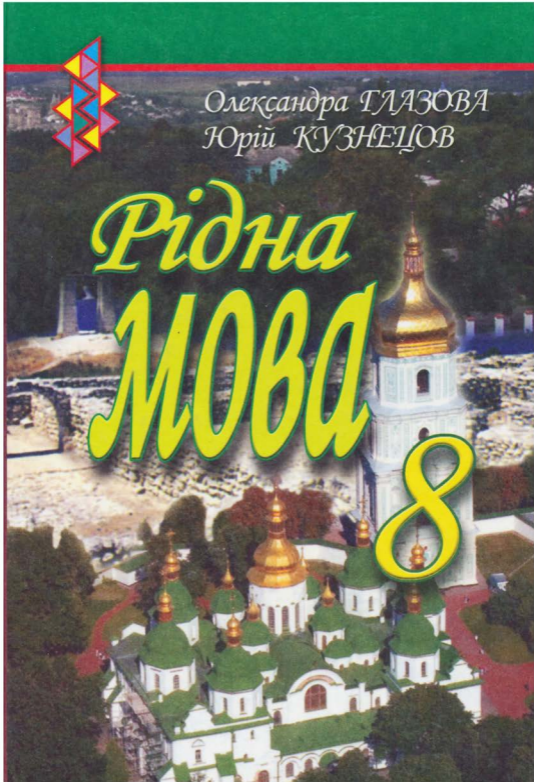




Олександра ГЛАЗОВА
Юрій КУЗНЕЦОВ

Рідна мова 8



Шановні восьмикласники!

Вивчаючи один із найважливіших розділів науки про мову — синтаксис — ви подолаєте ще одну сходинку оволодіння рідною мовою.

Слово «синтаксис» у дослівному перекладі з грецької означає «побудова», «упорядкування», «устрій». У цьому розділі граматики слово розглядається у його зв'язках із іншими словами в мовленні. Тож саме на синтаксичних теренах мова вступає у взаємодію з реальною дійсністю.

Об'єднує, упорядковує та організує весь поданий у підручнику навчальний матеріал ідея історичної пам'яті українців. Чому? Тому що без розуміння свого минулого жоден народ у світі не може рухатись уперед. Без знання своєї історії та поваги до неї ми не зможемо будувати гідне майбутнє.

Саме з цієї причини ми пропонуємо вам опановувати мовні закони і правила мовленнєвого спілкування, заглиблюючись у історичну пам'ять рідного народу та спираючись на культурні здобутки нашої країни — України.

На сторінках підручника ви знайдете розповіді про славу історію українського козацтва, світліни тих пам'яток історії та культури, які весь світ називає чудесами довершеності й краси.

Підручник рідної мови слугуватиме мапою, що поведе вас у подорож, мета якої — не лише оволодіння знаннями рідної мови, історії, культури, а й розуміння самих себе. Підручник переконає вас у тому, що найвищою цінністю історії є людина. Підручник допоможе вам відчувати себе компетентними людьми, громадянами сучасного інформаційного суспільства.

Поважати себе може лише той, хто у своєму поступі спирається на історичний і мовленнєвий досвід свого народу. Тож підручник навчатиме вас самоповаги.



Важливі теоретичні відомості
Червоним виділено матеріал для запам'ятовування



Теоретичні відомості для ознайомлення



Домашні завдання



Завдання підвищеної складності



Завдання для інтерактивного навчання



Завдання для тих,
хто прагне навчитися розуміти красу



Міжпредметні завдання



Завдання для тих,
хто товаришує з комп'ютером



Завдання для тих,
хто любить мріяти та фантазувати



Завдання для тих,
хто хоче навчитися мислити самостійно



Проектна діяльність



Завдання для тих, хто готується жити
в інформаційному суспільстві



Завдання для тих, хто любить жартувати

Хай вам щастить на шляху пізнання!



ВСТУП

- Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання та впливу..... 10
- Повторення відомостей про мовлення, текст, стилі й типи мовлення 15



ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

- § 1. Словосполучення та речення.
Члени речення 24
- § 2. Звертання. Вставні слова..... 35
- § 3. Просте і складне речення..... 42
- § 4. Прямая мова. Діалог 49



СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ: СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

- § 5. **Словосполучення.**
Будова словосполучень.
Види словосполучень за способами вираження головного слова..... 54
- § 6. **Речення.**
Види речень за метою висловлювання.
Окличні речення 59
- § 7. Речення прості і складні 63
 - Речення двоскладні й односкладні 64
- § 8. Порядок слів у реченні.
Логічний наголос 66



СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ: ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

- Просте двоскладне речення**
- § 9. Головні члени речення 76
 - Способи вираження підмета 77
 - Узгодження головних членів речення..... 81
- § 10. Способи вираження присудка.
• Простий і складений дієслівний присудок 86
• Складений іменний присудок 90
- § 11. Тире між підметом і присудком..... 95

§ 12.	Речення непоширені і поширені	
•	Другорядні члени речення.....	100
§ 13.	Означення	103
§ 14.	Прикладка як різновид означення	107
§ 15.	Додаток	113
§ 16.	Обставина. Види обставин за значенням.....	117
§ 17.	Порівняльний зворот	122

Односкладне речення

§ 18.	Односкладні прості речення з головним членом у формі присудка	131
•	Означено-особові речення	131
•	Неозначено-особові речення	133
•	Узагальнено-особові речення	137
•	Безособові речення	141
§ 19.	Односкладні прості речення з головним членом у формі підмета: називні речення	145
§ 20.	Односкладні речення як частини складного речення	149
§ 21.	Повні і неповні речення. Тире в неповних реченнях.....	150

Речення з однорідними членами

§ 22.	Однорідні члени речення (зі сполучниковим, безсполучниковим і змішаним зв'язком)	158
•	Речення з кількома рядами однорідних членів.....	162
§ 23.	Однорідні і неоднорідні означення	170
§ 24.	Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами	172

§ 25.	Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями). • Розділові знаки при звертанні і вставних словах.....	181
§ 26.	Вставлені речення.....	200

Речення з відокремленими членами

§ 27.	Поняття про відокремлення. Відокремлені другорядні члени речення. Розділові знаки при відокремлених членах	205
•	Відокремлені означення.....	206
•	Відокремлені обставини	213
•	Відокремлені додатки	219
§ 28.	Уточнювальні члени речення	221

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРОТЯГОМ РОКУ	228
--	------------





ДОВІДКОВЕ БЮРО

• Тлумачний словничок	232
• Словничок мистецтвознавчих термінів	235
• Словничок літературознавчих термінів	236
• Фразеологічний словничок	237
• Не бійтесь заглядати в ... Інтернет	239



Андрій ЧЕБИКІН.
Спогади про дитинство

ГОВОРІННЯ

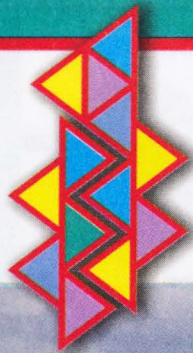
Складання та розігрування діалогів	38, 112, 177, 197, 226
---	------------------------

ЧИТАННЯ Й ГОВОРІННЯ

Усний вибірковий переказ тексту, що містить опис пам'ятки історії та культури.....	30
Особливості будови опису пам'ятки історії та культури. Усний вибірковий переказ	39
Усний докладний переказ розповідного тексту, що містить опис пам'ятки	61
Усний твір-опис пам'ятки історії та культури	120
Докладний усний переказ тексту публіцистичного стилю	128
Будова роздуму. Усний твір-роздум на морально-етичну чи суспільну теми в публіцистичному стилі.....	155
Особливості будови опису місцевості	165
Докладний усний переказ тексту художнього стилю, що містить опис місцевості	178
Усний твір-опис місцевості у художньому стилі	198
Усний стислий переказ розповідного тексту, що містить опис місцевості	217
Усний твір-оповідання на основі почутого з обрамленням	226

ЧИТАННЯ Й ПИСЬМО

Конспектування як різновид стислого переказу прочитаного науково-навчального тексту	44
Ділове мовлення: протокол	69
Письмовий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'ятки	84
Письмовий вибірковий переказ тексту публіцистичного стилю, що містить опис пам'ятки історії та культури	110
Письмовий стислий переказ тексту публіцистичного стилю	139
Контрольний письмовий переказ розповідного тексту, що містить опис місцевості.....	224

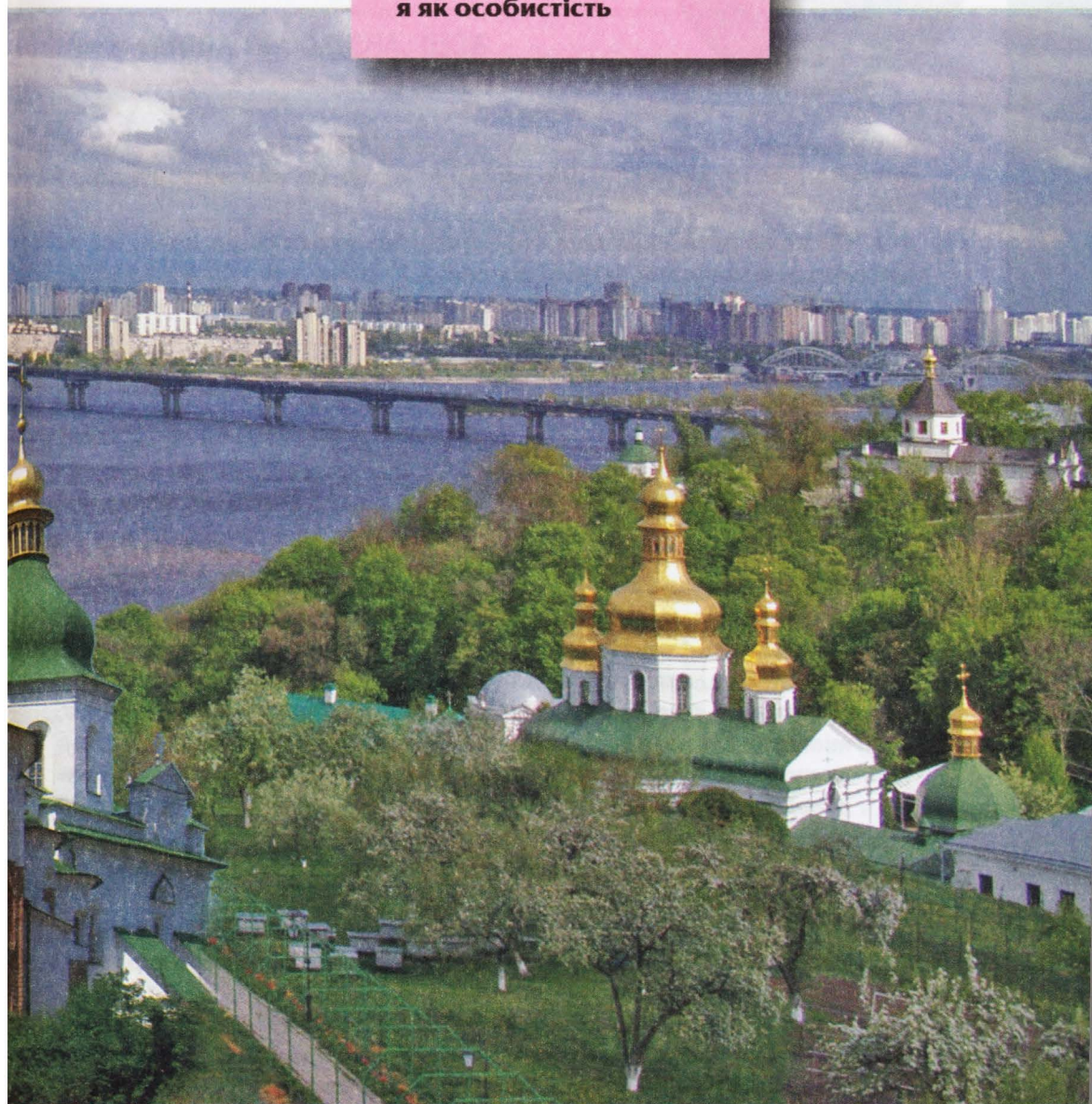


ВСТУП



Сім чудес України:
Софія Київська і Києво-Печерська Лавра

НАД ЧИМ МІРКУЄМО:
я і українська мова
та література;
я і національна історія;
я і ми;
я і мистецтво;
я і рідна природа;
я як особистість





МОВА — НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ, ПІЗНАННЯ ТА ВПЛИВУ

1. Прочитайте речення. У якому з них йдеться про мову як засіб спілкування? У якому — про мову як засіб об'єднання людей у спільність — націю, державу?

1. Не може бути українського народу без української мови, як не може бути незалежної держави на ім'я Україна з народом, який би називався інакше, ніж український (За В. Паськом). 2. Мова є одним з основних джерел духовності, вона пов'язує покоління, зберігає й утверджує народ у часі й просторі (М. Степаненко). 3. Слово має діло означати, між серцями зводити мости (М. Луків).

◆ Поясніть, чому мову називають скарбницею духовності народу. У якому реченні про це сказано?



Поясніть вислів «Освіта об'єднує державу». Що, на вашу думку, може об'єднати Україну?

Людина передає свої думки й почуття різними способами: у малюнках і кольорах, музичних звуках, символах і формулах... Так робили й роблять художники, музиканти, математики...

Можна передати інформацію за допомогою жестів, міміки, спеціальних умовних знаків (азбуки Морзе або знаків дорожнього руху). Проте найточніше й найвиразніше людська думка формована, а тоді передавана через звукову (словесну) мову. Саме ця форма спілкування з-поміж усіх знакових систем є найдосконалішою та універсальною.

Отже, перша й головна роль (функція) мови — спілкування. Наші думки й почуття формовані й передавані за допомогою мови.

Завдяки мові людина не тільки пізнає світ, одержує всебічне уявлення про нього, а й засвоює моральні правила, звичаї суспільства, традиції свого народу. Отже, у мови є ще одна важлива роль — пізнавальна.

Засобами мови люди впливають одне на одного: у чомусь переконують, від чогось застерігають, до чогось спонукають. Тобто мова виконує ще й **роль впливу.**

2. Ознайомтеся з таблицею. Яку функцію мови увиразнює кожне з поданих після таблиці речень?

МОВА НЕОБХІДНА, ЩОБ

ФОРМУВАТИ ДУМКИ (мислеоформлювальна роль)	думки формуються й виражаються тільки за допомогою слів
СПІЛКУВАТИСЯ (комунікативна роль)	за допомогою мови люди обмінюються думками й почуттями
ПІЗНАВАТИ СВІТ (пізнавальна роль)	передовсім через мову людина пізнає світ, здобуває знання про нього
ВПЛИВАТИ НА ЛЮДЕЙ (роль впливу)	за допомогою мови люди впливають одне на одного: переконують, спонукають, надихають, застерігають
ОБ'ЄДНУВАТИ ЛЮДЕЙ (об'єднувальна роль)	мова об'єднує людей, робить їх причетними до однієї спільноти (нації, держави)

1. У школі за допомогою мови відкриваємо таємничість і складність інших наук: історії, географії, біології, фізики, математики та інших (*І. Цюпа*). 2. І горнеться слово до слова... Єднає і зближує мова (*М. Сингаївський*). 3. Словом можна вбити, можна врятувати, словом можна військо мужне згуртувати (*В. Шефнер*). 4. Мова — це безперервна діяльність духу, яка перетворює звук на вираження думки (*В. Гумбольдт*). 5. Мова — це пружина настрою, що може спричинити дію (*О. Потебня*). 6. Мово моя, ти проста й незбагненна! Ти — втілення думки людської (*В. Кобзаренко*).

◆ Розкрийте значення фразеологізмів *знайти спільну мову*; *почати мову*; *тільки й мови*.

◆ Поясніть, якої ролі мови стосуються ці фразеологізми.



Наведіть приклади позитивного та негативного впливу на людей за допомогою мови.



Спробуйте сформулювати ваше розуміння поняття *сучасний інформаційний простір*. Яку роль у ньому відіграє мова?



3. Перепишіть. Про яку роль мови йдеться в кожному прислів'ї? Перевірте себе за таблицею, уміщеною на попередній сторінці.

1. Немає діла без думки, а думки без слова. 2. Слово і навчання — рідні брати. 3. Слово — не стріла, а глибше ранить. 4. Слово йде з думки, але думка йде за словом. 5. Думка слову — не завада, а відрада. 6. Хто без науки, той німий і безрукий. 7. Словом можна врятувати, можна і вбити. 8. Ласкавими словами й гадюк чарують.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми. Звіртеся за поданим на ф́орзаці підручника переліком основних орфограм.

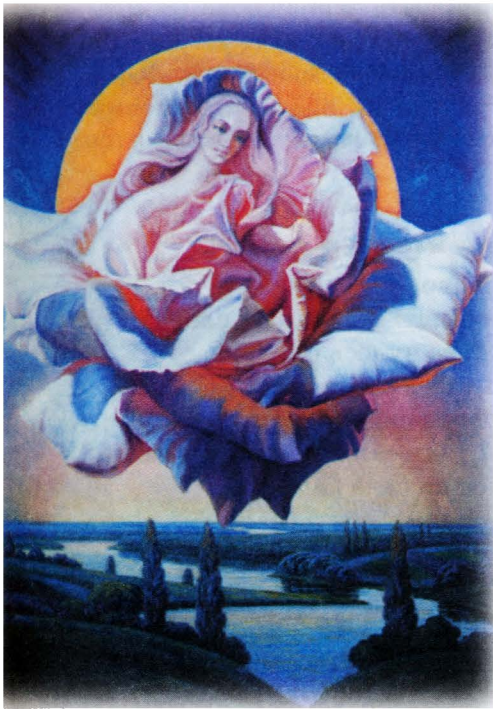
◆ Чи є серед вашого оточення людина, яка майстерно впливає на інших словом? Розкажіть про неї, уживаючи фразеологізми *золоті слова*; *меткий (гострий) на слово*; *бити (кресати) словами*. Розкрийте значення цих фразеологізмів. За потреби зверніться до словничка фразеологізмів. Чи хотіли б ви бути схожими на цю людину? Що, на вашу думку, потрібно для цього робити?



Складіть роздум на тему «Чому молодь любить спілкуватися в Інтернеті».



Володимир ОРЛОВСЬКИЙ.
Український пейзаж



Василь ЛОПАТА.
Вічний поклик

4. Прочитайте. Визначте тему й головну думку висловлювання.

Чому кожна успішна нація світу й кожна нормальна людина в світі так свято бережуть свою рідну мову — на рівні свідомості й підсвідомості, на рівні звичаїв і законів, на інстинктивному, врешті, рівні?

Тому що роль мови в житті людини та суспільства, а також у співробітництві людей і націй визначають її дуже конкретні функції.

У цих функціях мови втілені найважливіші, пов'язані зі свідомістю механізми розвитку людини та нації.

Мова і патріотизм — це ті сили, які програмують унікальність людини, нації, а також уживляють їх у вселюдський прогрес.

Надзвичайно важлива пізнавальна функція мови. Пізнання нового завжди ґрунтується на вже пізаному. А воно повноцінно може **конденсуватися** саме в національних традиціях, культурі, народному досвіді і знаннях. А все це

відображено в національній мові.

Лікарі дійшли висновку, що вплив постійного оперування людини нерідною мовою несприятливий у пізнавальному, а найбільше — в моральному плані і на народ, і на особистість.

За О. Надошею, В. Гонським.

- ◆ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за поданим у кінці підручника тлумачним словником.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту.




Роздивіться репродукції картин В. Орловського і В. Лопати. Яка з них подобається вам більше? Чому? Спробуйте пояснити, яку думку прагнули висловити митці, яку інформацію передати.

5. Перепишіть. Які речення увиразнюють такі функції мови, як функція впливу та функція спілкування?

1. Слово злітає, як думка, високо, іноді ранить, як вістря, глибоко, іноді гасить пекучі жалі (*Л. Ржегак*). 2. Мова — своєрідний енергопровід від одного до іншого, від одного до багатьох (*П. Мовчан*). 3. Є слово — наче мед, як хміль і як потік, а є слова такі, що ломлять скелю дику (*А. Малишко*). 4. Словами дію, шаблею не вмію (*М. Самійленко*).

5. І тепло золотисто-червоне випромінюють зерна-слова (Р. Лубківський).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

 Роздивіться гравюру Г. Якутовича. Що ви знаєте про розвиток української писемності? Складіть усне висловлювання на одну з тем:

- «Роль мови в історії людства»;
- «Слово — зброя».

6. Прочитайте вірш. Визначте його тему й головну думку.




Георгій ЯКУТОВИЧ.
Літописець

Рідне слово

— Хто ми в світі без рідного слова? —
Запитаю, щоб чулось навкруг.
Ой болять і пече мене знову
Глухота перекошених душ.
— Ну і що? — хтось промовить зухвало. —
Слово хліба чи сала додасть?..
Дух живий поміняти на сало —
Чи не гріх це важкий, не напасть?
Братнє слово мені не байдуже —
Хай у серці кубелечко в'є.
Та усе ж мені хочеться дуже,
Щоб стозвуко звучало й моє.
Рідне слово... Ні, вітер огуди
Не затулить нам злякано рот.
Ми без нього такі собі — люди,
А із ним — український народ.

Вадим Крищенко.

◆ Поясніть вислів «глухота душ». Чому вона болять і пече поетові?

 Які «братні слова», тобто інші мови, звучать в Україні? Чи чинять перешкоди їхньому вживанню? Розкажіть про це.

 Дайте письмову відповідь на висловлене на початку вірша запитання.

 7. Прочитайте. Виконайте подані після висловлювання завдання.

Нехтування рідної мови суттєво послаблює систему ціннісних орієнтирів, потреб та інтересів, емоцій та почуттів, механізмів розвитку людини.

У людини, яка не спілкується рідною мовою, зовсім втрачається або послаблюється національна свідомість і гідність, а також патріотизм.

Утрачаючи національну гідність, людина може позбавитися гідності особистої. У такої людини часто відсутні моральні домовленості та моральні табу.

З газети «Освіта України».



Як ви розумієте вислови «особиста гідність» і «національна гідність»? Що таке «ціннісний орієнтир» та «моральні табу»?

◆ Перепишіть текст. Позначте в словах орфограми. Звертайтеся з поданим на форзаці підручника переліком орфограм.



Складіть роздум про роль рідної мови в житті сучасної молоді людини.

Зв'язне мовлення

ПОВТОРЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО МОВЛЕННЯ, ТЕКСТ, СТИЛІ Й ТИПИ МОВЛЕННЯ

8. Прочитайте народну легенду.

Якось перед святом Івана Купала загубилися в одного чоловіка воли. Після купальської ночі пішов він до лісу їх шукати. Йде через хащі і раптом чує:

— Чи не той це чоловік, чиї воли біля старезного дуба пасуться?

Озирнувся він, та не побачив нікого, крім вертлявої сороки. Невже це вона сказала?

— Так, це тих волів хазяїн, — знову почув чоловік. Оглянувся навсерб і не побачив нічого, крім дерев. Схоже, що це сказало одне з них.

— То він же не туди йде! — почувся ще один голос. — Йому праворуч треба!

Почував чоловік потилицю й повернув праворуч. Знайшов своїх волів, вони справді були під старим трухлявим дубом. Жене худобу додому і все думає: хто ж то в лісі розмовляє? Аж тут знову чує:

— От якби цей чоловік та знав, що біля вільхи, яка росте за сім кроків на північ від отого трухлявого дуба, закопаний скарб! — зрозумів він зі скреготу сороки.

— Якби він про це знав, то повернувся б сюди з лопатою і той скарб викопав би! — а це вже чоловік зрозумів із голосу сойки.

Раптом із лісових хащів вистрибнув гарно вбраний пан.

— Чи не помінявся б ти, чоловіче, зі мною взувачкою? — запитав він.

— Пане, у вас дорогі чоботи, а в мене блаженські личаки!

— Давно про такі личаки мрію, — хитро всміхнувся панок у руді вусики.

Помінялися пан і чоловік взуттям. Пострибав радий панок кудись у глушину. Чоловік пішов додому щасливий — і воли знайшлися, і новенькі чоботи має!

Але про почуте в лісі чоловік не забув. Схопив він лопату і побіг чимдуж до трухлявого дуба. Відрахував від нього сім кроків,

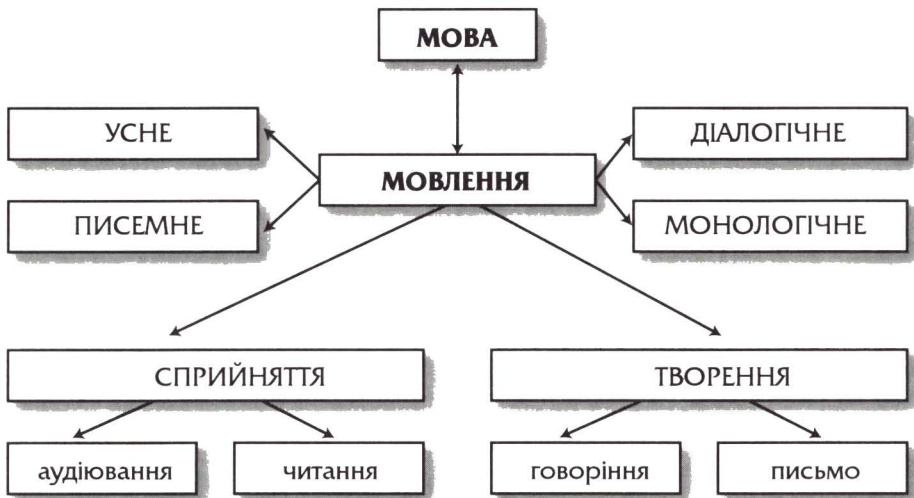


знайшов вільху, а під нею — глибока яма! У ямі потемнілі черепки і записка: «Тобі — чоботи, мені — скарб!».

Шелестіли лісові трави, шуміли високі дерева, дзвінко щебетали пташки. Але нічого не зрозумів чоловік із тих лісових звуків!

А то до чоловікового личака впав цвіт папороті. Тому він і розумів мову усього живого. А як видурив у нього хитрий панок взувачку з чарівним цвітом, то чоловік утратив розуміння мови птахів і рослин. Аж тепер пригадав він, що не було в того панка п'ят, а були в нього копितця...

- ◆ Поясніть, як пов'язані мова та мовлення.
- ◆ Про які види мовленнєвої діяльності згадано в легенді?
- ◆ До яких видів мовлення вдалися ви, виконуючи вправу? У відповіді покликайтеся на подану нижче схему.



9. Прочитайте висловлювання. Чи є воно текстом? Свою думку доведіть. Використайте таблицю «Текст», подану на наступній сторінці.

Легенда про цвіт папороті відома кожному українцеві.

Згідно з повір'ям, папороть цвіте лише раз на рік. Рівно опівночі її чарівна квітка розкривається й займається яскравим полум'ям. Цвіте папороть єдину мить.

Той, хто зірве квітку папороті, розумітиме мову рослин і тварин, зможе зцілювати людей і стане ясновидцем. Легенди про цвіт папороті перегукуються з оповідками про таємничу розрив-траву, за допомогою якої можна відімкнути будь-який замок і знайти скарб.

Відшукати квітку папороті непросто, а втримати її, вберегти, не

втратити ще важче. Тому квітка папороті може відкритися тільки наполегливому сміливцеві.

Кущик папороті знаходять напередодні свята Івана Купала. Навечір треба піти до рослин й освяченим ножем накреслити довкола себе й неї захисне коло, застелити освячену скатертину, покропити папороть святою водою. Страхіття розпочинаються вже з дев'ятої вечора. Сиплеться каміння, падають дерева, лунають крики. Рівно о дванадцятій папороть розквітає, квітка миттю падає на підстелену скатертину, яку потрібно згорнути, сховати за пазуху й чимдуж бігти не озираючись.

Легенда зумовила появу фразеологізмів «квітка папороті» (щось незвідане, дивовижне, потаємне) та «шукати цвіту папороті» (наполегливо добиватися щастя).

З книжки «100 найвідоміших образів української міфології».

ТЕКСТ (ГРУПА РЕЧЕНЬ, ОБ'ЄДНАНИХ ЗМІСТОМ І БУДОВОЮ)

ОЗНАКИ ТЕКСТУ	У ЧОМУ ВОНИ ВИЯВЛЯЮТЬСЯ
1. ЗМІСТОВА ЦІЛІСНІСТЬ	можна визначити тему та головну думку висловлювання
2. ПОДІЛЬНІСТЬ НА МЕНШІ ОДИНИЦІ	висловлювання поділене на речення та абзаци
3. ЗВ'ЯЗНІСТЬ	речення розташовані в необхідній для розкриття змісту (теми) послідовності

 Уявіть, що купальської ночі ви знайшли цвіт папороті. Яке бажання ви хотіли б висловити, яку мрію здійснити? Яка роль мрії в житті людини? Складіть роздум на тему «Чи корисно мріяти?». Поясніть вислів «Шукайте папороті цвіт у своїй душі».

10. Прочитайте висловлювання. З'ясуйте стиль кожного з них. Свою думку обґрунтуйте.

I. Папороть (лат. *Polypodiophyta*) — група дерев'янистих і трав'янистих рослин, яка нараховує понад 10 тис. видів і близько 300 родів. Папоротеподібні поширені по всій земній кулі, крім Антарктиди. Рослина розмножується не насінням, а спорами, тому вчені вважають, що вона не цвіте. В Україні росте 65 видів папоротеподібних. «Гронянка», «марсилія» та «сальвінія» занесені до Червоної книги України як рідкісні.

З довідника.



II. Іде дівчина лісом. Аж ось такі пішли яри та стрімкі кручі, вже ні стежки, ні голосу людського... Глянула дівчина — і серце зайшлося. Під кручею ручай дзвенить, а над ним схилилася червона вогненна квітка з ясним, як шматочок неба, сердечком усередині. «Чарівне зілля!» — шепоче Улянка. Кинулася вперед, простягла руку... І все зникло: ні ручая, ні квітки. Лежить дівчина в траві, розкинувши руки, а світлу галявину стережуть густі липи.

За О. Донченком.

III. Що з'явилося раніше — рослини чи тварини? Звичайно ж, рослини, підказує логіка, інакше не могли б існувати перші чотириногі. Та й двоногим було б непереливки. Проте значення «зеленого друга» не тільки в цьому, воно значно вагомніше. Саме рослини зумовили появу кисневої атмосфери, без якої немислиме існування тваринного світу й людини.

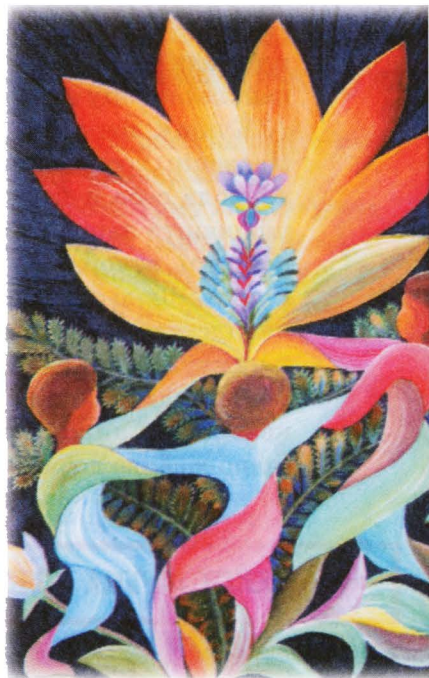
На знак вдячності людина доклала зусиль до повного зникнення багатьох видів рослин. Коли ж громадськість по-справжньому оцінить небезпеку, що нависла над рослинним світом? Час уже вдарити на сполох!

З газети.

IV. Для зручності користування в «Червоній книзі України», як і в усіх «Червоних книгах», назви рослин подано за алфавітом. Документ не потребує детального опису будови рослини, її біології, місця у ботанічній системі тощо. «Червона книга» розрахована на спеціалістів, а їм достатньо назви ботанічного об'єкта і його приналежності до певної групи рослин. Тому наведено тільки назви порядку й родини, до якої належить вид. Назви подано українською й латинською мовами.

З інструкції.

V. Великий і всемогутній Боже! Зішли на мене Твою святую мудрість. Дай мені будувати словом і ділом без лицемір'я, дай мені, Боже, мудрість чуйності, уваги й обережності, нехай мене не заводять на бездоріжжя ніяка пуста гадка, нехай мене ніколи не зводить з дороги обов'язків ніякий самолюбний намір, дай мені



Олексій МАКАРЕНКО.
Цвіт папороті

мудрість мужності й сили, дай мені мудрість свободи, нехай мене ніколи не поневолисть ніяка насильна пристрасть!

З молитви митрополита Андрея Шептицького про Божу мудрість.

◆ Визначте стиль текстів, поданих у вправах 6, 7, 8, 9.

11. Прочитайте. Складіть і запишіть план прочитаного. Визначте тему та головну думку тексту.

Бреде лісовими хащами людина, обшарпана, обвітрена, заросла. Сторожко дивиться під узуті в стоптані черевики ноги, потемнілими від праці руками розсовує кущі. Ось натикається, здається, на те, що шукала. Стає на коліна, обережно оббирає довкола чогось поживклу траву. Ось уже милується невисокою папороттю.

Рослина невисока. Листя її перісте, проте не розсічене на дрібні частинки, як у звичайної папороті. Кожен темно-зелений листочок має форму півмісяця. Угору підноситься стебло зі своєрідним гроном. Саме в ньому дозрівають спори.

Чому так бурхливо радіє чоловік своїй знахідці? Можливо, тому, що він науковець, першовідкривач виду? Може, викопавши рослину, він понесе її в ботанічний сад? Отже, перелік рослин збагатиться ще однією назвою...

Та ні, лопата вдарила прямо під корінь, знівечене стебло полетіло геть. А чоловік усе копає, копає... За якусь годину оглядає викопану яму, охоплює в розпачі голову. Що ж він шукає? Чому орієнтується за папороттю?

Перед нами скарбошукач. Рослині він зрадів тому, що її народна назва — *ключ-трава*. Якщо вірити легенді, ніщо так точно не вкаже скарб, як вона. Якщо ця не допомогла, — не біда. Не може ж скарб лежати під кожною такою рослиною!

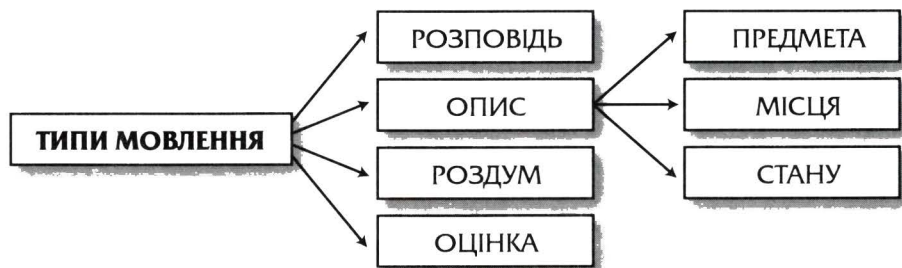
Скарбошукач знесило падає під дерево, згортається калачиком і засинає, щоб завтра продовжити пошуки заповітної розрив-трави.

За А. Давидовим.

◆ З'ясуйте стиль тексту. Свою думку обґрунтуйте.

◆ Які типи мовлення поєднані в тексті? Звертайтеся зі схемою.

◆ Який тип мовлення покладений в основу тексту? Свою думку доведіть.





- ◆ Прочитайте абзац, що є описом предмета (рослини). Прочитайте речення розповідного характеру з елементами опису зовнішності людини.
- ◆ Прочитайте абзац тексту, що містить роздум.
- ◆ Усно опишіть свою улюблену рослину.
- ◆ Складіть роздум «Чому не можна винищувати рослини» (усно).



Що ви знаєте про науку екологію? Яка екологічна ситуація у вашому регіоні? Поясніть вислів «Екологія природи залежить від екології душі».



Роздивіться репродукції картин О. Макаренка, вміщені на с. 18 та 20. У чому незвичність, оригінальність цих творів? Поясніть, чому мистецький стиль, започаткований цим митцем у живопису, називається «пелюстковизм». Спробуйте сформулювати основні ознаки цього стилю.



12. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери.

Лісова галяв..на схожа на ж..ву парасольку, виткану з міл..йонів л..сточків і п..люсток. Не пр..ходять сюди ні люди, ні звірі. Тільк.. їжаки шарудять в..чорами, п..р..кочуючись таємничими клубками. А під чорним каменем ж..ве старий вуж. Жовтог..рячі цятки на його голові вицвіли й стали білими.



Олексій МАКАРЕНКО.
Свято Івана Купала

У ц..ому місці завжди пр..гадується казка. Ніби росте десь тут товсте й м'ясисте стебло, на ньому ро..цвітає ч..рвона квітка. Хто знайде її та зірве, той ніколи не буде с..ротою, бо кожна стрічна ж..нка буде йому за матір, а кож..н чоловік за батька. У кожній сім'ї стане він рідним, а своєму народові буде улюбл..ним сином. Як ітиме він глухою пущ..ю, то ро..ступит..ся та пуща, ш..рокий проляже шлях. Як ітиме через болото, засохне твань, ствердне трясовина.

Отаку дивну казку ро..повідають старі люди.

За О. Донченком.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми. Звіртеся за поданим на ф́орзаці підручника «Переліком основних орфограм». Який розділ науки про мову вивчає правопис слів?

◆ Визначте поєднані в тексті типи мовлення. З'ясуйте стиль тексту.



Чи знаєте ви крилатий вислів *сім чудес світу*? Назвіть відомі вам чудеса. Що ви знаєте про акцію «Сім чудес України»? Чи брали участь у голосуванні? Якій історичній пам'ятці віддали б свій голос?



Відшукайте на сторінках підручника зображення чудес України. Доберіть інформацію про них. Підготуйте матеріали до виставки «Сім чудес України».



ДОВІДКА 1. Дендропарк «Софіївка». 2. Хотинська фортеця. 3. Заповідник «Хортиця». 4. Заповідник «Кам'янець». 5. Києво-Печерська лавра. 6. Херсонес. 7. Софія Київська.



ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО



Сім чудес України:
Хотинська фортеця

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

словосполучення, речення,
члени речення;
звертання, вставні слова;
пряма мова, діалог;
переказ, конспект;
пам'ятник,
пам'ятка історії та культури





§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА РЕЧЕННЯ. ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

13. Прочитайте. Чи всі подані сполуки слів є словосполученнями? Поясніть.

Мелодійна пісня; слова й мелодія; надрукувати в книжці; читаємо напам'ять; з підручника; слухали й раділи; мудрі слова; текст пісні; лунали щиро; більш перспективний.

◆ Що таке словосполучення? У чому полягає відмінність між словосполученням і реченням?

Словосполучення вживають для називання предметів, їхніх ознак, дій.

Змістовий зв'язок у словосполученнях установлюють за допомогою питання, яке ставлять від головного слова до залежного: *спілкуватися (як?) українською; рекорд (чий?) Романів.*

Речення — це слово чи група слів, що передають повідомлення, запитання або пораду, прохання, наказ, тобто певну думку.

Наприклад: *Співає осінь ніжно й журавлино (Д. Павличко). Куди ж мене зовеш, брунатна бджілко? (В. Стус). Віддай людині крихітку себе! (Л. Костенко).*

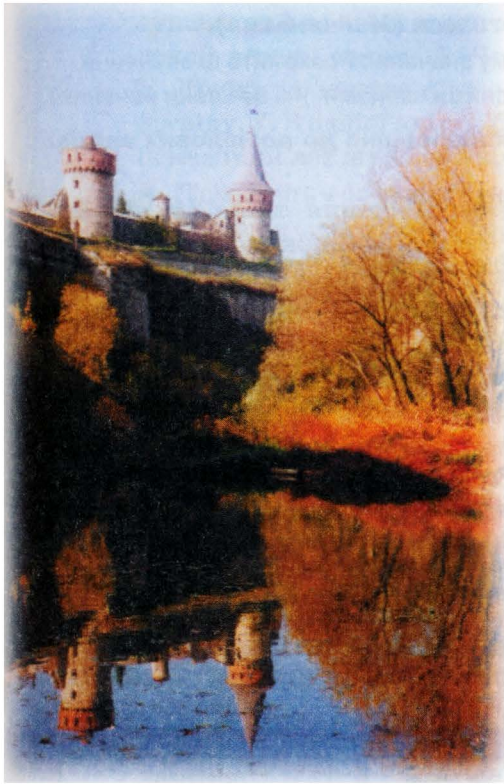
14. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте вид кожного за метою висловлювання та за інтонацією.

1. Папороть раз у житті розцвіта в ніч на Івана Купала (Н. Приходько). 2. Де ж та папороть? Немає! Не цвіте ніщо й не сяє (Б. Грінченко). 3. Як пробитися крізь хмару? Як пройти через ліси? (Олександр Олесь). 4. Прямо йди і виростай стрункіше. Крізь весну і осінь переходь (М. Доленго). 5. Розквітлу папороть шукаєш ти в лісах (Олександр Олесь). 6. Як пахне земля України багаттям червоних калин! (Д. Луценко).



Чи можна сказати, що словосполучення є будівельним матеріалом для речень? Поясніть. Перше речення поділіть на словосполучення.

◆ Який розділ науки про мову вивчає речення та словосполучення?



**Сім чудес України:
Кам'янець-Подільський**

15. Прочитайте речення. Визначте в кожному граматичну основу.

1. Птахи одспівали. Озимі зійшли (М. Луків). 2. Біжить струмок. Дзюрчить вода (М. Руденко). 3. Закучерявилися хмари (П. Тичина). 4. День відболів. Ніч віджурилася. Літо минуло. Осінь спинилася (Г. Чубач).

◆ Які члени речення утворюють його граматичну основу? Дайте визначення головним членам речення.

◆ Уведіть до речень другорядні члени речення (усно).

◆ Які ви знаєте другорядні члени речення? Схарактеризуйте кожен із них.



Роздивіться світліну із зображенням фортеці у Кам'янець-Подільському. Доберіть до неї кілька назв-словосполучень та назву, виражену реченням.

16. Перепишіть. У кожному реченні визначте та підкресліть усі його члени.

1. Осіння днина опускає чоло (Б. Олійник). 2. По-осінньому синьо цвітуть небеса (М. Луків). 3. Вишиває осінь на канві зеленій золоті квітки (Олександр Олесь). 4. Листя, кружляючи, пада. Віє з лу́гів прохолода (Д. Лу-

ценко). 5. А над землею з висоти схилилося осіннє небо (В. Сосюра). 6. З бабиного літа насотала прядива золоторука осінь (Л. Тендюк).

◆ Назвіть самостійні частини мови, якими виражені члени речення в перших двох реченнях. Який розділ науки про мову вивчає частини мови?

◆ Які частини мови не бувають членами речення? Визначте такі частини мови у реченнях.

◆ Визначте в словах вивчені орфограми. Який розділ мовознавства вивчає правопис слів?

17. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. У кожному реченні визначте й підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Вер..сень золото сипле під ноги (Т. Севернюк). 2. Ран..я осінь бродить по ст..рні (М. Луків). 3. Облітає вбран..я з золотих яс..нів і за мною сліди зас..пає (В. Сосюра). 4. Потяглись журавлі вдал..ч плавко. Доганя їх л..стопад за с..лом (Б. Олійник). 5. Ліс на простір в..пускає



то с..ничку, то сороку (О. Слоньовська). 6. Заніміли, поникли, погасли ліси. І людські, і пташині мовчать голоси (М. Рильський).

- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.
- ◆ Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Які це члени речення?

18. Прочитайте, інтонуючи речення відповідно до розділових знаків. Поясніть уживання ком.

1. І защемить, засвітиться у серці осіння тиша (М. Луків).
2. Розуміють мене і сади, і гаї (Г. Чубач). 3. Сиджу на лаві і лікую стрес багряним, жовтим і ліловим квітом (І. Жиленко). 4. Усе пішло у свій не весняний, а осінній цвіт (Є. Гуцало). 5. В мороз і спеку листя дубове не залишає моїх лісів (М. Сингаївський). 6. Сріблясте павутиння осідає на деревах, кущах, будівлях (З журналу).

- ◆ Перепишіть. Підкресліть однорідні члени речення.
- ◆ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. У якому з речень ви вдалися до інтонації протиставлення? У яких — до інтонації переліку?
- ◆ Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення. Перевірте себе за таблицею «Розділові знаки в реченнях з однорідними членами».

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

КОМУ СТАВИМО, ЯКЩО ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ

не поєднані
сполучниками

Летять на
нас з небес
дощі, сніги,
зорі
(Т. Севернюк).

І знову йде
прозора, спіла
осінь
(А. Малишко).

поєднані
проти-
ставними
сполучниками
а, але, та

Дощі
не йдуть.
а падають
(О. Постульга).

Тануть, але
не розтануть
літа
(Ю. Буряк).

поєднані
повторю-
ваними
єднальними
сполучниками
**і..і,
то..то,
чи..чи**

Пройшли
літа і гаряче,
і мрійно
(А. Малишко).

Земля мені
щедро пахне,
то дуками,
то садами
(В. Колодій).

КОМУ НЕ СТАВИМО, ЯКЩО ВОНИ

поєднані
неповторюваними
єднальними
сполучниками **і (ї),
та, або, чи**

В очі дивляться
ромашки і чебрець
(Д. Луценко).

Я усміхнуся вдячно
та щасливо
(С. Йовенко).
Гуси **чи** леbedi в небі
пливуть (Олександр
Олесь).

19. Перепишіть прислів'я. Розставте пропущені розділові знаки. Прочитайте записані речення, правильно їх інтонуючи.

1. Не потрібні солов'ю золота квітка і золота клітка. 2. Сіно сушать не для зими а для худоби. 3. З малого і великого віконця не чекай восени сонця. 4. Чи дома чи в полі восени є роботи доволі. 5. Дружи із землею а не з вогнем та водою. 6. Час додає розуму й досвіду. 7. З однієї квітки бджола робить і мед і отруту. 8. Повільний неквапний лет журавлів віщує теплу осінь.

- ◆ Підкресліть у реченнях однорідні члени.
- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми. Звертайтеся з поданим на фёрзаці переліком орфограм.



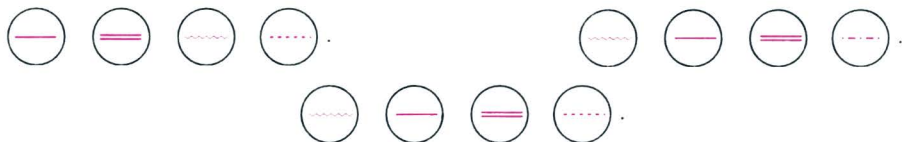
20. Перепишіть, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані антоніми до виділених слів. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Вам вклоняються зорі **вечорові** й ... (А. Демиденко).
 2. Зійшлися дороги й ... (М. Луків). 3. І сум і ... завжди поруч.
Ліворуч хтось іде а хтось стоїть ... (Г. Горовий). 4. Не **завтра** добрим словом а ... озватись би хоч пошепки до вас (М. Самійленко). 5. У житті буває солодко і ... (Л. Диркавець). 6. Через літа в душі несу і **перемоги** і ... (Д. Луценко).

- ◆ Підкресліть усі члени речення.



Про що ви любите мріяти? Складіть речення про це відповідно до схем. Запишіть складені речення.



21. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях. Перевірте себе за таблицею, поданою на наступній сторінці.

Скарби завжди нагадують казкові знахідки мешканців східних міст: Бухари, Багдада, Стамбула. А ще на пам'ять спадають імена піратів південних морів: Генрі Моргана, Бартолом'ю Робертса, Уільяма Кідда. Пошуки їхніх багатств тривають досі. А от розповіді про скарби, знайдені на своїй землі, видаються фантастикою. І даремно.

Якось малі пастушки погнали худобу на вигін у долину річки. Бігаючи та пустуючи, діти помітили у вимойні яскраві блискітки. Придивившись, вони видобули золоту посудину. Трапилося це 1912 року поблизу села Мала Перещепина на Полтавщині.

У посудині та біля неї в землі було знайдено стародавні речі: келихи, вази, блюда, прикраси, монети. За два дні до села прибули археологи. 20 кг золота, майже 50 кг срібла — такий скарб віднайшли вони в землі.

З книжки «100 найвідоміших шедеврів України».



ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ речення можуть бути УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА (УС)

*Ґрунт пахне скошеними
рослинами: житом, полином,
петровим батогом (Є. Гуцало).*

*Красолька, як і королевий цвіт —
усе цвіте і кланяється літу
(Л. Костенко).*

УС : — — — , — — — , — — — .

— , і — , і — — УС .

**Узагальнювальне слово є тим членом речення,
що й однорідні члени, яких воно стосується.**



Про які реальні і легендарні українські скарби ви знаєте? Які твори про скарбошукачів читали? Що вважаєте найціннішим скарбом у житті? Сформулюйте відповідь на кожне запитання одним реченням з однорідними членами і узагальнювальним словом при них.

22. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

Барви поля луґу лісу були різні багряні жовті вишневі пурпурові червоні оранжеві. Дерева кущі бур'яни бадилля усе позаймалося їхнім полум'ям. Барви і тліють і горять і жаріють і вогневіють і димлять у лісовій гушавині. Не було краю саяйву сонця смолоскипам дерев кривавим спалахам калини і білому летінню павутинок бабиного літа.

За Є. Гуцалом.

- ◆ Підкресліть у реченнях однорідні члени.
- ◆ Якими членами речення є узагальнювальні слова при однорідних членах? Підкресліть їх як члени речення.



Пам'ятки Трипільської культури.
IV–III тис. до н. е.

- ◆ Накресліть схеми двох перших речень.
- ◆ Розкрийте лексичне значення виділеного словосполучення. Чи є воно фразеологізмом? Поясніть. Яким членом речення є це словосполучення?



23. Прочитайте. Визначте місце узагальнювальних слів (словосполучень) щодо однорідних членів речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Археологія досліджує розвиток людської культури на основі речових пам'яток: знарядь праці, зброї,



Володимир ПАТИК
Трипільські мотиви

прикрас, предметів побуту і мистецтва. 2. Залишки Трипільської культури було знайдено поблизу двох сіл на Київщині: Трипілья та Халеп'я. 3. Тут було знайдено таке: зерна пшениці та ячменю, мідні знаряддя праці, глиняний розписний кольоровий посуд, вишивка, рештки будинків, печі для випікання хліба.

З підручника.

- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуєте за тлумачним словником.
- ◆ Визначте однорідні члени речення, що мають при собі пояснювальні слова.



Уявіть себе трипільцем, який потрапив у сучасний світ. Що його здивувало б найбільше, а що здалося б, на вашу думку, знайомим? Удома напишіть сценарій фантастичного фільму «Родом із Трипілья».



Роздивіться картину В. Патика і спробуйте пояснити її назву. Намалюйте самостійно картину з тією ж назвою.

24. Перепишіть, розставте розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть. Узагальнювальні слова виділіть рамкою.

1. У Київській Русі зводили будівлі собори церкви **каплиці**. 2. Релігійні споруди були різні дерев'яні та муровані. 3. Кам'яні храми прикрашали такими оздобами **фресками мозаїками іконами**. 4. **Сферичну** покрівлю церкви називали по-різному куполом банею маківкою.

З довідника.

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Звіртеся з тлумачним словником.



Які славетні українські та світові собори ви знаєте? Розкажіть про стародавній храм, у якому вам довелося побувати. Уживайте узагальнювальні слова при однорідних членах речення.

- ◆ Чи відомі вам випадки, коли в наші дні відновлювали зруйновані давні церкви? Розкажіть про це.



Роздивіться храм, зображений на фотографії. Опишіть його, уживаючи лексичний матеріал цієї вправи. Удома підготуйте статтю до туристичного довідника, уживаючи речення з однорідними членами.



**Спaso-Преображенський собор –
духовний оберіг Чернігова**



25. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Складіть і запишіть речення, у яких у ролі узагальнювальних слів при однорідних членах речення були б такі:

Письменники, твори, видавництва; художники, картини, музеї.



26. Перепишіть речення, розставте розділові знаки. Узагальнювальні слова (де вони є) візьміть у рамку.

1. Колись французький інженер Боплан козацький одяг змалював намети укріплення гармати та мушкети (С. Шевченко). 2. Баба Марина довгий свій вік зілля сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт (С. Решетова). 3. Природа до всього чуйно тривожно прислухається і чітко тримає над землею кожний звук і дівочу пісню і скрип воза і клекіт чорногозу (М. Стельмах). 4. Духовні криниці несуть людству скарби красу людську фізичну вроду й духовне багатство (О. Сизоненко).



Позначте в словах вивчені орфограми.



Як ви розумієте вислови «духовне багатство» та «духовні криниці»? У відповіді використайте речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.



Назвіть людей, яких ви вважаєте духовними авторитетами народу, країни, світу. Свій вибір поясніть.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

27. Прочитайте. Слова «пам'ятник» та «пам'ятка» уведіть до самостійно складених речень (усно).

ПАМ'ЯТНИК — ПАМ'ЯТКА. Слова *пам'ятник* та *пам'ятка* багатозначні. Та коли слово багатозначне, то серед різних його значень є основне. Так, *пам'ятник* — це насамперед скульптурна споруда у пам'ять чи на честь кого-небудь, чого-небудь: *пам'ятник Тарасу Шевченкові*. *Пам'ятка* — це предмет культури, що зберігся з давнини, наприклад: *поема «Слово о полку Ігоревім» — видатна пам'ятка доби Київської Русі*. *Пам'ятка* — це і стародавній літопис, і видатний літературний твір, і важливий документ, і народні дума й пісня, і унікальна давня споруда.

У іншому значенні *пам'ятка* — це книжка чи аркуш з правилами чи настановами («Пам'ятка туристові», «Пам'ятка водієві» та ін.). Є й вузьчі значення цього слова, наприклад, у діалектних уживаннях: *в пам'ятку, у пам'ятку*, що відповідає літературному — *на пам'ять, на згадку*.

За Б. Антоненком-Давидовичем.



Назвіть кілька відомих вам пам'яток історії та культури. Які з них зберігаються у музеї? Які розташовані просто неба? Удома напишіть інформаційну замітку про ту з них, яку ви вважаєте найцікавішою.



Чи є пам'ятки історії та культури духовним багатством народу? Поясніть.



Сформулюйте для обговорення на інтернетівських форумах кілька тем, які б стосувалися питань вітчизняної історії та культури і були цікаві для ваших однолітків.

28. Прочитайте. Лексичні значення виділених слів уточніть за тлумачним словником.

Безмежні причорноморські степи від Дунаю до Азовського моря були рідною стихією для **скіфів**. Тут вони пасли худобу, зводили **кургани**, звідси вчиняли набіги.

Оселилися скіфи тут у VII столітті до нашої ери, а через три століття Скіфія досягла найбільшої могутності. Не випадково «батько історії» Геродот присвятив скіфам так багато уваги. У своїй «Історії» він згадував скіфські племена: царських скіфів, скіфів-землеробів, савроматів, ісседонів, будинів.



Кам'яна скульптура з острова Пасхи
(Полінезія)



Скіфська баба
(Україна)



Вершини багатьох скіфських курганів вінчали кам'яні **стели**, які надовго пережили своїх творців. У народі вони дістали назву «скіфські баби». Насправді — це закуті в броню володарі безмежних степів, могутні воїни-чоловіки. Дехто з учених вбачає в цих зображеннях божество, аналогічне грецькому богові війни Аресу. Інші вчені вважають цей образ зображенням царя або обожненого міфічного першопредка скіфів Таргітая. Та хоч би кого зображали стародавні скульптори, перед нами — образ воїна.

На одностайну думку вчених, кам'яні баби — це зображення предків скіфів. Саме слово «баба», на думку деяких дослідників, походить із тюркського «бабал» — надмогильник. Інколи їх називають «мамаями».

Статуї виконували з граніту, піщанику або вапняку впродовж VII–IV століть до нашої ери. Їх висічено з прямокутних або округлених кам'яних стовпів. Зріст таких статуй — 130–140 см, хоч деякі сягали 4 м. Модельовано тільки голову, відокремлену за допомогою гривни (металевого обруча), що проходить нижнім краєм обличчя. Більшість статуй мають великі мигдалеподібні очі та прямий, трохи розширений донизу ніс, який доходить до підковоподібних вусів з рівно підстриженими кінцями.

Пізніше почали окреслювати могутні плечі та спину з модельованими лопатками. Руки розкуті — права зігнута під гострим кутом, ліва опущена до меча, що висить на поясі.

Озброєні мечем, кинджалом, бойовою сокирою і сагайдаком зі смертоносними стрілами, ці безіменні герої часто підносять до рота ритон (посудину у вигляді рога) зі священним напоєм. Це символізує їхню належність до легендарних героїв-божеств.

Давні майстри надавали статуям узагальненої форми людської фігури, ретельно розробляли деталі озброєння та прикрас, вирізьблених різцем у низькому **рельєфі**.

Честі бути похованим у кургані з таким **монументом** на вершині удостоювали лише тих скіфських воїнів, які за життя відмовлялися від розкоші. У їхніх похованнях знаходять цілі арсенали різноманітного озброєння, але прикраси трапляються рідко.

У IV столітті до нашої ери монументальна скіфська **скульптура** поступово занепадає. Форми статуй спрощуються, зменшуються їхні розміри. Степові скульптури зазнали серйозних пошкоджень. Камінь у багатьох місцях викришився і звітрився. Часом важко розпізнати вирізьблені на грубому камені деталі.

З книжки «100 найвідоміших шедеврів України».

◆ Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Знайдіть і прочитайте фрагмент (уривок), що є описом пам'ятки.

◆ З'ясуйте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.



Поясніть значення вислову «*батько історії*». Чому так називають саме Геродота? Чи знаєте ви, кого називають «*батьком риторики*»? З'ясуйте це за довідковою літературою.



Роздивіться і порівняйте зображення скіфської баби та скульптури з острова Пасхи, уміщені на с. 31. Поясніть, у чому їхня схожість, чим вони різняться. Зберіть інформаційні матеріали про скіфську культуру. Розкажіть про цю унікальну цивілізацію однокласникам.

29. Прочитайте мовчки. Визначте стиль тексту. Які типи мовлення поєднані в тексті?



Під час розкопок скіфського кургану Товста Могила у Дніпропетровській області український археолог Борис Мозолевський натрапив на коштовну знахідку — золоту Пектораль.

Пектораль (від лат. *pectoralis* — нагрудний) — дорогоцінна металева нагрудна прикраса, що її носили як ознаку влади фараони, єврейські первосвященники, римські сановники. Була відома у скіфів, а також індіанців — носіїв давніх культур Америки.

Вага скіфської Пекторалі — 1150 г, діаметр — 30,6 см. Прикрасу виготовлено із золота високої 958-ої проби, вона має чистий сонячний колір. Пектораль складається з трьох різкоподібних ярусів. Між собою вони з'єднані ланцюжками золотих трубочок. Між нижнім і верхнім **ярусами** — смужка рослинного **орнаменту**: гілля, листя й квітів. Рослинний орнамент закріплено на «**підкладці**» — тонкій плоскій платівці.

У нижньому ярусі зображено тваринний світ. Його жорстокість увиразнено сценою нападу хижаків на травоядних.

Верхній ярус зображує життя людей. Злагожденість людського суспільства підкреслено сценами шиття одягу, доїння худоби.

Пектораль виконано з неперевершеною майстерністю.

Світова преса називала Мозолевського українським Шліманом. Ім'я Генріха Шлімана відоме всьому світові, адже саме він знайшов залишки давнього міста Трої.

Здається, світ не був готовий до такого відкриття Бориса Мозолевського. Чому? Скіфський степ в уяві багатьох істориків був лише територією, де орди кочових племен знаходили відпочинок після набігів на сусідні царства. Проте багато історичних джерел, наприклад твори Геродота, підносили інший портрет скіфського суспільства — розвинутого й майже досконалого. Було відоме ім'я



одного з семи світових мудреців — скіфа Анахарсиса, винахідника гончарного круга...

Скіфську Пектораль експонують у Державному музеї коштовностей України.

За К. Яхненко.

- ◆ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.
- ◆ Відшукайте в тексті опис пам'ятки. Прочитайте цей уривок уголос.
- ◆ Складіть і запишіть план опису пам'ятки.
- ◆ Усно перекажіть опис пам'ятки за планом.



Роздивіться картину А. Антонюка і поясніть її назву.

Як ви гадаєте, чи можна вважати сімейні реліквії пам'ятками історії та культури? Розпитайте своїх рідних про родинні реліквії. Підготуйте й проведіть у класі вечір «Історія моєї країни складається з історії кожної родини».



Андрій АНТОНЮК.
Скіфська колиска



§ 2. ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА

30. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте звертання. Поясніть роль звертання в мовленні.

1. Україно моя! Все життя прихилю до твоєї краси чарівної (Ю. Воропай). 2. Любітеся, брати мої, Україну любіте... (Т. Шевченко). 3. Прихились до мене, побратиме! (Леся Українка). 4. Всюди з вами, українці, рідна Україна (М. Теличко). 5. Тримай-но люстерко, історіє (І. Драч).

◆ Визначте звертання непоширені й поширені.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях.

31. Перепишіть. Підкресліть у реченнях усі члени речення. Чи є членом речення звертання? Поясніть.

1. Зійди, сонце, під моє віконце та й засвіти ясно (Леся Українка). 2. Візьміть мене, хмари, на крила свої (Олександр Олесь). 3. Прозоре небо, підіймайся вище! (А. Малишко). 4. Ти не клубочся, тумане, листя не в'яль тополине (Д. Луценко). 5. Не шуми про минуле, тополе, за вікном у ранковій імлі (В. Сосюра). 6. Стелися, мій барвінку синій (М. Руденко).

◆ Визначте звертання непоширені й поширені.

◆ Якою частиною мови виражені звертання? Визначте відмінкову форму цієї частини мови.

32. Перепишіть прислів'я, на місці крапок додаючи дібрані з довідки звертання. Розставте розділові знаки.

1. Не сунься ... наперед четверга, бо ще середа буде. 2. ... обачним будь, не вирушай з казаном у путь! 3. Стружи ... батько сокирою підправить! 4. Як не вертися ... а хвіст ззаду.

ДОВІДКА

Сину. П'ятнице. Горщику. Собако.

◆ Якою частиною мови виражені звертання? Визначте відмінкову форму цієї частини мови.

33. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка. Розставте розділові знаки.

1. Мій (друг) для тебе світанки цвітуть (Д. Луценко). 2. Як тебе хоч



звати (земляк)? (*Григор Тютюнник*). 3. Я до тебе мій (птах) не забув написати на спомин листа (*М. Сингаївський*). 4. Шануй (юнак) батьківські шляхи (*Д. Луценко*). 5. Терпи (козак) горе то **переплинеш** море. 6. Уставай (чоловік) третій півень кукуріче! (*Народна творчість*). 7. (Дивак) Глянь як ниви **колосяться!** (*М. Рильський*).

- ◆ Назвіть звуки, що чергуються за творення відмінкових форм іменників.
- ◆ Виділені слова передайте звукописом.
- ◆ Який розділ науки про мову вивчає звуки мови та мовлення?

34. Складіть і запишіть речення, щоб подані слова були в них:

- підметами;
- звертаннями.

ЗРАЗОК ▶ Земля *вкривається* осіннім золотом. *Вкривайся, земле, осіннім золотом.*

I. Річка, Дніпро, радість, люди.

II. Вулиця, батько, ніч, хмари.

ВСТАВНІ СЛОВА (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ) МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:

ДОСТОВІРНІСТЬ ПОВІДОМЛЕННЯ, УПЕВНЕНІСТЬ	<i>звичайно, безперечно, без сумніву, безумовно, певна річ</i>
НЕВПЕВНЕНІСТЬ, МОЖЛИВІСТЬ, ЙМОВІРНІСТЬ	<i>може, певно (е), можливо, здається, очевидно</i>
ДЖЕРЕЛÓ ПОВІДОМЛЕННЯ	<i>по-моєму, кажуть, на думку ..., за свідченням ..., як відомо, як відзначено ...</i>
ЕМОЦІЙНУ ОЦІНКУ ПОВІДОМЛЮВАНОГО	<i>на щастя, на жаль, на диво, на сором, на лихо, дивна річ, як на гріх</i>
ЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ВИДІЛЕННЯ ОСНОВНОГО В ПОВІДОМЛЕННІ	<i>по-перше, по-друге, отже, зрештою, нарешті, до речі, виявляється, навпаки, проте, однак</i>
УВІЧЛИВІСТЬ	<i>будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте</i>
ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ	<i>уявіть собі, зрозумійте, зверніть увагу, вірите, власне, між нами кажучи</i>

35. Прочитайте. Чи є членами речення виділені слова? Свою думку обґрунтуйте.

1. І така навкруги невимовна краса! Не любити цю землю, їй-Богу, не можна! (М. Луків). 2. **Мабуть**, це маленька батьківщина (І. Павлюк). 3. А день за сонцем утопився в морі і став, **на жаль**, уже вчорашнім днем (П. Воронько). 4. **Чи, може**, я змалку привик, як осінь туманами плаче? (Д. Фальківський). 5. **Певно**, осінь стигне золота (М. Влад). 6. А скоро, **кажуть**, і жнива. Поля дрімають вогнедишно (І. Жиленко). 7. Я, **повірте**, цього не знала, а тепер розкажу усім (Л. Процик).

◆ На що вказує кожне виділене слово? Перевірте себе за таблицею, поданою на с. 36.

36. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Може мій вечірній срібний голос долетить до тебе з-за Дніпра (М. Сингаївський). 2. Буває в дорозі десь трапляється чиста криниця (Д. Луценко). 3. Здається так би вічно йшов (В. Сосюра). 4. Комфорт і порядність. Це по-моєму могло б стати девізом часу (Олесь Гончар). 5. Упевненість однак так схожа на упертість (Л. Процик). 6. І ви не раз бувало помилялись (Д. Луценко). 7. Певно нелегко підкорити словом папір. Мабуть треба спочатку визначити не тільки зміст а й мету викладених словами думок (Р. Іваничук).

◆ Поясніть роль вставних слів у мовленні.

◆ З'ясуйте значення вставного слова в кожному реченні.



Проведіть спостереження: які вставні слова найчастіше вживані в мовленні дорослих? Ваших однолітків? Вашому? Чим це, на вашу думку, можна пояснити? Поясніть відмінність між вставними словами і так званими «словами-паразитами».

37. Ознайомтеся з таблицею. За зразком поданих у ній речень складіть і запишіть по два речення з кожним із слів *може, на диво, бачите так*, щоб вони були то вставними словами, то членами речення.

ВСТАВНІ СЛОВА	ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ
<i>Буває, захмарить...</i> (С. Голованівський).	Таке <u>буває</u> досить часто.
<i>Здається, пливе туман</i> (Л. Талалай).	Усе це нам тільки <u>здається</u> .

◆ Складені речення запишіть, підкресліть у них усі члени речення.



38. Уставляючи пропущені літери, перепишіть речення в такій послідовності:

- ускладнені звертаннями;
- ускладнені вставними словами.



1. За усе тобі я поклонюсь, українська золота столице! (С. Кузьменко). 2. Найяскравішим виявом бе..смертя народного духу є, власне, поєднання двох ст..хій: сліз і сміху, траг..чного й ком..чного, болю й надії (П. Загребельний). 3. Наш хліборобський рід ще не втомився, тату! (В. Затуливітер). 4. Але як, бува, не в..стачає лиш єдиного слова, слівця (П. Перебийніс). 5. Тр..вогою усього обняло. Буває, кажуть, так від НЛО (В. Бровченко).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.



Які звертання, на вашу думку, стануть найбільш популярними у нашому суспільстві років через 50 або 100? Свою думку обґрунтуйте.

Зв'язне мовлення

Говоріння

СКЛАДАННЯ ТА РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

39. Складіть і розіграйте діалог між двома восьмикласниками, які обмінюються враженнями від автобусної екскурсії «Сім чудес України». У репліках діалогу вживайте назви пам'яток історії та культури. Використовуйте звертання та вставні слова.

40. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласницею та її бабусею, котра колись працювала екскурсоводом. Дівчинка хоче відвідати Музей води. Бабуся переконує, що спочатку потрібно ознайомитися з експозиціями загальновідомих музеїв. У репліках уживайте подані в рамці назви музеїв. Використовуйте звертання та вставні слова.

Національний музей історії України, Національний художній музей України, Державний музей літератури, Національний музей Тараса Шевченка, Державний музей книги і друкарства України



Уявіть, що вам запропонували створити експозицію меморіального Музею власного дитинства. Які б експонати ви помістили тут?

◆ Запишіть текст можливої екскурсії, прочитайте його батькам і однокласникам.

41. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласником та директором школи про організацію учнівської екскурсії «Київ (Харків, Львів, Донецьк) — місто романтичне». У репліках уживайте назви вулиць, площ, майданів, парків, скверів, пам'ятників. Використовуйте звертання та вставні слова.



Уявіть, що ви працюєте в турагентстві, яке прагне розвивати туризм в Україні. За допомогою Інтернету дізнайтеся про визначні місця кожної з областей України і складіть маршрути можливих екскурсій. Складіть і розіграйте діалог між менеджером туристичного агентства, який переконує клієнта провести відпустку не за кордоном, а на Батьківщині. Використайте інформаційний та ілюстративний матеріал підручника.

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ

42. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів уточніть за тлумачним словником. Визначте тип висловлювання. Свою думку доведіть.

Збруцький ідол

Стовп чотиригранний, заввишки 2,7 м, виготовлений із місцевого сірого вапняку. З чотирьох боків він прикрашений барельєфними малюнками. Колись стовп покривав шар яскраво-червоної **вохри**, сліди від якої ще збереглися в деяких місцях.

Стовп увінчує чотирилика голова у давньоруській князівській шапці. Усі «лики» голови — два чоловічі й два жіночі — мають довгасті витягнуті пропорції з плоскими, ледь окресленими рисами обличчя.


Кожна грань стовпа поділяється на три окремі яруси, які відповідають тогочасним релігійним уявленням про три світи. Верхній ярус зображає небо і слов'янських богів, які стоять; середній — землю й невеликі фігурки людей; нижній — підземний світ і напівфігури з піднятими догори руками, які начебто підтримують два верхніх яруси.

Збруцький ідол дійшов до нас із язичницьких часів. Уважають, що це зображення бога Світовида.

Із календаря.

◆ Який тип мовлення покладено в основу висловлювання? Свою думку обґрунтуйте.

◆ У першому реченні визначте «відоме» та «нове». Звертеся з правилом, поданим на наступній сторінці.

 Яких слов'янських богів ви знаєте? Як ви уявляєте Ярила, Берегиню, Велеса? Спробуйте усно описати когось із них.



Збруцький ідол



У реченнях опису пам'ятки (предмета) «відомим» є назва предмета чи його частин, «новим» — ознаки.

Наприклад:

В Н В Н
Глек чорного кольору. Поверхня його лискуча.

В Н
Орнамент на стінках — хвилястий.

Опис пам'ятки може бути складений у науковому, діловому або художньому стилях.

Мета наукового та ділового описів пам'ятки — точність, конкретність. У музеях до кожного експоната докладають так звану інвентарну картку, вписуючи до неї докладний діловий опис пам'ятки та зазначивши час та місце її створення. Ділові та наукові описи пам'яток точні, лаконічні, об'єктивні.

Мета художнього опису пам'ятки — передати найважливіші, на погляд автора, ознаки, а також викликати певне до неї ставлення. У такому описі вживають художні засоби та оцінні слова.

43. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів уточніть за поданими у кінці підручника словниками. Визначте тему та головну думку тексту.

Оранта

Архітектура Софії Київської зачаровує. Внутрішнє оздоблення Софійського храму так само нікого не може залишити байдужим. Запам'ятовують мозаїки, фрески, різьблені шиферні плити, мармурову усипальню Ярослава Мудрого.

Мозаїки Софії Київської є перлиною світового мистецтва. З'ясовано, що над ними працювала артіль із восьми художників. 640 квадратних метрів стін майстри заповнили упродовж трьох років.

Центральний образ собору — Марія-Оранта. Ця велика мозаїка виконана особливо майстерно.

Чому образ Оранти винесено у храм на чільне місце? Річ у тім, що Богородицю вважали захисницею Києва, як тоді казали, «непорушною стіною», крізь яку не могли перелетіти жодна ворожа стріла, жоден спис.

Діва Марія зображена на округлій увігнутій стіні. Все тло навколо неї викладене золотою смальтою. Від цього постать Богородиці огорнута м'яким золотистим сяйвом.

Обличчя Оранти серйозне, навіть суворе. Богоматір справді



Сім чудес України:
Оранта Софії Київської


здається непорушною, всесильною. Сині, блакитні, золотисті барви її вбрання надають постаті урочистості. Обличчя здається рожевуватим. Самих рожевих кубиків смальти на щоках, вустах і підборідді Богоматері не так багато. Але тоненька рожева смужка, якою обведено її уста, ніс, повіки й підборіддя, немов накладає на сусідні кольори рожевий відтінок. Обличчя Божої Матері від цього оживає, стає ще виразнішим.


Мозаїчне зображення Оранти в Софії Київській — найбільше за розміром у християнському світі. Висота постаті — 5,5 м. Якби мозаїку можна було «розігнути» й перевести на рівну площину, постать важко було б назвати ідеально пропорційною. Але ж над зображенням працювали найуміліші майстри! Вони врахували, що зображення на увігнутій площині здаватиметься меншим, ніж є насправді. Тому мозаїчний портрет сприймаємо як образ істоти, гармонійної і внутрішньо, і зовні.

Не втративши за дев'ять із половиною століть своєї краси, мозаїки Софії Київської є зразком високої сили мистецтва.

За Д. Степовиком.

- ◆ Визначте стиль тексту. Свою думку доведіть.
- ◆ Який тип мовлення покладено в основу тексту? Які типи мовлення допоміжні?
- ◆ Відшукайте в тексті опис пам'ятки історії та культури. Прочитайте його.
- ◆ Складіть і запишіть простий план опису пам'ятки.
- ◆ За планом усно перекажіть опис пам'ятки.

 Як ви розумієте вислів «сила мистецтва»? Поясніть. Наведіть приклади впливу мистецтва на людей (із художньої літератури, матеріалів ЗМІ чи власного досвіду).

 Поясніть, чому відома страхова компанія, а також видавництво вибрали собі назву «Оранта». Якби ви були директором цих установ, на якій назві зупинилися б?

Сформулюйте вимоги до назв успішного підприємства; популярної молодіжної газети; футбольної команди.



§ 3. ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

44. Прочитайте прислів'я. Визначте речення прості та складні. Поясніть різницю між ними. Перевірте себе за таблицею.

1. Осінь іде й за собою дощ веде. 2. Дощ без хмари не приходить. 3. Осінь збирає, а зима з'їдає. 4. Поле бачить, а ліс чує. 5. Тільки штучні квіти дощу бояться. 6. Зима питає, як ти літував.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ

ПРОСТІ	СКЛАДНІ
Мають одну граматичну основу	Мають дві або більше граматичних основ
<u>Осінь на землю тихенько спускається</u> (М. Рильський).	<u>Ходить осінь, і куші</u> <u>ожини</u> <u>запалали</u> знову (А. Малишко).

Складне речення має дві або більше частини, які за своєю будовою є простими реченнями.

Прості речення у складному можуть бути незалежними одне від одного за змістом або мати головну частину і залежну (кілька залежних).

Від головної частини до залежної можна поставити питання.

Частини складного речення можуть з'єднуватися за допомогою сполучників: *Відшуміло вже літо, і осінь прийшла (Г. Хорташко) або без них: Пройдуть зливи, замовкнуть грози, задрімають вітри на ланах (В. Симоненко).*

45. Прочитайте речення. Визначте в кожному граматичну основу. Укажіть речення прості та складні.

1. Минають дні, минає літо, настала осінь, шелестить пожовкле листя (Т. Шевченко). 2. Вже дощами в шибку стука рання осінь (З. Бебешко). 3. Жасмин цвіте, і трави косять, а сіно пахне і п'янить (М. Луків).

4. Може, літо золоте ми загубили на стерні? (Д. Луценко). 5. Плаче день, гуляє вітер, листя боязко тремтить (Олександр Олесь). 6. Квітки розквітли восени, і в хмарах сонце засміялось (Олександр Олесь). 7. І листя золотий пасьянс на лаві розкладають клени (В. Сироватко).

- ◆ Складні речення запишіть, підкресліть у кожному головні члени речення.
- ◆ Укажіть складні речення, частини яких пов'язані сполучниками, та складні речення, частини яких поєднані без них.

46. Перепишіть складні речення у такій послідовності:

- речення, частини яких з'єднані сполучниками;
- речення, частини яких поєднані без сполучників.

Підкресліть головні члени речення.

1. Дихання осені уже на квіти впало, у зелені дерев сумує де-не-де пожовклий лист (В. Сосюра). 2. Зітхає сад, і гупають плоди, і щемно так запахла рута-м'ята (Д. Кононенко). 3. Стояла в травах ніч, а трави пахли літом, й за кленами сіріло джерело (М. Вінграновський). 4. Ще зими не видно і в бінокль, і гойдає хвиля цвіт латаття, та вже вітер вищипнув листок із чуприни клена коло хати (А. Качан). 5. Відшелестіли лебеді і трави, остання гілка глоду обліта (Л. Овдієнко). 6. Тремтить осіння прохолодна тиша, і відлітають сумно журавлі (Т. Пащенко).

- ◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.

- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Розкажіть, якою ви уявляєте фею осені. Створіть її словесний портрет. Відтворіть її вигляд фарбами.



47. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Поволі буйнотрав'я пр..гасає але цвіте голубляч..сь до ніг петрів батіг (Л. Тендюк). 2. Ще ходить осінь по опалім листі ще журавлиний ключ не відбр..нів (Н. Поклад). 3. Землю огорта рожева тиша вечір опуска..ться з н..бес. Він сопілку з оч..рету ріже, і лунає тихий полонез (Є. Саранулова). 4. Мабуть осінь іде зі свого золотого в..сілля а сніжок молодий прост..лив їй пухкі к..лими (П. Скунець). 5. Сонце в сон..их лісах віі ніжно відкрило а відлун..я в горах день новий ро..будило (П. Кубаєвич).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях.
- ◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.
- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте їхній зміст.



Які речення — прості чи складні — ви вживаєте частіше у своїх творах? Відповідах на уроках? Розмовах із товаришами? Зробіть висновки про стилістичні особливості використання простих і складних речень.



Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

КОНСПЕКТУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ПРОЧИТАНОГО НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ

48. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником. Дайте відповіді на подані після тексту запитання.

Дехто вважає, що читання, як і дихання, кожному дано само собою. Проте сам процес читання, його технологію одразу не досягають.

Спочатку моє читання було хаотичне. Книжка, яку я читала, містила покликання на інші джерела. Розшукуючи ці джерела в бібліотеці, я на кожному кроці наштовхувалася на назви, які мене **інтригували**. Сьогодні нібито це мені й не треба — а знати так хочеться! Так моє читання розгалужувалося — головна його магістраль переходила на зустрічні шляхи, дороги — вливалися у вулиці, вулиці — в провулки, провулки — у стежинки, а стежинки вели в неосяжну далину бездоріжжя... Відтак головна тема мого читання обростала спіралями знань, пояснень, переходила в нові проблеми. Я продиралася крізь хащі знань, кидаючись урізноміч. А щоб не забувати прочитаного, я почала конспектувати його в зошиті.

Спочатку я конспектувала геть усе — від і до. Потім, навчившись відрізняти суттєве від випадкового, головне від другорядного, я почала записувати тільки найголовніше. Поступово конспектування перетворювалося на розмову з книжкою. У конспект потрапляло все: мої враження, викликані прочитаним думки, схвалення й протести.

Читання книжки має бути взаємодією з нею. Нічого не вкладаючи в читання від себе, ви ризикуєте нічого від книжки не одержати.

Поступово в мене закріпилася чудова звичка знаходити потрібну книжку, в ній — найпотрібніше мені місце, а це місце конспектувати. Це була звичка вдумливого читання, звичка почуватися в книжці не як у гостях, а як удома. Звичка розуміти й залишати корисну тобі книжку в записах. Крім того, засвоювати «побічні» її місця, які ще можуть знадобитися.

Так поступово я досягнула, що ізольованих знань у світі немає, усе, пізнане людьми, перегукується. Саме воно й становить секрет освіченості.

За М. Шагінян.

- ◆ Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?
- ◆ Чим відрізняються такі види мовлення, як слухання та читання, від аудіювання й письма? За потреби зверніться до схеми на с. 16.



Які причини спонукають людей до читання?

Чи можна сказати, що рівень освіченості та загальної культури людини пов'язаний насамперед із читанням? Свою думку поясніть.

◆ Як варто читати, щоб одержати від читання не тільки задоволення, а й користь?

◆ Поміркуйте: чи завжди ви читаєте однаково? Звертеся зі схемою.



Роздивіться і опишіть графічну роботу О. Усачова. Яким, на вашу думку, видом читання зайнята дівчина? Поясніть.

◆ Які записи ви звикли робити у процесі читання перед усним і письмовим переказом? Навіщо складають план тексту?

◆ Навіщо потрібно вчитися конспектувати прочитане?

◆ Чим, на вашу думку, конспект тексту відрізняється від його плану?



Чи користуєтеся ви аудіокнижками? Чи можна, на вашу думку, такий спосіб поширення інформації назвати читанням?



49. Прочитайте. Поміркуйте: до якого з видів читання ви особисто вдаєтеся найчастіше? Чому?



Олексій УСАЧОВ.
Дівчина з книжкою

Ознайомлювальне читання застосовують для попереднього ознайомлення зі статтею, розділом книжки або й усією книжкою. Переглянувши зміст і передмову, читач має зрозуміти не лише те, про що в книжці йдеться (зміст), а й найважливіші з-поміж висловлених у ній думок, дістати чітке уявлення про цінність і корисність книжки.

Вибіркове читання — це швидке читання, у процесі якого читач, охоплюючи текст загалом, акцентує увагу тільки на потрібних йому аспектах. Він гортає сторінки, доки не відшукає потрібне місце, а тоді вже читає знайдені фрагменти (уривки), застосовуючи інший вид читання — **вивчальне**.



Вивчальне читання (воно ж **поглиблене, аналітичне**) вважають найдоречнішим у процесі навчання. За такого читання інформацію сприймають не пасивно, а, ставлячись до прочитаного критично, дають свої трактування висловленої автором думки, самостійно роблять висновки, помічають слабкі місця у викладі або поясненнях. Таке творче сприймання гарантує ефективне запам'ятовування прочитаного.

Дуже добре, якщо під час вивчального читання вдаються до **конспектування**, тобто стислого письмового викладу змісту та головних ідей сприйнятого.

Розрізняють такі види конспектів:

ТЕКСТУАЛЬНИЙ	ВІЛЬНИЙ	ЗМІШАНИЙ
Відшукавши потрібну інформацію, читач переписує її дослівно.	Відшукавши потрібну інформацію, читач записує головне, уникаючи менш істотного.	Вільний виклад прочитаного читач поєднує з дослівно переписаними уривками (цитатами).

У зошиті для конспектування бажано зробити широкі береги. На сторінці треба записувати конспект опрацьованого тексту, а на берегах — власні думки (зауваження, доповнення, висновки) щодо змісту тексту.

Зазвичай для записів на берегах використовують такі позначки: ? — не зовсім зрозуміло; ?? — сумнівно; ! — цікаво; !!! — надзвичайно цікаво; **NB** (лат. *nota bene* — [нота бене]) — найважливіше.

Для того, хто тільки починає навчатися конспектування, робота має складатися з таких етапів:

1. Уважне читання тексту, визначення його теми та головної думки.
2. Попереднє визначення в тексті головних думок.
3. Складання і запис плану тексту (чітко й стисло сформульованих мікротем).
4. Письмовий виклад основних положень тексту відповідно до кожного з пунктів плану із зазначенням конкретних фактів.

Заголовок конспекту записують так:

Прізвище автора. Повна назва тексту. Назва книжки (журналу, газети), у якому його надруковано. Місце видання. Видавництво. Рік видання.

Наприклад:

Святослав Юсов. Вікентій Хвойка // У кн. «100 найвідоміших українців». — К.: Книжковий дім «Орфей», 2005.

50. Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. Лексичне значення виділених слів уточніть за тлумачним словничком.

Вікентій Хвойка

Засновник української археології Вікентій Хвойка в когорті найславніших постатей цієї науки посідає почесне місце. Важко знайти період прадавньої української історії, у якому з його ім'ям не були б пов'язані археологічні відкриття або блискучі наукові досягнення.



Пам'ятна монета «Вікентій Хвойка»

Найбільшим подарунком Вікентія Хвойки людству стало відкриття унікальної стародавньої землеробської культури IV–III тисячоліття до нашої ери на теренах України. Цю культуру вчений найменував Трипільською — за назвою села Трипілья, поблизу якого було здійснено перший масовий розкоп давнього поселення.

Дедалі більше сучасних дослідників вважають трипільську культуру однією з перших **цивілізацій** у світі.

Чех за національністю, Вікентій (Вікенс) Хвойка народився 1850 року в чеському місті Семіні. Його рід був рицарського походження. Після однієї з середньовічних битв фамільний маєток було спалено, рід Хвойків збіднів.

По закінченні комерційного училища Вікентій оселився у Празі. Там він захопився вивченням стародавньої історії та старожитностей. Але, не знайшовши застосування своїм силам на батьківщині, двадцятисемирічний Вікентій Хвойка переїхав до Києва. Тут він викладав німецьку мову та малювання, захопився агрономічною наукою. Та ці заняття не давали особливої втіхи. Хвойка дедалі частіше повертався до свого захоплення стародавньою історією.

Наполегливо вивчаючи територію історичних районів Києва, Вікентій пильно стежив за земляними роботами в місті. І ось настав день, з якого розпочалися **сенсаційні** археологічні відкриття дослідника-самоука. Спостерігаючи за земляними роботами, що відбувалися на Кирилівських висотах, Хвойка помітив у розрізі гори круглу жовтувато-білу пляму, котра видалася йому бивнем мамонта. Здогад підтвердив викликаний ним український історик, професор Київського університету Володимир Антонович. Припустивши, що тут була стоянка первісних людей, Антонович порадив шукати крем'яні вироби, і їх було знайдено. Так, стараннями Вікентія Хвойки було відкрито знану тепер у всьому світі Кирилівську палеолітичну стоянку поблизу центру Києва. Відомості про неї тепер є в кожному шкільному підручнику історії.



Під час зроблених Вікентієм Хвойкою розкопок на Кирилівських висотах було виявлено фрагменти давніх жител, різноманітні крем'яні знаряддя. Знахідки мали світовий розголос. У наступні роки вчений відкрив ще кілька давніх стоянок в Україні. У великій кількості дослідник знайшов кістки тварин, залишки приміщень типу землянок. У житлах були заглибини для вогнищ, до яких вели східці. Стіни були плетені й мазані глиною. Було виявлено багато залишків кераміки, розписаної червоною та чорною фарбами. Згодом було доведено, що ці землянки — не житла, як спочатку вважав Хвойка, а гончарні печі трипільців.

Відтоді почато систематичні дослідження пам'яток цієї прадавньої землеробської культури, поширеної в IV–III тисячоліттях до нашої ери на частині земель України, Румунії та Молдови. Відкриття було здійснене в той час, коли вважалося, що прадавні хліборобські культури могли існувати лише в теплих краях — на берегах Нілу, Тигру та Євфрату.

Протягом XX століття було відкрито й досліджено сотні поселень Трипільської культури. Серед них є досить великі за розмірами та кількістю населення. Дехто вважає їх найдавнішими в світі містами.

Отже, Вікентій Хвойка став першовідкривачем величної й прадавньої культури, що була однією з перших розвинутих землеробських культур у світі. Деякі вчені вважають її навіть цивілізацією без писемності. Праці, які написав Вікентій В'ячеславович Хвойка, пам'ятки, які відкрив, археологічні колекції, ним зібрані, стали невичерпними джерелами для вивчення давньої історії нашої батьківщини.

З книжки «100 найвідоміших українців».

- ◆ Складіть план тексту, запишіть його.
- ◆ Складіть текстуальний конспект прочитаного. Працюйте послідовно, як запропоновано у тексті вправи 49.
- ◆ Зробіть висновки: яку користь дало вам конспектування? Чого ви навчились у процесі створення конспекту?



Подумайте, які б книжки або газетні та журнальні публікації вам би хотілося законспектувати. Чи варто конспектувати підручник? Чому?



Порадьтеся з батьками, старшими товаришами і визначте сфери, де вам стане у пригоді вміння конспектувати. Чому, на вашу думку, до цього часу ще немає комп'ютерного «конспектувальника»?



ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Визначте «плюси» й «мінуси» конспектування. Складіть порівняльну таблицю «*Переказ і конспект: спільне та відмінне*».

- ◆ Проведіть у класі обговорення питання «Кому у XXI столітті потрібне вміння конспектувати?» або «Чи може диктофон замінити конспект?».



§ 4. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

51. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте в кожному прямую мову та слова автора.

1. Перед смертю Ярослав всіх синів своїх покликав і з любов'ю проказав: «Як не будете всі разом йти до спільної мети, ви, державу зруйнувавши, подастесь у світи (*Олександр Олесь*). 2. А прийде час — усіх покличе мати і запитає кожного колись: «Ти не забув, з якої вийшов хати? Звідкіль дороги в світ розпочались?» (*М. Ткач*).

52. Ознайомтеся з таблицею. Прочитайте речення, подані після неї, обґрунтуйте вжиті в них розділові знаки.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Слова автора: «Пряма мова». Са: «Пм».	<i>Я прийду і вимовлю: «Спасибі».</i> А. Малишко.
Слова автора: «Пряма мова!» Са: «Пм!»	<i>І ти говориш: «Я щаслива!»</i> В. Сосюра.
Слова автора: «Пряма мова?» Са: «Пм?»	<i>Питаєш сумно ти: «Хто та дівчина?»</i> А. Малишко.
«Пряма мова», — слова автора. «Пм», — са.	<i>«Вчися, синку», — каже батько.</i> Р. Болюх.
«Пряма мова!» — слова автора. «Пм!» — са.	<i>«Я піду!» — хлоп'я говорить.</i> В. Підпалый.
«Пряма мова?» — слова автора. «Пм?» — са.	<i>«Що, моє щастячко?» — заворкотіла мати.</i> В. Підпалый.



1. Дві тисячі років тому філософ Платон сказав: «Від красивих думок ми повинні перейти до красивих учинків» (*З газети*). 2. «Пізнай себе», — учив Сковорода нас (*С. Зінчук*). 3. Сказав мудрець: «Живи, добро звершай, та нагород за це не вимагай!» (*Л. Забашта*). 4. Спитають друзі: «Що шукаєш ти?» (*А. Малишко*). 5. Мені колись сказав старий моряк: «Я вік прожив у штормах і на вахтах» (*Д. Луценко*).

- ◆ Визначте в реченнях однорідні члени, поясніть розділові знаки при них.
- ◆ Накресліть схему першого речення.

53. Перепишіть речення. Поставте пропущені розділові знаки. Перевірте себе за таблицею.

1. Повчала мати Сій добро і щедрю долю будеш мати (*Н. Мовчан-Карпущ*). 2. Я тобі і небо сину прихилила б каже мати (*М. Познанська*). 3. А батько наш і нам казав за витребеньки наші Гляди щоб ти не скуштував березової каші (*Д. Білоус*). 4. Упіймав новий українець Золоту Рибку й каже Чого тобі Рибко треба (*Народна творчість*). 5. Ні риба ні м'ясо дійшов висновку Біфштекс характеризуючи Дієтичну Котлету (*Б. Слюсар*).

- ◆ Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте значення кожного.
- ◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.

54. Прочитайте діалог спочатку мовчки, потім уголос за особами. Скільки людей бере участь у спілкуванні? Чи є діалог різновидом прямої мови? У чому його особливість?

- Матінко, сонце сіло. Крається серце моє.
- Сіло. На світі білим ніч настає.
- Матінко, он хмарина, лячно чомусь мені.
- Не бійся, моя дитино! Дощ вдалині.
- Матінко, що робити? Серце болить моє.
- Жити, дитино, жити. Серце болить, бо є.

Т. Буркацька.

- ◆ Як називають слова кожного зі співрозмовників? Як звучать слова, що вказують, хто, кому й за яких обставин це каже?
- ◆ Укажіть речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.
- ◆ Пригадайте фразеологізми, які містять слово «серце». Розкрийте значення кожного.



Поясніть слова поета Василя Стуса: «Якщо в тебе болить серце, тобі, друже, поталанило».

55. Прочитайте. Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків. Звертєся з таблицею «Розділові знаки при діалозі».

- Добрий вечір добрим людям!
- Ой! Налякали! — зметнувся жіночий голос.
- Чим же налякав? — Максим ближче підійшов до молодиці.
- І сама не знаю, — випросталась та й посміхнулась.

— Соломіє, це ти щойно співала «Коло млина калина»? Що ж ти чаїлася з таким скарбом? Людям саме такий голос потрібний.

— Для чого ж їм потрібний такий голос?

— Для того, щоб до них приходило більше порядності, задуми, сердечності теж, — відповів Максим.

За М. Стельмахом.



56. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Складіть і розіграйте діалог між учнем і вчителем про ставлення до співу зірок української естради, зокрема — групи «Океан Ельзи», гурту «ВВ», Ані Лорак.

◆ Перші чотири репліки складеного діалогу запишіть. Розділові знаки звірте з таблицею.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДІАЛОЗІ

Слова автора: — Репліка діалогу. Са: — Рд.	<i>Інспектор каже рибалці: — Платіть штраф.</i>
— Репліка діалогу, — слова автора. — Рд, — са.	<i>— Я рибу не ловлю, — відповідає той.</i>
— Репліка діалогу? — слова автора. — Рд? — са.	<i>— А що ж ви робите? — дивується інспектор.</i>
— Репліка діалогу! — слова автора. — Рд! — са.	<i>— Черв'ячка купую! — пояснює той.</i>



57. Запишіть текст, поділивши його на репліки. Розставте розділові знаки, перевірте себе за таблицею.

Бабця проводить «екскурсію» для онука, який приїхав з міста Ось глянь, який гарбуз виріс, просто велетень Вау Подивись, які кролі Вау Глянь на пса Це ж справжній вартовий Вау Запанікувала бабця мерщій побігла до хати й каже дідові Щось негаразд з нашим онуком Він гавкає То він по-англійськи дивується сміється дід.

За Л. Ковалишиною.

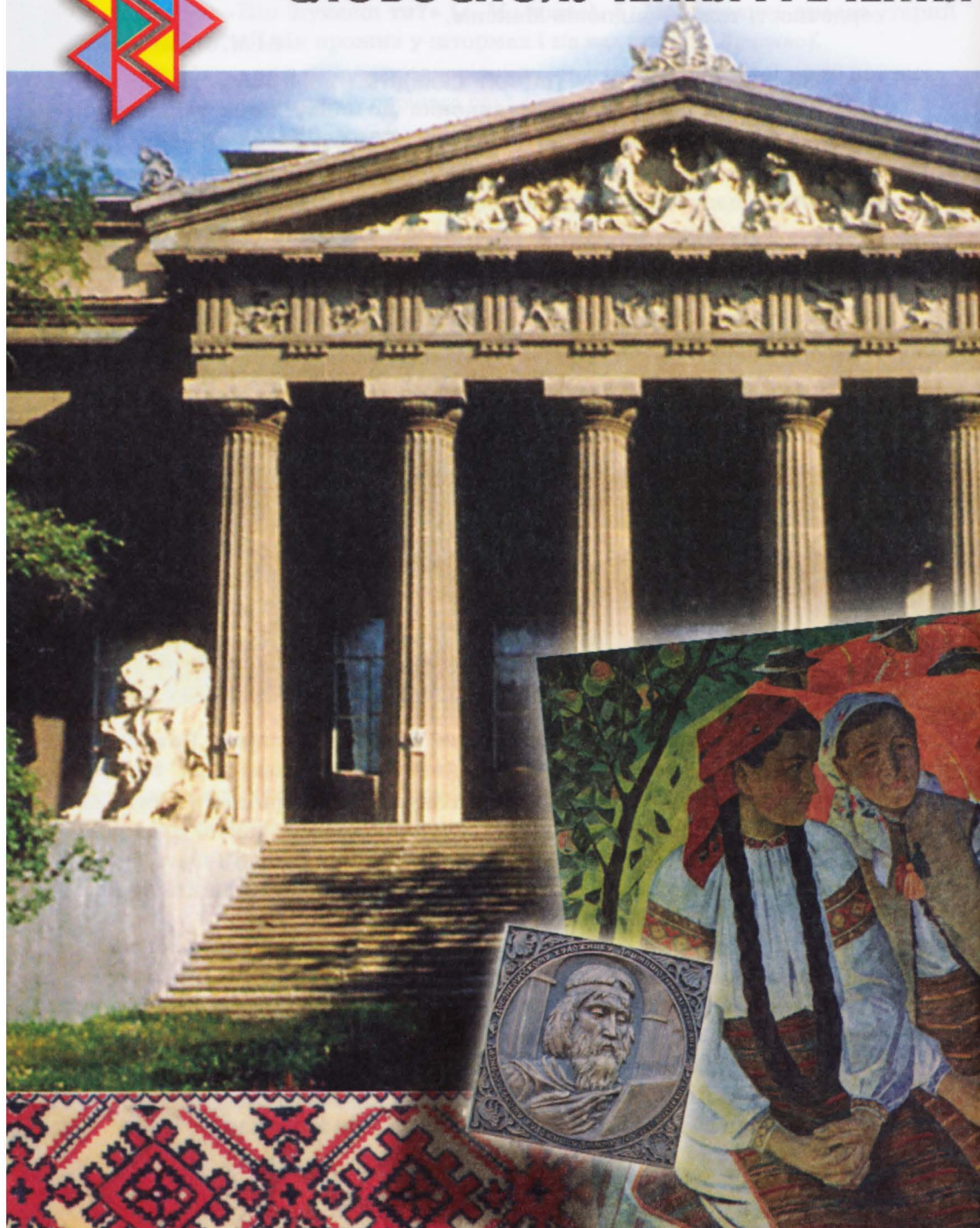
◆ Поясніть уживання розділових знаків у записаному тексті.



Обміркуйте запитання для інтерв'ю, що його журналіст нібито бере в молодого успішного українця. Розподіливши ролі, «проговоріть» складений діалог.



СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ: СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ



КЛЮЧОВІ СЛОВА:
просте і складне
словосполучення;
змістовий і граматичний
зв'язок між словами;
двоскладне
і односкладне речення;
граматична помилка;
протокол



Сім чудес України: Херсонеський заповідник



ПУНКТУАЦІЯ – розділ науки про мову, що вивчає правила вживання розділових знаків у реченні й тексті.



**• БУДОВА СЛОВСПОЛУЧЕНЬ.
ВИДИ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ
ЗА СПОСОБАМИ ВИРАЖЕННЯ
ГОЛОВНОГО СЛОВА**



На відміну від речення словосполучення не є самостійною одиницею мовного спілкування. Словосполучення вживають для називання предметів, їхніх ознак, дій. Словосполучення є будівельним матеріалом для речень.

Слова, що становлять словосполучення, пов'язані за змістом. **Змістовий зв'язок** між словами словосполучення встановлюємо за допомогою питання. Слово, від якого ставимо питання, є головним (над ним ставлять знак x). Слово, до якого ставимо питання, — залежним.

Х Х
читати (що?) повість; книжку (яку?) цікаву.

54

За будовою словосполучення бувають **прості** (утворені поєднанням двох повнозначних слів) та **складні** (утворені з трьох і більше повнозначних слів).

ПОРІВНЯЙТЕ:

ПРОСТІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ	СКЛАДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ
Навчальний рік; рідна мова; працювати зі словником	Початок навчального року; підручник рідної мови; необхідність працювати зі словником

ЗА СПОСОБАМИ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО СЛОВА словосполучення бувають:

ІМЕННИКОВІ:	х х план твору, у міння говорити;
ПРИКМЕТНИКОВІ:	х х повний натхнення, готовий виконати;
ЗАЙМЕННИКОВІ:	х х хтось у білому, той із них;
ЧИСЛІВНИКОВІ:	х х двоє друзів, п'ятий зліва;
ДІЄСЛІВНІ:	х виконати доручення, х поставити запитання;
ПРИСЛІВНИКОВІ:	х х високо в небі, дуже рано

58. Зі слів кожної групи, поставивши їх у потрібній формі, утворіть просте словосполучення. За потреби скористайтесь підказкою. Утворені словосполучення запишіть. Визначте вид кожного за способом вираження головного слова.

Краєвид, осінній; краса, зачарований; захоплюватися, природа;
радість, охоплений; щасливий,
безмежно; сто, фотопейзаж; навчатися, малювання; подякувати,
екскурсовод; до, заввишки, метр; вміння, оволодіти; більше, вісім.



ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Навчатися моєї.	Навчатися мови.
Подякувати наставника.	Подякувати наставникові.
Оволодіти мовою.	Оволодіти мовою.
Звернутися по адресі.	Звернутися на адресу.
Опанувати вмінням.	Опанувати вміння.

◆ У кожному словосполученні визначте головне й залежне слово. Над головним словом поставте знак X.

59. Зі слів кожної групи, поставивши їх у потрібній формі, утворіть складне словосполучення. Скористайтесь підказкою. Утворені словосполучення запишіть, позначте в кожному головне слово.

Техніка, комп'ютерний, опанувати; засіб, навчання, сучасний; під'єднаний, Інтернет, мережа, до; листування, етикет, комп'ютерний; пошта, за, листуватися, електронний, допомога; надісланий, адреса, на, електронний; учитель, застосування, техніка, у, мультимедійний, допомагати.

◆ Поясніть лексичне значення виділених слів, перевірте себе за тлумачним словником.

◆ Визначте, до якої групи за способом вираження головного слова належить кожне словосполучення.



Пригадайте, яку помилку називають граматичною. Наведіть приклади. Поясніть античний вислів «Граматичі підкоряються навіть імператори».



Усі, хто користується пошуковими системами в Інтернеті, знають, як важливо правильно й точно сформулювати свій запит. Існує навіть поняття *синтаксис комп'ютерних споживачів*. Складіть пам'ятку «Як правильно подати запит». Доберіть кілька простих словосполучень, які б допомогли вам відшукати інформацію про акцію «Сім чудес України». За потреби зверніться до довідника «Не бійтесь заглядати в ... Інтернет», поданого у кінці підручника.

60. Прочитайте. З-поміж поданих сполук слів запишіть тільки словосполучення. Звертайтеся з поданим після вправи правилом. У кожному словосполученні визначте й позначте слова — головне та залежне. Якою частиною мови є в кожному словосполученні головне слово?

Краса і сила; продуманий імідж; неповторність стилю; стилісти радять; будуть розповідати; серед людей; дібраний зі смаком; вирізнятися з-поміж інших; молоді й сміливі; біля неї; вишуканість і гармонійність; більш виразний; традиційний підхід;

готовий до експериментів; упевнений у собі; на високому рівні; високо сягнути; обирати **фах**; фахівці наполягають; потреба у самовираженні.



◆ Розкрийте лексичне значення виділених слів, звертеся з тлумачним словничком. Що ви можете сказати про походження цих слів?

◆ Який розділ науки про мову вивчає лексичне значення, походження та особливості вживання слів?

◆ З виписаними словосполученнями усно складіть висловлювання.



Роздивіться світлину, на якій зображено колонаду парку «Олександрія» у Білій Церкві. Доберіть до фотографії кілька варіантів назв — складних словосполучень.

До словосполучень не належать:

- поєднання іменників або займенників із прийменниками: *на коні, між нами*;

- слова, які виступають у реченні головними членами: *Брат відповів.*;

- однорідні члени речення: *Духмянить осінь пшеницями, житом* (П. Воронько).

Не можна сплутувати словосполучення **синтаксичні** та **лексичні**.

Синтаксичні (вільні) словосполучення утворюються в процесі мовлення, і кожне слово в них зберігає своє лексичне значення: *пекти пироги; грати на скрипці; ряба корова; від зорі до планети*. Такі словосполучення вивчає синтаксис.

Лексичні (стійкі) словосполучення існують у мові в готовому вигляді і за значенням зазвичай тотожні одному або кільком словам: *спекти раки — почервоніти; грати комедію — лицемірити; дійна корова — джерело прибутку; від зорі до зорі — з ранку до вечора*. Такі словосполучення називають **фразеологізмами**, і їх досліджує розділ науки про мову — **фразеологія**.

61. Прочитайте. Кожне речення поділіть на словосполучення (усно). Поясніть різницю між словосполученням та словосполученням.

1. Рідний Київ над Дніпром одяг осінній бронзовий шолом (Д. Луценко). 2. Дніпро розлився коло підніжжя київських гір (М. Старицький). 3. Перед цією красою люди шапки скидали (О. Довженко). 4. Чатує осінь на останнє листя старого дуба



(Л. Костенко). 5. Осінь віхолою рудою наліта з чотирьох доріг (М. Самійленко).

◆ Визначте вид кожного словосполучення за будовою та вираженням головного слова.

◆ Пригадайте фразеологізми, до складу яких входять слова *шапка, сорочка, штани*. Чи є ці вислови синтаксичними словосполученнями? Поясніть.



Нещодавно відоме у світі видавництво навчальної літератури випустило словник словосполучень англійської мови. Навіщо, на вашу думку, укладати такі словники? Як такий словник може допомогти тим, хто нещодавно почав вивчати мову? Чи корисним був би для вас словник словосполучень рідної мови? Поясніть.



Складіть кілька рекламних слоганів-словосполучень, які б можна було використати для організації шкільного конкурсу «Панна восьмикласниця».



62. Прочитайте. Стійкі лексичні словосполучення (фразеологізми) запишіть у першу колонку, вільні (синтаксичні) словосполучення — у другу. Поясніть, як ви їх розрізнили.

Брати ноги на плечі, брати книжки в бібліотеці; тринадцятий номер, одинадцятий номер; обливатися потом, обливатися водою; плести гачком шкарпетки, плести кренделі ногами; муляти очі, муляти п'яти; всипати борошна, всипати перцю; обтинати крила, обтинати сухі гілки; на правій нозі, на лівій нозі.

◆ Поясніть значення кожного зі стійких словосполучень (фразеологізмів). За потреби зверніться до словничка фразеологізмів у кінці підручника.

◆ Серед вільних (синтаксичних) словосполучень визначте прості та складні.



Ескіз горельєфа до пам'ятника князю Ігореві у Новгороді-Сіверському



§ 6. РЕЧЕННЯ.

• ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

63. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

1. Це ж коли, з яких покосів так нечутно вийшла осінь?! (Б. Олійник). 2. Вже осінь серце крає жовтим листом (Т. Губар). 3. Де ви, розкішні, росяні гаї? І ви, суничні сонячні поляни? Куди повідлітали солов'ї? Що це за смерч пронісся над полями? (Л. Овдієнко). 4. Тіш моє серце, любе джерельце (В. Дворецька). 5. Чуєш вітер? Він дише євшаном. Він — наш! (Б. Чин). 6. Не дай своїм словам смаку полину (О. Башкирова). 7. Чому мовчу я і тихо плачу? Чи, може, котяться краплі дощу?! (М. Сингаївський). 8. Оце мій світ. Моя тут Україна (М. Томенко). 9. Як серце стрепенулось! (М. Рильський).

◆ Які з речень містять пораду, побажання, наказ? У яких реченнях висловлено запитання? У яких — повідомлення?

◆ Які з речень передають сильні почуття, тобто вимовляємо їх з окличною інтонацією?



РЕЧЕННЯ — найменша одиниця мовного спілкування і вираження думки. Речення формує, виражає та передає відносно закінчену думку про явища дійсності — реальні, бажані чи можливі.

Основні ознаки речення такі:

- **змістова завершеність** (передає відносно закінчену думку);
- **інтонаційна завершеність** (оформлене інтонаційно);
- **граматичний зв'язок між словами** (кожне слово стоїть у певній граматичній формі);
- **граматична основа, тобто головні члени** (або один головний член).

Речення передають повідомлення, запитання або пораду, прохання, наказ. Утілюючи думку, речення може виражати різні емоції та почуття.



Речення поділяють на види за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ			ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ	
Розповідні	Питальні	Спонукальні	Окличні (емоційно забарвлені)	Емоційно нейтральні
Містять повідомлення про факт, явище, подію	Містять питання	Містять наказ, прохання, побажання	Передають сильні емоції (почуття й переживання)	Вимовляємо спокійним тоном, без окличної інтонації
Ми йдемо духмяною землею (В. Сосюра).	Чи бачив ти осінні луки? (Д. Білоус).	Увись поривайся (Т. Севернюк).	Як радісно дивитися в блакить! (В. Сосюра).	Вечірнє сонце, дякую за день... (Л. Костенко).

64. Прочитайте речення. Визначте вид кожного за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

1. Вітром свіжим обличчя вмию (Л. Череватенко). 2. Зачерствілі очищуємо душі (М. Холодний). 3. Навіщо нам торішні бур'яни? У полум'я цю гнилість, у багаття! (П. Перебийніс). 4. Не скаржтеся! Ви не слабкі. Єднайте сили в боротьбі! Та не для себе, а в собі будуйте Україну! (Д. Павличко).

◆ Який розділовий знак передає на письмі окличну інтонацію? Питальну? Розповідну?

65. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Я дихаю на повні груди Ви серця чуєте биття (В. Малишко). 2. Де плем'я козаچه Де пам'ять знебула Де чайки що в гості пливли до Стамбула Де кобзи старі Де старі кобзарі (В. Осадчий). 3. Скільки таємниць ховає час (В. Гафінов). 4. Які пісні лились колись Як в річці хлюпалось малечі (В. Черепков). 5. Що ластівка у небі написала Що розчерком пера намалювала Читаймо ж те послання в небі чистім пташиним намальоване крилом (Є. Гуцало).

- ◆ Прочитайте записані речення, правильно їх інтонуючи. Які з них окличні?
- ◆ Визначте вид кожного речення за метою висловлювання.
- ◆ Пригадайте, які питання називають риторичними. Знайдіть їх серед речень вправи.



Розкажіть однокласникам про відвідування вами історичної пам'ятки. Уживайте риторичні запитання. Розкажіть про їхню стилістичну роль.



66. Перепишіть текст, розставте пропущені розділові знаки.

На березі козак Швайка зупинився вдихнув на повні груди й сказав Приїхали Здоров будь Дніпре Та Дніпра не було видно Навколо купчилися очерети й червонястий верболіз З верболізу вигулькнули вершники зодягнені по-козацьки У кожного була зброя а на голові зведена набакир смушкова шапка Довговусий здоровань загорлав Та це ж Пилип Де це ти пропадав Швайка пояснив друзям Це сам Вирвизуб Той уважно придивився до хлопців і сказав А це що за козаки Чи не рано їм до шаблі братися Де там рано Саме час відказав Швайка А за мить додав Вони нас з тобою пане-товаришу незабаром за пояс заткнуть

За В. Рутківським.

- ◆ Визначте в тексті питальні на спонукальні речення, поясніть розділові знаки.
- ◆ Визначте окличні речення, поясніть розділові знаки в них.
- ◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Пригадайте, які художні твори про козацьку минувшину ви читали, які кінострічки дивилися. Які телевізійні програми, присвячені історичній тематиці, знаєте? Напишіть лист до телевізійної редакції, у якому обґрунтуйте необхідність передач історичного змісту.

- ◆ Речень яких видів за метою висловлювання ви вжили найбільше? Поясніть, чому.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПАМ'ЯТКИ

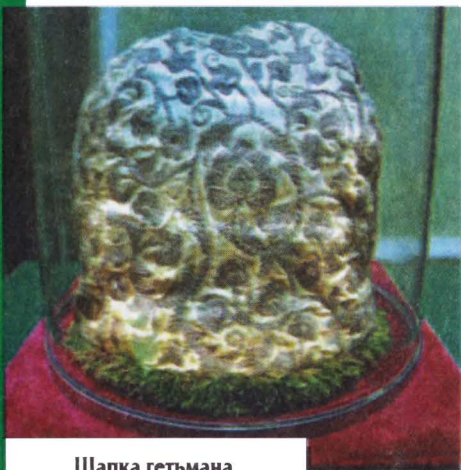
67. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів уточніть за тлумачним словником. Визначте тему та головну думку тексту.

Особисті речі гетьмана

Невичерпним джерелом уявлень про життя предків слугують збережені матеріальні пам'ятки певної історичної доби.

Особливу групу таких **реліквій** становлять особисті речі видатних історичних осіб. Образам відомих людей вони додають виразності, зосереджують увагу на рисах їхньої **вдачі**.

На зберіганні в колекціях музеїв Європи перебувають особисті речі Богдана Хмельницького: шапка, хрест, чаша, булава, два кубки, нагай, шабля та прапор. Речі мають значну історичну значущість. Нагай, чаша й кубки є побутовими речами. Булава й прапор відігравали роль **символів** володаря держави. Проте всі ці предмети є **оберегами** історичної пам'яті нашого народу й належать до найцінніших національних святинь. Вони є свідками діянь одного з найвеличніших синів України, творця Української держави нового

Невідомий художник.
Богдан Хмельницький

Шапка гетьмана

часу Гетьмана Війська Запорозького Богдана-Зиновія Хмельницького.

Прикрасою експозиції Національного музею історії України є шапка гетьмана.

Шапка має вигляд широкого ковпака заввишки 27 см та завширшки 31 см. Її пошито з шовкової атласної тканини. Свого часу тканина була червоного кольору, проте від давності вицвіла, тепер має жовтий колір. Про первісне забарвлення свідчать залишки червоного кольору під нитками та під вишивкою.

Шапка оздоблена рослинним **орнаментом**. Візерунок зображає витке гілля з квітами. Узор є типовим для XVII століття, особливо для народного мистецтва. По низу шапку облямовано шовковими **торочками** зеленого кольору із золотим украленням.

Підкладка шапки — із шовкової тканини тафті світло-брусничного кольору, підбитої вовняною ватою.

Свого часу шапка була дуже дорога. Атлас, тафта, оздоблення належали до дуже цінних матеріалів.

Шапка зберігалась у внучатой племінниці гетьмана. До музею потрапила від Варвари Ханенко, яка придбала її спеціально з цією метою.

Географічно місця зберігання особистих речей гетьмана охоплюють територію чотирьох європейських країн. Ними стали музейні центри України, Польщі, Росії та Швеції.

За Ю. Савчуком.

- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- ◆ Які типи мовлення покладено в основу тексту? Який основний? Який допоміжний?
- ◆ Складіть і запишіть план тексту. За планом усно перекажіть текст.

Уявіть, що ви потрапили до історичного музею вночі. Виявилось, що після півночі музейні експонати починають розмовляти і переповідати свої історії. Про що б могли розповісти особисті речі Богдана Хмельницького? Перекажіть «почуті» бувальщини однокласникам. Напишіть фантастичний репортаж «Ніч у музеї».



§ 7. РЕЧЕННЯ ПРОСТІ І СКЛАДНІ

68. Прочитайте прислів'я. У якій колонці подано прості речення? У якій складні? Як ви це визначили?

Чесної праці вітер не розвіє.
Краплина мала, а камінь пробиває.

Очі бояться, а руки роблять.
Як труд радісний, то й життя не гірке.

69. Перепишіть прислів'я, розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення.

1. Праця з каменю вогонь добуває. 2. Не нахилившись до землі гриба не візьмеш. 3. Плуг годує а бур'ян мордує. 4. Без турботи без труда не виросте й лобода. 5. Праця збагачує а бережливість присмачує. 6. Терпіння і сумління приведуть до вміння. 7. Тоді хвалять молодця як дійшла робота до кінця.

◆ Прочитайте прості речення. Зробіть синтаксичний розбір одного з них (усно).

◆ Прочитайте складні речення. Зробіть синтаксичний розбір одного з них (письмово).

70. Перепишіть. Визначте й підкресліть граматичні основи речень. Укажіть речення прості та складні.

1. Тече Дніпро безмежно, безкінечно (П. Перебийніс). 2. Дніпро починається з краплі, якою зоря нап'ється (М. Сингаївський). 3. Дніпро не всохне, поки є струмки, а буде він, то будем ми, нівроку! (М. Самійленко) 4. Я не напився твоєї солодкої, Дніпре, води (А. Малишко). 5. І листя на хвилі Дніпрові з каштанів тужливо зліта (Д. Луценко). 6. Вже ллється злива листя золотого, і в синю далеч лебеді летять (В. Саранчук).

◆ Визначте речення, ускладнені звертанням та вставним словом. Обґрунтуйте в них розділові знаки.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



71. До поданих початків прислів'їв доберіть другу частину з довідки. Завершені речення запишіть, підкресліть у них граматичні основи.

1. Ведмідь на ліс образився, 2. Вовка як не годуй, 3. Дере коза лозу, 4. У зайця є взимку щастя, 5. Один гусак хоч через весь горід пройде,



ДОВІДКА

... а той про це не знає. ... а він у ліс дивиться. ... а вовк шука козу. ... а він уціліє. ... бо не кожен куц його лякає.

◆ Простими чи складними є записані речення? Обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.



Пригадайте, що називається *алегорією*. Складіть і запишіть алегоричну розповідь про котрийсь випадок, що трапився у вашому класі, удавшись до алегорії, тобто показавши своїх однокласників у образі тварин (рослин, речей). Уживайте складні речення.



Роздивіться алегоричні зображення. Якби під картинами не було підписів, чи могли б ви визначити зображені пори року? Як саме? Спробуйте вдома намалювати алегоричне зображення своєї улюбленої пори року.



Сандро БОТТИЧЕЛЛІ.
Весна



Олександра БАХІНА.
Зима



Джузеппе АРЧИМБОЛЬДС
Осінь

• РЕЧЕННЯ ДВОСКЛАДНІ Й ОДНОСКЛАДНІ

72. Прочитайте прислів'я. Визначте в кожному реченні граматичну основу.

Грамотний читає і рядки,
і між рядками.
Заїла ледаря грамота.

Учителів і дерево пізнають із плодів.
Науці немає кінця.

- ◆ У яких реченнях граматичну основу утворюють два головні члени?
- ◆ У яких — граматична основа складається з одного члена? Підмета чи присудка? Як називають такі речення? Перевірте себе за таблицею «Види речень за складом граматичної основи».

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА СКЛАДОМ ГРАМАТИЧНОЇ ОСНОВИ

ДВОСКЛАДНІ	ОДНОСКЛАДНІ
Мають два головних члени — підмет і присудок, які групують навколо себе другорядні члени речення.	Мають один головний член — підмет або присудок.
<p><u>Життя</u> ще так ніколи <u>не цвіло</u>.</p> <p style="text-align: right;"><i>М. Сингаївський.</i></p> <p>Чорна <u>ніч нависла</u> над землею.</p> <p><u>Дош, пішов</u> несподівано.</p> <p><u>Здійнявся вітер</u>.</p>	<p><u>Живу</u> не лише для себе.</p> <p style="text-align: right;"><i>В. Симоненко:</i></p> <p><u>Ніч. Дош. Вітер.</u></p>

73. Прочитайте. Визначте односкладні речення.

Щедра й плодюча земля дісталася українцям. Проте родить не ґрунт, а руки. Важко на чорній землі добувається білий хліб! Без труда нема плода. Усієї роботи ніколи не переробиш. А сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай! Може, тому й мріялося людині про далекі прекрасні землі?

Вирій. Так називали омріяну райську країну. Лежала вона нібито далеко за обрієм, за синіми глибокими морями. У цей рай земний відлітали узимку птахи.

◆ Визначте окличні речення. За якими ознаками речення поділяють на окличні та неокличні? Прочитайте окличні речення, правильно їх інтонуючи.

◆ Які бувають речення за метою висловлювання? Визначте у висловлюванні питальне й спонукальне речення.

74. Перепишіть речення. Підкресліть у кожному з них граматичну основу.

- Осінь. Хмариться. Горіхи вітер трусить на ходу (*В. Гетьман*).
- Сади стоять, обдмухані вітрами. Листки летять, киваючи гіллям (*Л. Костенко*).
- Пахне п'ярко медами і свіжими травами знов (*Д. Луценко*).
- Так зелено у вересні (*П. Воронько*).
- Притихнув вересневий ліс. Зубчата папороть. Ожинник (*Я. Камінецький*).
- Ожиною терпкою пахне ліс (*Д. Луценко*).
- Люблю очей мовчання красномовне (*І. Ліберда*).

◆ Які з речень двоскладні? Які односкладні? Яка між ними відмінність?



75. Прочитайте. Запишіть спочатку двоскладні, а потім односкладні речення.

- І зачаровує серця пісенна українська мова (*М. Сингаївський*).
- Підкажи найлагідніше слово (*Л. Костенко*).
- І летіла з хати з



напівслова українська приспівка шовкова (А. Малишко). 4. Будьте самобутні! Будьте незалежні! (П. Тичина). 5. Вчись упізнавати рідні зорі (М. Чхан). 6. Пахне чиєсь дитинство казкою медозбору (М. Сингаївський). 7. Дитинством пахне, юністю (М. Сіренко). 8. Осінь. Дощ... Тумани ходять боком (В. Базилевський).

◆ Підкресліть у реченнях граматичні основи.

◆ З-поміж односкладних речень укажіть ті, у яких один головний член є присудком, і ті, у яких єдиний головний член є підметом.



Скориставшись знаннями, здобутими на уроках географії, біології, історії, літератури, складіть розповідь про свою малу батьківщину. Уживайте односкладні речення.



§ 8. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

76. Прочитайте речення, подані в двох колонках. Чи однаковий зміст кожної пари речень? Чи впливає зміна місця слова в реченні на його емоційне сприйняття? Як саме?

1. Сизо-голуба річка в'ється між берегами.

В'ється ген між берегами річка сизо-голуба.

2. Хліба переплескують за борами, за лугами.

За борами, за лугами
Переплескують хліба (Д. Луценко).

В українській мові порядок слів у реченні **вільний**, тобто за кожним членом речення постійного місця не закріплено.

Слова в реченні можуть розташовуватися в **прямому** чи **зворотному (інверсованому) порядку**

За прямого порядку слів підмет стоїть перед присудком, означення — перед означуваним словом, а додаток — після слова, з яким він пов'язаний за змістом.

Наприклад: Невтомна думка вирослає увись і вдаль (М. Рильський).

Щодо обставини, то вона, залежно від значення та способу вираження, може займати різні місця.

За зворотного порядку слів присудок стоїть перед підметом, означення — після означуваного ним слова, додаток — перед словом, із яким він пов'язаний. Зворотний порядок слів називається **інверсією.**

Наприклад: Зорює ніч над степом голубим (М. Гриценко).

77. Прочитайте. Прямим чи зворотним є порядок слів у кожному реченні? Визначте інверсовані речення. Поясніть, яку мету мали автори, уживаючи той чи той порядок слів.

1. Карпатські гори вирізьбив сам час (М. Сарма-Соколовський).
2. Прощально кували зозулі (М. Рильський). 3. І про край якийсь розкішний клекотали журавлі (Олександр Олесь). 4. Троянди паморозь іскристо-сиза вкрила (М. Рильський). 5. Мила погляду й серцю билинонька кожна (М. Луків). 6. Билина підкотиться з поля. Ріка засиніє до дна (А. Малишко). 7. Світлу тишу лиш коники сюрчанням прошивали (М. Рильський). 8. Їжачиськом сонце золотаве заповзає в темну гущину (І. Доценко).

◆ До якого стилю мовлення належать речення? Свою думку доведіть.

78. Перепишіть речення, прямий порядок слів замінюючи на зворотний. Поясніть, чим ви керувалися, вибираючи слово для інверсії.

1. Криниця щебетала в яру. 2. Я набираю в руку з блакитної річки живої води. 3. Метелик сів на мою вишиванку і слухає моє серце. 4. Криниця всохла з туги за людьми.

◆ Прочитайте записані речення, переставлені вами слова виділяючи наголосом.



Пригадайте, який порядок слів у реченнях іноземної мови, яку ви вивчаєте? Визначте переваги вільного та фіксованого порядку слів у реченнях.

Найважливіше за змістом (ключове) слово під час вимови виділяють посиленням голосу. Таке виділення слова називають **логічним наголосом. Від того, на яке слово в реченні падає логічний наголос, залежить сприйняття вираженої реченням думки.**

Наприклад:

- **Ти читав цю повість?** (Не роман чи оповідання).
- **Ти справді читав цю повість?** (Не якусь іншу).
- **Ти читав цю повість?** (Не хтось інший).
- **Ти читав цю повість?** (Тобто ознайомився з її змістом завдяки читанню, а не з чужих уст або телебачення).



79. Прочитайте речення, ставлячи логічний наголос на виділені слова. Наскільки зміст висловлюваного залежить від місця логічного наголосу? Поясніть.

1. Я давно цікавлюся історією України. 2. Я давно цікавлюся історією України. 3. Я давно цікавлюся історією України. 4. Я давно цікавлюся історією України. 5. Я давно цікавлюся історією України.

80. Прочитайте вірш мовчки, визначте в ньому ключові слова. Потім прочитайте поезію вголос, виділяючи ці ключові слова логічним наголосом.

Мсьє Небаба

Вже цього не пережив би й римський папа
І в паризькому посольстві бідний лях —
Запорозький фехтувальник мсьє Небаба
З мушкетерами гарцює на шаблях.
Занесло його, нетягу, аж до Лувру
Із далекого козацького Коша.
Може, з моря, може, з горя, може, здуру
Аж куди занастилася душа.
Бісів чобіт витанцюває по бруку,
У руці звіріє блискавка крива —
І вже шпага покотилася в пилюку,
Її вибито в барона де Круа.
Ох і публіка, а витрішки, а дами!
Крок — і випад! Знову випад! Міль ексюз¹.
Аж роззявились химери Нотр-Даму²
На закручений пекельно-чорний вус.
Ох, спокуса чорні вуса, ох, видіння.
Розходився — вишиванка на траві.
Що ж поробиш, кардинале Мазаріні,
Коли здався і знаменитий де Тревіль?
Наче тріска, шпага зламається з тріском.
Не здолати — окаянно-обуян.
І соромиться на Анну на Австрійську
Переможений дивитись д'Артаньян.
Мсьє Небаба підморгне до д'Артаньяна:
— Не печалься, — скаже, — виживеш, браток.
Ще Дюма про тебе вивершить романа,
А про мене хто напише хоч рядок?

Г. Половинко.

◆ Визначте у вірші речення з непрямым порядком слів. Обґрунтуйте застосування поетом інверсії.

¹ Французькою мовою «пробачте».

² Так звучить назва Собору Паризької Богоматері французькою мовою (Нотр Дам де Парі).



Які твори мистецтва про запорозьких козаків ви знаєте? Які книжки читали? Розкажіть про них. У розповіді вживайте речення зі зворотним порядком слів.



81. Прочитайте. Лексичне значення виділеного слова уточніть за тлумачним словником.

Стати розумною людиною тільки на читанні газет, журналів, **Інтернету** та на переглядах телебачення неможливо. Книжка — це непростий інструмент. Тільки на перший погляд такий самий, як журнал, у якому теж є друковані знаки. А насправді книжка вмикає зовсім інші частини головного мозку. Про це є дослідження, і не сьогоднішні. Книжка вмикає механізми **самоідентифікації** людини. Вона допомагає зрозуміти, хто ти в цьому світі, де існує Київ, Україна, і нащо ти в ньому є. Цього без книжки не дізнаєшся.

Будь-який медіапродукт — це також набір знаків, але влаштованих за принципом калейдоскопа. Він може розважати, але нічого тебе не навчить. Ти його перевернув, і там склався якийсь інший візерунок. А от книжка починає випробовувати тебе. Ти власний досвід уже зіставляєш із ситуаціями, які вона пропонує. І це не обов'язково художня література, це також історія, географія. Ці механізми діють поза твоєю волею. Тож коли люди не читають, вони утворюють небезпечне суспільство.

За К. Родиком.

◆ Визначте речення з прямим порядком слів та інверсовані речення. У кожному з інверсованих речень визначте ключове слово.

◆ Підготуйтеся до виразного читання висловлювання в класі. Пам'ятайте про виділення логічним наголосом ключових слів.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ДІЛОВЕ МОВЛЕННЯ: ПРОТОКОЛ

82. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

І. Погасли кострища стоянок. У землю пішли племена.
Забрали в холодні кургани сокири, мечі й **письмена**.
Стьмяніли браслети і гребені, розпались намиста разкій,
Що їх одягали древні смагляві юні жінки.
І келихи срібні, і чаші, що йшли по колу колись,
Покрилися порохом часу і холодом тліну взялись...
Та, може, мені здалося — а час не все переміг.
На чашах тепло збереглося тих вуст, що торкалися їх.

Л. Костенко.



II. Чимало історичних пам'яток на землі українській. Вони мовчать, але їх чують. Чимало з них напівзапали в землю, але їх видно і крізь товщу віків.

«Усе на світі боїться часу, але час боїться пірамід», — говорили давні єгиптяни. Звісно, Золоті ворота в Києві — не коліси-усипальні серед пісків пустелі. Проте справа не в розмірі. Будь-яке визначне творіння людських рук непідвладне часові. Не впали в Лету й Золоті ворота. 1832 року вони, напівзруйновані й запалі в землю, були відкопані археологами. Брама — ровесниця всесвітньо відомої Київської Софії — вдруге побачила світ.

1982 року археологи й архітектори відбудували церкву над Золотими воротами. Під новобудовою-макетом збережено руїни давніх Золотих воріт, зведених великим князем Ярославом Мудрим.

З історичного календаря.

III. Культурна спадщина — сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культури.

Об'єкт культурної спадщини — місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні або створені людиною об'єкти, що донесли до нашого часу цінність з **антропологічного**, археологічного, естетичного, **етнографічного**, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою **автентичність**.

Пам'ятка — об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Із Закону України «Про охорону культурної спадщини».

◆ Визначте стиль кожного висловлювання. Свою думку обґрунтуйте.

83. Прочитайте мовчки. Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть до них українські відповідники.

Офіційно-діловий стиль — це різновид літературної мови, що обслуговує сферу ділових стосунків.

Офіційно-діловому стилеві властиві такі ознаки:

• точність, ясність, логічність, **об'єктивність**, **лаконічність** у викладі думок;

- уживання слів тільки в прямому значенні;
- прямий порядок слів у реченнях;
- уживання спеціальної термінології;
- уживання готових усталених формул і мовних зворотів;
- відсутність **індивідуальної** манери викладу та емоційно забарвленої лексики.

Офіційно-діловий стиль реалізується у таких жанрах: закон, акт, статут, указ, наказ, розпорядження та канцелярське листування. В

офіційно-діловому стилі складають ділові папери: заяву, розписку, оголошення, план роботи, звіт, протокол тощо.

Будь-який діловий папір складають відповідно до встановленої форми. Навіть незначний відступ від зразка може зробити його недійсним.

◆ Використавши подану в тексті інформацію, розкажіть про офіційно-діловий стиль.

◆ З якими діловими паперами вам доводилося мати справу? За яких обставин? Розкажіть про це.



84. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Прочитайте текст. Доведіть, що його складено в офіційно-діловому стилі.

ПРОТОКОЛ № 5

зборів учнів 8-Б класу середньої школи № 135 м. Харкова

від 12 жовтня 2008 р.

Голова зборів — *О. Бондаренко.*

Секретар — *Л. Коваленко.*

Присутні — *35 учнів, класний керівник О. Л. Петренко, учитель інформатики З. С. Кияниця, голова класного батьківського комітету С. Д. Миколаєнко.*

Відсутні — *2 особи (через хворобу).*

Порядок денний

I. Про організацію гуртка користувачів ПК для учнів класу.

II. Про підготовку до екскурсії учнів до м. Канева.

I. СЛУХАЛИ:

Старосту класу О. Горобець про те, що більшість учнів виявили бажання оволодіти ПК, проте не всі мають комп'ютер удома.

ВИСТУПИЛИ:

1. Голова класного батьківського комітету С. Д. Миколаєнко запропонував організувати для учнів гурток для навчання їх роботи на ПК. Керувати роботою гуртка виявили бажання члени класного батьківського комітету С. Р. Стрельцова та Ю. І. Почепцов, які працюють програмістами в наукових установах.

2. Учитель інформатики З. С. Кияниця підтримала ініціативу й запевнила, що надасть в організації роботи гуртка необхідну допомогу. Заняття гуртка можна буде проводити в кабінеті інформатики.

УХВАЛИЛИ:

1. Клопотатися перед директором школи про організацію гуртка користувачів ПК для учнів класу.

2. Доручити членам класного батьківського комітету скласти план роботи гуртка на навчальний рік.

II. СЛУХАЛИ:

Д. Семенчук поінформував про можливість придбання у туристичному бюро путівок для одноденної екскурсії до м. Канева, про



передбачене путівкою відвідування могили Т. Г. Шевченка та філіалу Національного музею Т. Г. Шевченка.

УХВАЛИЛИ:

1. Інформацію взяти до уваги.
2. Просити батьківський комітет організувати придбання 22 путівок на листопад 2008 р.

Голова зборів (підпис)

О. Бондаренко.

Секретар (підпис)

Л. Коваленко.



ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Підготуйте стислі відповіді на запитання: за яких обставин і навіщо складають протокол? Що фіксує цей діловий папір і яку роль може відігравати в житті людей?

◆ Відповіді на запитання обговоріть у класі.

85. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Прочитайте. Визначте стиль висловлювання, свою думку обґрунтуйте.

Організаційні, політичні, економічні та інші питання розглядають на зборах, нарадах, конференціях, пленумах. З метою забезпечення результативності таких засідань хід обговорення та ухвалені рішення фіксують у протоколі. Саме посилаючись на записи протоколу, вимагають виконання завдань, доручених колективом окремим особам.

Протокол складають за такою чітко встановленою схемою:

- назва ділового документа (протокол);
- номер протоколу;
- найменування колективного органу (наприклад: педрада, шкільна рада, трудовий колектив заводу);
- вид засідання (збори, нарада, конференція та ін.);
- дата проведення засідання;
- прізвища та ініціали голови й секретаря засідання;
- склад присутніх (кількість або список), кількість відсутніх із зазначенням причини відсутності;
- порядок денний;
- текст протоколу (хто виступав, стисло викладений зміст сказаного, суть пропозицій, ухвалені рішення);
- підписи голови та секретаря засідання;
- перелік додатків, якщо вони є (списки, текст доповіді).

У тексті протоколу використовують такі усталені мовні формули: *довести до відома, узяти до уваги, треба відзначити, варто підкреслити, відповідно до ухвали (згідно з ухвалою), на завершення, ухвалено ... голосами (одноголосно).*

◆ Складіть порядок денний класних учнівсько-батьківських зборів, присвячених створенню в класі недільної комп'ютерної ігровоти. За поданим у тексті алгоритмом і поданим у вправі 84 зразком складіть і запишіть протокол таких зборів.

◆ Текст записаного вами на чернетках протоколу обговоріть у класі. Відредагований текст запишіть.



86. За поданим у вправі 85 зразком складіть один із таких протоколів:

- класних зборів, де висловлювалася пропозиція прикрасити шкільне подвір'я малюнками, виконаними у стилі графіті;
- зборів учнів трьох восьмих класів, де обговорювали зміст і дизайн шкільної інтернет-сторінки;
- шкільних батьківських зборів із приводу того, що напроти школи замість передбаченого планом міста дитячого басейну несподівано розпочали будівництво автомобільної стоянки.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

» Що вивчає синтаксис? Чому знання синтаксису є важливою умовою опанування мови?

» Поясніть вислів сучасного мовознавця Ірини Фаріон «Фонетика — це музика нашої мови, а синтаксис — гігієна мислення».

» Що таке словосполучення? Чим воно відрізняється від речення?

» Як пов'язані між собою слова у словосполученні?

» Як визначають у словосполученні головне і залежне слово?

» У чому полягає відмінність між словосполученнями лексичними та синтаксичними? Наведіть приклади.

» Доберіть кілька варіантів назв до ілюстрації, поданої на наступній сторінці, уживаючи прості та складні словосполучення.

» Що називається реченням?

» Які члени речення становлять його граматичну основу?

» Який порядок слів у реченні називають прямим? Наведіть приклад речення з прямим порядком слів.

» Поясніть іноземцеві, що таке інверсія, логічний наголос.

» Підготуйте повідомлення для засідання лінгвістичного гуртка на тему «Відомі українські мовознавці про синтаксис».

» Розробіть план експозиції Музею української писемності. Розкажіть про музей, уживаючи двоскладні та односкладні речення.



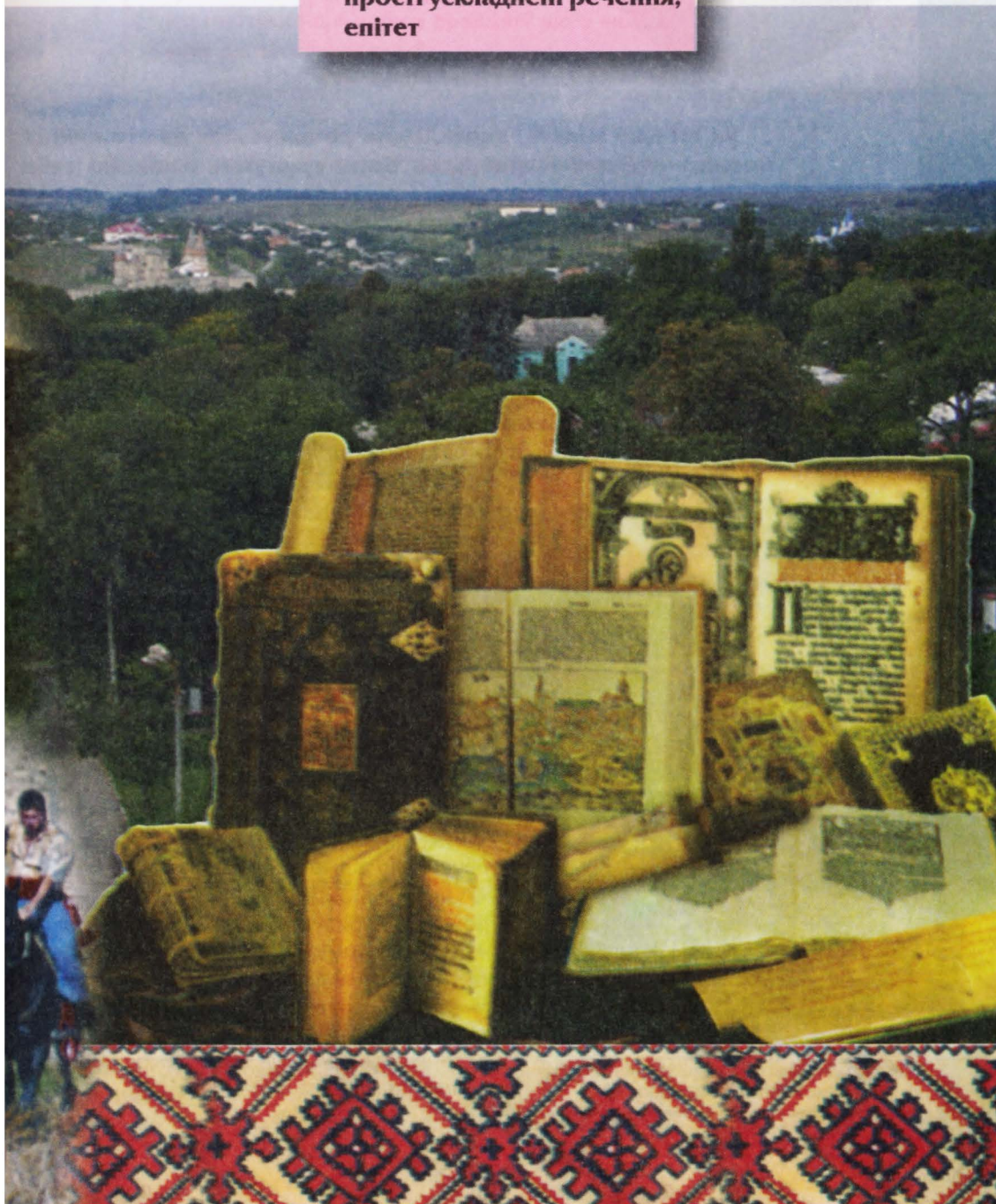
СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ: ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ



Сім чудес України: заповідник «Кам'янець»

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

головні (підмет і присудок)
та другорядні (означення,
прикладка, додаток,
обставина) члени речення;
порівняльний зворот;
повні і неповні речення;
прості ускладнені речення;
епітет





ПРОСТЕ ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 9. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Як ви вже знаєте, двоскладне речення має два головних члени — **підмет** і **присудок**. Вони групують навколо себе **другорядні члени речення**.

87. Прочитайте. Визначте в кожному з речень головні члени: підмет і присудок.

У першій половині XVIII століття Військо Запорозьке стояло на рівні кращих європейських армій. Організованістю та вправністю воно навіть перевершувало армії багатьох європейських держав.

Козацька піхота вважалася найкращою в Європі. Вона героїчно й майстерно билася з ворогом на суші, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша шеренга стріляла. Козаки другої шеренги подавали набої. Вояки з третьої шеренги заряджали рушниці.

Кіннота в запорожців не була численна. Проте її дії відзначалися винятковою військовою майстерністю. Артилерія складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів.

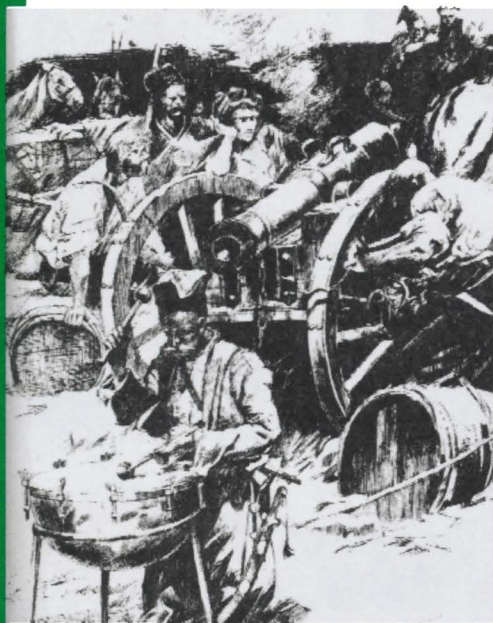
У Запорозькому Війську панувала залізна дисципліна. Найтяжчим злочиним козаки вважали зраду.

За О. Апанович.

◆ Які питання ви поставили в кожному реченні до підмета? Що означає підмет?

◆ Які питання ви поставили в кожному реченні до присудка? Що означає присудок?

Які картини українських художників, присвячені запорозьким козакам, ви знаєте? Дібравши репродукції таких картин та світлин із зображенням історичних місць, організуйте у школі мистецьку виставку «Запорозька слава».



Микола САМОКИШ, Сергій ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.
Сцена з життя Запорозької Січі



ПІДМЕТ — це головний член речення, що означає предмет (особу, явище, поняття), про який говориться в реченні, і відповідає на питання **хто? або що?**

ПРИСУДОК — головний член речення, що означає дію, стан або ознаку предмета, вираженого підметом, і граматично підпорядковується йому; присудок відповідає на питання **що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто або що він є? ким він є?**

Підмет підкреслюють однією рисою, присудок — двома:
Козак не боїться ні тучі, ні грому (Народна творчість).

88. Перепишіть, підкресліть головні члени речення.

1. Як на конях козацтво летіло навперейми своїм ворогам! (М. Василенко). 2. Там родилась, гарцювала козацькая воля (Т. Шевченко). 3. Скрізь потрібна звитяга лицарська (С. Зінчук). 4. Слава козацька свідомість розбудить (Б. Дегтярьов). 5. Військо запорозьке поверта з походу, відчиняє Київ Золоті Ворота (О. Кононенко). 6. Ніхто не скаже, коли народилось козацьке лицарство (П. Куліш). 7. У прізвищі моему козацька кров кипить (П. Перебийніс).

- ◆ Визначте з-поміж речень прості та складні.
- ◆ Підкресліть у словах вивчені орфограми.



Невідомий художник.
Козак Мамай

• СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПІДМЕТА

89. Прочитайте. У кожному реченні визначте граматичну основу.

1. Не зміліє в отецьких криницях вода (Б. Олійник). 2. І європейцем я живу в краю Шевченка і Богдана (П. Мах). 3. «Наталка Полтавка» засвітилася від української пісні (В. Захарченко). 4. Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені Конституцією (З Конституції України).

- ◆ У яких реченнях підмети виражені словосполученнями? У яких — одним словом?



90. Ознайомтеся з таблицею. У поданих після неї реченнях визначте прості та складені підмети.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПІДМЕТА

ПРОСТИЙ		СКЛАДЕНИЙ	
ВИРАЖЕНИЙ ОДИМ СЛОВОМ		ВИРАЖЕНИЙ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ, УТВОРЕНИМ ІЗ ДВОХ АБО КІЛЬКОХ ПОВНОЗНАЧНИХ СЛІВ	
Іменником у формі називного відмінка	<u>Дніпро</u> зеленим лукам рокотав (М. Рильський).	Складні географічні та астрономічні власні назви	<u>Малі Дубові Гряди</u> [назва села] розсілися на горбах (Є. Гуцало). Зійшло <u>Сучір'я Пса</u> (М. Доленго).
Займенником у формі називного відмінка	<u>Я</u> не бував за дальніми морями (В. Симоненко).	Назви установ і посад	<u>Верховна Рада України</u> працює сесійно (З Конституції України).
Іншими частинами мови в значенні іменника (прикметником, числівником та ін.)	<u>Семеро</u> одного не ждуть (Народна творчість). Дало <u>посіяне</u> жнива (Олександр Олесь). А « <u>курли</u> » ще досі над полями лине (Б. Дегтярьов).	Назви художніх творів, пароплавів, пам'яток та ін.	« <u>Лісова пісня</u> » десятиліттями не сходить зі сцени (З журналу).

ПРОСТИЙ		СКЛАДЕНИЙ	
ВИРАЖЕНИЙ ОДИМ СЛОВОМ		ВИРАЖЕНИЙ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ, УТВОРЕНИМ ІЗ ДВОХ АБО КІЛЬКОХ ПОВНОЗНАЧНИХ СЛІВ	
Неозначеною формою дієслова	<u>Бути</u> — значить виконувати обов'язок (Є. Сверстюк).	Сполука іменника у формі називного відмінка з іменником в орудному відмінку з прийменником з	<u>Циганка</u> з <u>циганом</u> побились об заклад (Л. Боровиков- ський).
		Сполука іменника, що має значення сукупності, з іменником у формі родового відмінка	<u>Велика згря</u> <u>журавлів</u> кружляла невисоко (М. Рильський).
		Сполучення числівника з іменником	<u>І три тополі</u> стали на сторожі (Б. Стельмах).
<p>Складений підмет може бути виражений і цілим реченням: <u>«Б'ють пороги»</u> — кантата Миколи Лисенка. Якщо виражений іменником підмет поширюють займенники весь або сам, він становить із ними один член речення: І ось нарешті <u>вся сім'я</u> зібралась (І. Доценко).</p>			

1. Свого великого Богдана ми вічні славимо діла (М. Рильський).
2. Дістати славу — щастя. Заслужити її — честь (О. Духнович).
3. Горять багряні грона на калинах (Д. Луценко).
4. І тихих верб задумалась сім'я (Х. Алчевська).
5. Чумацький Шлях аж сяє в позолоті (А. Підлужний).
6. В Україні під охороною держави перебуває шістдесят чотири тисячі археологічних пам'яток.
7. Проблеми стародавньої історії України вивчає Інститут археології НАН України (з підручника).
8. Ми всі зачекалися повені, тепліні, любові, добра (М. Сингаївський).



91. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Перепишіть, на місці крапок уставте дібрані з довідки підмети. Розставте розділові знаки.

1. До архітектурних пам'яток належать 2. ... твори про визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського гніту. 3. Вже іншим став мені огром небес! По-іншому моргає А повен таємниць ... все швидше став котитися униз (*В. Бровченко*). 4. ... мають своїх відомих на ім'я авторів (*М. Рильський*).



Сергій ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.
Чумацький Ромоданівський шлях

ДОВІДКА

Гончий Пес. Чумацький Віз. «Ой видно село», «Їхав козак за Дунай». Софійський собор. Золоті ворота. Кирилівська церква. Маріїнський палац. «Хмельницький і Барабаш», «Перемога під Корсунем».

- ◆ Поясніть уживання розділових знаків.
- ◆ Обґрунтуйте вживання великої літери та лапок.

92. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть і запишіть речення з такими підметами:

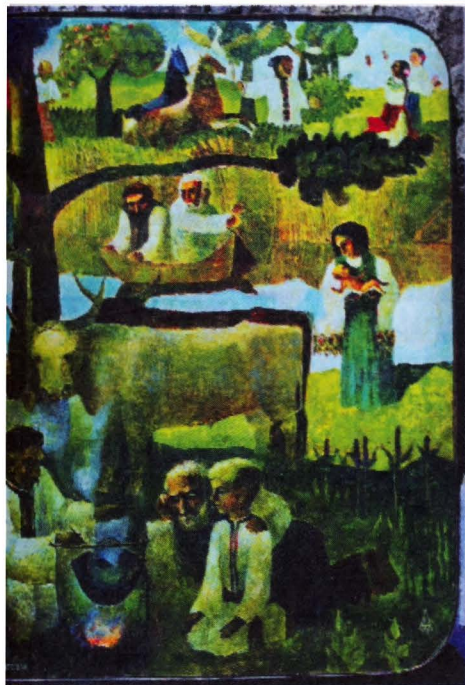
- книжка; читати; усі ми;
- учений; троє учнів; «Запорожець за Дунаєм».

- ◆ У записаних реченнях визначте й підкресліть граматичні основи.



93. Перепишіть речення, підкресліть граматичні основи. Визначте прості та складені підмети.

1. Миттю сила козацтва вкрила берег (*М. Гоголь*). 2. Сидить на високій могилі кобзар старесенький (*Я. Гоян*). 3. Сидять два лірники. Поскрипують роками вичорнені ліри (*М. Стельмах*). 4. Зграя крижнів крізь туман прозорий пролітала колесом живим (*М. Рильський*).



Андрій АНТОНЮК.
Чумаки. Обід

5. Кабінет Міністрів розробляє програми розвитку держави (З підручника).
6. Ми з тобою ішли в Кореїз (В. Сосюра).
7. Радують нас поетичні назви на нашій Сумщині: Біла Береза, Вишневий Яр, Зелена Діброва, Погожа Криниця (Д. Білоус).

◆ З'ясуйте, якими частинами мови виражені прості підмети.

◆ Визначте, простими чи складними словосполученнями виражені складені підмети.

◆ Позначте в словах орфограму «Велика літера». Обґрунтуйте написання цих слів.



Розкажіть про зображене на картинах С. Васильківського та А. Антонюка. Про що прагне розповісти кожен художник? Що об'єднує ці дві картини? Чим вони відрізняються?



94. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень.

1. У деяких людях справді живе прометеївський дух. Він жив у Шевченкові (З журналу). 2. Мене в житті також не тішив штиль. Не падала з висот небесна манна (Д. Луценко). 3. Точиться вечір тайна. В залі світло аж ряхтить. За столом розмова тане і народжується вмить (В. Малишко). 4. І недовіри, і зневіри вже відкотивсь дев'ятий вал (В. Мордань).

◆ Розкрийте значення фразеологізмів. Розкажіть про походження кожного.



Поміркуйте: простим чи складеним є підмет, виражений фразеологізмом? Свою думку доведіть.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.

• УЗГОДЖЕННЯ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Присудок, виражений дієсловом у формі дійсного способу, стоїть у тій особі й числі, що й підмет-займенник:
В краю придніпровськiм ми стрілись з тобою (А. Малишко).

При підметі-іменнику присудок стоїть у формі третьої особи однини: Рвучкий на волі вітер віє (Б. Грінченко) **або множини:** Коні понесли вершників у сніги (М. Стельмах).



Якщо підмет виражений сполукою іменника (або особового займенника) в називному відмінку з іменником (займенником або іншою частиною мови в значенні іменника) в орудному відмінку з прийменником з, присудок ставлять у множині: Телятко з Поросям по вулиці блукали (М. Годованець). Ми з тобою рвали квіти (Олександр Олесь).

При однорідних підметах дієслово-присудок найчастіше ставлять у формі множини (Слова й думки не спопеліють (М. Дмитренко), хоч зрідка трапляється й форма однини (Лунає слово й слава України (М. Рильський).

Якщо підмет виражений аббревіатурою, дієслово-присудок стоїть у тому ж роді й числі, що й опорне слово, яке входить до складного найменування: МОН (Міністерство освіти і науки) України здійснило нововведення. НАН (Національна академія наук) України утворила три секції: фізико-технічних, хіміко-технологічних і суспільних наук.

95. Прочитайте речення, визначте граматичну основу кожного. Обґрунтуйте вживання дієслова-присудка у формі множини.

1. Біля хати на осонні тато з мамою сидять (Г. Тарасюк). 2. Ми з матір'ю вертаємо в село (Б. Олійник). 3. Гуси й качки тільки починають переліт (М. Стельмах). 4. А я й мій друг захоплено дивилися услід і довго не могли сказати слова (М. Рильський). 5. Напилися сонця ліс і степ (Б. Чепурко). 6. Там сонце й грози в злагоді живуть (М. Рильський). 7. Будяк колючий з кропивою коло криниці поросли (Т. Шевченко).

96. Перепишіть прислів'я. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичні основи. Поясніть форму числа дієслів-присудків.

1. Упертість і труд усе перетруть. 2. Два коти в одному мішку не помиряться. 3. Окунь з раком не домовляться. 3. Тигр і олень однією дорогою не ходять, а в наші краї взагалі не навідуються. 4. І горщик з горщиком стрічаються, як страва вариться.

◆ Розкажіть про узгодження підмета і присудка.

97. Перепишіть, ставлячи подані в дужках дієслова та дієприкметники в потрібній формі так, щоб вони виявили рід і число опорного слова аббревіатури. Скористайтеся довідкою. Розставте розділові знаки.

1. 1996 р. НБУ успішно (провести) грошову реформу і (ввести) національну грошову одиницю — гривню. 2. КНУ імені Тараса Шевченка (оприлюднити) нові правила для вступників. 3. УВАН (заснований) 1950 р. у Сполучених Штатах Америки. 4. УКУ (створений) 1963 р. в Римі. 5. ВАТ «Запоріжтрансформатор» (надрукувати) повідомлення про відкриття нових робочих місць.

6. НВО «Турбоатом» (повідомити) про виконання плану. 7. ЦУМ (оголосити) сезонний розпродаж товарів.

ДОВІДКА

НБУ — Національний банк України. КНУ — Київський національний університет. УВАН — Українська вільна академія наук. УКУ — Український католицький університет. БАТ — відкрите акціонерне товариство. НВО — науково-виробниче об'єднання. ЦУМ — Центральний універсальний магазин.

98. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібні слова. Скористайтесь підказкою.

1. Сто душ гайдамаків (гукнули, гукнуло): «До бою!» (Б. Грінченко). 2. Двоє козаків (виїхали, виїхало) наперед із запорозьких рядів (М. Гоголь). 3. Троє вершників (їдуть, їде) степами у молодому житті (М. Нагнибіда). 4. Вже тридцять сім (спливли, сплигло) відтоді літ (Б. Олійник). 5. Дві хмароньки (зустрілися, зустрілося) удосвіта колись (Олександр Олесь). 6. Два метелики в повітрі промінець стеблом (обрали, обрало) (О. Слоньовська).

ПІДКАЗКА

Якщо підмет виражений поєднанням кількісного числівника з іменниками, то дієслово-присудок ставлять у:

ФОРМИ ОДНИНИ	ФОРМИ МНОЖИНИ
якщо увагу зосереджено на кількості	якщо увагу зосереджено на дії
<u>П'ять весен минуло</u> (Олександр Олесь). <u>Сто двадцять тисяч козаків з'явилося</u> на межах України (М. Гоголь).	<u>Стоять при дорозі чотири тополі</u> (М. Нагнибіда). <u>Тисячі грушок висіли</u> на гіллі (І. Цюпа).

Якщо присудок стоїть перед підметом, використовуємо тільки однину: Минуло десять років. Зібралось триста осіб.



99. Прочитайте. Перепишіть речення, вибираючи з дужок потрібне закінчення.

1. Відвідал (-о, -и) сиву матір синів аж семірко (А. Малишко). 2. Десять років двадцять, певно, вже пройшл (-о, -и) (М. Бажан). 3. Тепер сто бід душі не зсуш (-ить, -ать) (В. Бугир). 4. Чотири зошити в оправі леж (-ить, -ать) у мене на столі (А. Малишко). 5. Колись на пагорбі отім два вітряки старих стоял (-о, -и) (М. Федунець). 6. У баби бул (-о, -и) на хазяйстві четверо овець, три курки та півень (І. Нечуй-Левицький).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Проаналізуйте публікації місцевих газет, випуски телевізійних новин, рекламні оголошення. Чи завжди підмет і присудок узгоджуються в них відповідно до норм? Складіть пам'ятку для журналістів та рекламних агентів «Як правильно узгоджувати підмет і присудок».

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ

100. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Портрети гетьманів

Серія портретів українських гетьманів була створена десь на початку XVIII століття для ілюстрування козацького літопису. Портретів усього десять. Їхній автор невідомий. Можливо, це сам козацький літописець Самійло Величко. Портрети зберегли для нас образи українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи.



1

Портрети виконані на папері пером, а тоді підфарбовані сірою та коричневою гуашшю. Саме в такій техніці створювали малюнки художники Києво-Печерської лаври.

Усі портрети є погрудними або поясними. Без сумніву, за основу взято живописні зображення гетьманів. Вираз обличчя, жести рук, постава фігур виразно характеризують кожного із зображених. Чітко простежуємо ставлення портретиста до кожного з гетьманів.

З глибокою повагою ставиться художник



2



3



4



5



до особи Богдана Хмельницького. На простому, розумному, трохи втомленому обличчі гетьмана лежить відбиток його нелегкого життя. Під **киресю** на гетьманові бойова кольчуга. Булаву він тримає в опущеній руці. Цей образ, без сумніву, є кращим твором у серії ілюстрацій до літопису Самійла Величка.

Відчувається, що автор розуміє політичну сутність, а також вдачу кожного з портретованих. Дехто з гетьманів зображений у гордовитій позі, з урочисто піднесеною булавою. Привертає увагу портрет таємничого, заглибленого в себе гетьмана Івана Мазепи.

Автор портретів-ілюстрацій намагався розширити зміст літопису, характеризуючи історичних осіб.

За П. Жолтовським.


◆ Які типи мовлення поєднано в тексті? Відповідь проілюструйте прикладами.


◆ Поясніть значення виділених слів.


◆ Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.

◆ Складіть план тексту, запишіть його.

◆ За планом напишіть докладний переказ тексту.

 Назвіть пам'ятки та пам'ятні місця в Україні, пов'язані з долею українських гетьманів.

 Чи можна вважати портрети гетьманів пам'ятками історії та культури? Свою думку обґрунтуйте.

 Роздивіться портрети гетьманів, розміщені на сторінках підручника. Чи можна за цими зображеннями скласти уявлення про особисту вдачу кожного з них? Поясніть.

◆ Про що б вам хотілося поговорити з цими історичними діячами? Про що їх розпитати? Складіть і запишіть ваш уявний діалог з українським гетьманом.

ДОВІДКА

На портретах зображені гетьмани:

1 — Богдан Хмельницький, 2 — Петро Дорошенко,

3 — Іван Мазепа, 4 — Іван Брюховецький,

5 — Іван Самойлович, 6 — Іван Вигівський,

7 — Павло Тетеря, 8 — Юрій Хмельницький.



§ 10. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРИСУДКА.

• ПРОСТИЙ І СКЛАДЕНИЙ ДІЄСЛІВНІ ПРИСУДКИ

101. Прочитайте. У всіх реченнях визначте граматичну основу. Зі скількох слів складається присудок у кожному реченні?

У боях гетьман Богдан Хмельницький демонстрував блискавичність дій Александра Македонського, ганнібалівську точність розрахунку й наполеонівське вміння скористатися з прорахунків противника. Ми не можемо не дивуватися з його таланту вчасно обирати момент для наступу. Хмельницький був полководцем видатним.

З журналу «Українська культура».

◆ Якою частиною мови (або частинами мови) виражений кожен присудок?



Що ви знаєте про Александра Македонського, Ганнібала, Наполеона? Доведіть або спростуйте доречність порівняння цих історичних осіб із Богданом Хмельницьким.

Присудки бувають прості та складені.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ПРОСТИЙ ПРИСУДОК	СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК	
	дієслівний	іменний
Чим виражені?		
Одним дієсловом	Двома дієсловами: допоміжним дієсловом + неозначена форма дієслова	Двома словами: дієсловом-зв'язкою + іменна частина
<u>Життя починається</u> так цікаво. В. Гнатюк.	<u>Життя може</u> <u>триматися</u> на надії. Народна творчість.	<u>Життя було</u> <u>осяяне красою</u> . Л. Костенко.

102. Прочитайте. У якій колонці вміщені речення з простими присудками? У якій — зі складеними?

Сонце світить у віконце
Народна творчість.
Орел мух не ловить.
Народна творчість.

Сонце почало пробиватися крізь туман.
Панас Мирний.
Орел літатъ не може в зграї.
В. Черепков.

◆ Які присудки дають змогу передавати більше відтінків у значенні?

ПРОСТИМ ДІЄСЛІВНИМ називають присудок, виражений дієсловом у дійсному, умовному або наказовому способі: *Я не люблю нещасних (Л. Костенко). З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе (Т. Шевченко). В океані рідного народу відкривай духовні острови! (В. Симоненко), а також неозначеною формою дієслова: Горобцеві з соколом не змагатись (Народна творчість).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Так само до простих дієслівних присудків належать:

- присудки, виражені складеною формою майбутнього часу дієслова: *Буди я навчатись мови золотої (А. Малишко);*
- присудки, виражені фразеологізмами: *Дарина спекла рака й знітилась (Ю. Яновський).*

СКЛАДЕНИМ ДІЄСЛІВНИМ називають присудок, виражений допоміжним словом, що передає граматичне значення у поєднанні з неозначеною формою дієслова, яка виражає основне лексичне значення.

Допоміжними словами бувають:

- **дієслова** могли, мусити, пробувати, стати, мати, намагатися, поспішати, готуватися, зуміти, уміти, почати, перестати, закінчити та інші: *Увечері люди почали сходитись (Панас Мирний). Я вірші став писать під вечір золотий (В. Сосюра);*
- **прикметники** повинен, готовий, рад, згоден, схильний, здатний, спроможний, ладен та інші: *У кухаря живіт завжди готовий смакувати (Народна творчість). Ферзь ладен за короля померти (П. Перебийніс);*
- **дієприкметники** змушений, зобов'язаний, покликаний: *МОЗ зобов'язане попередити про шкідливість паління (з газети).*
- **сполуки слів** мати намір, мати змогу (можливість), не в силі (не в змозі): *Матері забуть не в силі (П. Тичина).*

103. Прочитайте речення, у кожному визначте граматичну основу. З'ясуйте, яким є кожен з дієслівних присудків за способом вираження — простим чи складеним.

1. Людина мусить людині помагати (І. Франко). 2. Я вам готовий і в щасті, і в нещасті помагати (Леся Українка). 3. Закінчивши вчитися,



людина перестає жити (*Народна творчість*). 4. Люди часто з мухи слона роблять (*І. Карпенко-Карий*). 5. Безнастанно трудитися має в повний голос душа! (*М. Самійленко*). 6. Невже раба з душі ти випхати не в силах? (*М. Барчук*). 7. На адресу моєї душі буде вітер пісні присилати (*Г. Чубач*). 8. Сусіди й родичі завжди заздрили моїй удачі. «Ти народився під щасливою зіркою», — казали вони (*О. Чорногуз*).

◆ Визначте складові частини складених дієслівних присудків.

◆ Визначте фразеологізми, розкрийте їхнє значення.

104. Перепишіть. Визначте й підкресліть у кожному реченні граматичну основу. Поясніть, з яких частин утворено кожен складений дієслівний присудок. Що означає кожна його частина?

1. Ми тільки почали розгадувати світ (*Д. Павличко*). 2. Я хочу бачити світ розплющеними очима (*І. Драч*). 3. Кожен жити б до ста літ хотів (*А. Малишко*). 4. Ні, дрібніти я не мушу! Я з низького вирву душу! (*Б. Грінченко*). 5. Ладен я вмерти сто разів за правду (*Цюй Юань*).

◆ Визначте граматичне значення кожного з допоміжних дієслів: особу, число, час, рід (у минулому часі).



105. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Складіть і запишіть речення з такими присудками:

- простими: *любитимемо, не заспокоїтися*;
- складеними: *хочу спробувати, зміг би зробити*.

106. Прочитайте. Випишіть лише речення зі складеними дієслівними присудками, підкресліть у них граматичні основи.

1. Я мушу ночі й дні не спати, а працювати й працювати (*Олександр Олесь*). 2. У білих рукавичках можуть бути брудні рученята. 3. Цей тільки гав ловив і витрішки продавав (*Народна творчість*). 4. Ми протирали штани на шкільній парті (*І. Микитенко*). 5. Я за всіх не все зробить зумію (*М. Сингаївський*).

◆ Визначте фразеологізми, розкрийте їхнє значення.

107. Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Підкресліть граматичні основи. Визначте спосіб вираження кожного з присудків.

1. Ця краса тільки може в сні д..тячім пр..снитися (*В. Сосюра*). 2. Тихі сутінки поволі почали спускатися з поблідлого неба (*М. Старицький*). 3. Заграва на сході стала с..ніти (*І. Сенченко*). 4. Так прагло пта..тво з вирію в..рнуться (*Д. Луценко*). 5. Я зігріти пташину хотів (*П. Перебийніс*). 6. І про осінь я думать не можу (*В. Сосюра*). 7. Будуть соня..ні весни усміхатися людям. Будуть рясно шуміти колосисті поля (*Д. Луценко*).



У кожному зі складених дієслівних присудків визначте частину (слово), що означає його основне лексичне значення, та частину, що виражає значення граматичне.

◆ Позначте в словах усі вивчені орфограми. Обґрунтуйте написання слів.



108. Перепишіть. Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи. Назвіть речення з простими і складеними дієслівними присудками.

Литаври загули. Швидко на січовий майдан стали збиратися запорожці. Усі стали в коло. Після третього гуку литавр показала старшина: кошовий, писар та суддя. Знявши шапки, вони почали кланятися на всі боки козакам. Ті стояли, у боки узявшись.

Запорожці хотіли обрати іншого кошового. Дехто почав кричати про це з юрби. Кошовий хотів щось сказати. Та зчинився гвалт. Тоді він уклонився низенько, поклав патерицю і сховався в натовпі.

За кошового запорожці обрали старого Кирдягу. Один із старшин узяв патерицю і підніс її новообраному кошовому. Виступило з гурту четверо найстарших і, узявши по жмені землі, поклали йому на голову. Кирдяга стояв нерухомо і тільки дякував козакам за велику честь.

Так закінчилися гучні вибори кошового.

За М. Гоголем.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях.



Володимир НАКОНЕЧНИЙ.
Військо Запорозьке



Тарас ШЕВЧЕНКО.
Судня рада (гравюра)



Уявіть, що вам запропонували створити проект «Пам'ятник козацтву». Проведіть обговорення запропонованих вашими однокласниками ідей. Уживайте речення зі складеними присудками.



Роздивіться гравюру Т. Шевченка. Розкажіть однокласникам, які живописні і графічні твори Т. Шевченка подобаються вам найбільше. Поясніть, чим саме. Уживайте речення зі складеними присудками.



109. Прочитайте речення. Визначте в кожному граматичну основу. За потреби скористайтеся підказкою.

1. Цар заборонив Шевченкові писати й малювати. 2. Учитель порадив нам прочитати повість про юність Тараса Шевченка. 3. Саме життя змушує вивчати мову й навчатися мовлення. 4. Ми зупинилися помилуватися чудовим краєвидом. 5. Мій дідусь щотижня ходить до бібліотеки поміняти прочитані книжки на нові.

З учнівських творів.

ПІДКАЗКА

Складені дієслівні присудки не слід сплутувати з простими, які мають при собі виражені неозначеною формою дієслова-додатки: Гетьман порадив козакам (що?) зупинитись. Як відрізнити неозначену форму як основну частину дієслівного складеного присудка від вираженого неозначеною формою дієслова додатка? Якщо і неозначена форма дієслова, і допоміжне дієслово означають дію, виконувану тією самою особою, йдеться про складений дієслівний присудок. Якщо ж дія, названа допоміжним дієсловом, стосується підмета, а дія, названа неозначеною формою, — іншої особи, це додаток. Наприклад: Тренер навчає плавати дітей різного віку (навчання здійснює тренер, але плавають діти). Крім того, виражений неозначеною формою дієслова додаток можна замінити відповідним додатком-іменником: Тренер навчає плавання дітей різного віку.

Неозначеною формою дієслова може виражатись обставина мети: Вирушали козаченьки (з якою метою?) здобувати слави (О. Кононенко).

• СКЛАДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПРИСУДОК

110. Прочитайте. Визначте у реченнях присудки. Які з них складені? Поясніть.

Хрещатик став центром міста сто років тому. Від старовинної вулиці до наших днів майже повністю зберігся лише один квартал — від вулиці Богдана Хмельницького до бульвару Шевченка. Все інше було зруйноване під час Другої світової війни. Після перемоги кияни відновили Хрещатик і значно його розширили.

Нещодавно центральна вулиця столиці була реконструйована.

З журналу.

◆ Якими частинами мови виражені складені присудки?



Чи можна вважати всі старі будинки пам'ятками історії та культури? Свою думку доведіть.



Складіть план проведення громадських слухань, присвячених перебудові історичної частини міста. За яких умов утручання в «історичний» пейзаж міста ви вважаєте можливим?

СКЛАДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПРИСУДОК утворюється з іменної частини та допоміжного дієслова-зв'язки бути, стати, здаватися, вважатися, залишатися, називатися та ін.

Наприклад: Мої предки були красиві (О. Забужко). Предки наші звались козаками (М. Луків).

Крім іменника, іменну частину можуть виражати:

- **прикметник:** Сонце було ясне (М. Коцюбинський).
- **дієприкметник:** День був зітканий із жайворонкових пісень (Є. Гуцало).
- **займенник:** Він наш! (А. Малишко);
- **числівник:** Є рідний друг лише один (П. Перебийніс).

У складеному іменному присудку іменна частина виражає основне лексичне значення присудка. Дієслово-зв'язка виражає граматичне значення присудка.

У формі теперішнього часу дієслово-зв'язка зазвичай пропускається: Вода дитинства золота (В. Сосюра). Сьогодні небо золотаве (М. Самійленко).

Іменна частина складеного іменного присудка нерідко стоїть у формі називного відмінка: Ми радісні були (В. Сосюра). **Інколи її вживають у формі орудного відмінка:** Маленький хлопчик став дорослим (Л. Костенко). **Це буває, коли іменна частина називає непостійну, тимчасову ознаку. У такому разі допустимі й паралельні форми:** Він став наполегливим (Ор. в.) і Він став наполегливий (Н. в.).

Іменний присудок буває тільки складеним.

111. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Доведіть, що присудки є складеними іменними.

1. Запорожець в очах народу був героєм (М. Старицький).
2. А мій народ козацьким був од роду (Л. Горлач).
3. Мої предки були не вбогі на пісні (О. Забужко).
4. Будь слугою власної совісті і господарем волі (Народна творчість).
5. Серед сміливих перший будь (А. Малишко).
6. Будь вірним слову (М. Рильський).

- ◆ У кожному присудку визначте іменну частину та дієслово-зв'язку.
- ◆ Якою частиною мови виражена в кожному з присудків іменна частина?
- ◆ Визначте відмінкову форму цієї частини мови.

112. Перепишіть. У кожному реченні підкресліть граматичні основи. Визначте тип присудка. Укажіть у ньому іменну частину та допоміжне дієслово-зв'язку.

1. Гірський орел завжди був гордий (Л. Федорук).
2. Орел є символом відваги, сміливості, гордості (З довідника).
3. Той велет



сильним був колись не тілом лиш, а духом (*Леся Українка*). 4. Люди, будьте взаємно красивими! (*Л. Костенко*). 5. Яків був і ковалем, і слюсарем, і столяром, і стельмахом, і токарем (*М. Стельмах*). 6. Будь першим у роботі, а не в болоті (*Народна творчість*). 7. Олександр Пономарьов і Руслана Лижичко є зірками сучасної української естради (*З журналу «Клас!»*).

- ◆ На які граматичні ознаки вказує дієслово-зв'язка в кожному з присудків?
- ◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.



113. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Складіть і запишіть речення зі складеними іменними присудками: *стане незабутнім, здається присутнім, вважається героєм.*

114. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Визначте й підкресліть граматичні основи речень.

1. Земля моїх батьків прекрасна і ... (*В. Сосюра*). 2. Горда музика степу велична й ... (*П. Засенко*). 3. Верба була широка, ... , ... (*І. Сенченко*). 4. Душа моя така сьогодні крилата й ... ! (*Олександр Олесь*). 5. Був це хлопчик лагідний і ... (*Є. Плужник*). 6. Мене навчала мати ще колись: «Як виростеш, моя мала дитино, то мудрим будь і ... будь в житті» (*А. Малишко*).

ДОВІДКА

Тихий, тінистий, красивий, простий, вільний, родючий, мужній.

- ◆ Визначте однорідні члени речення, поясніть розділові знаки при них.

115. Перепишіть. Розставте розділові знаки, обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Працею людина і сильна і красива (*Олесь Гончар*). 2. Людина славна не словами а ділами. 3. Господарський хліб не білий але ситний. 4. Полин гіркий та корисний. 5. Свята короткі але пам'ятні. Будні довгі але забудькуваті (*Народна творчість*). 6. Дні мої то сонячні то сірі (*В. Олешко*). 7. Далека нам путь але ми не одні (*В. Сосюра*).

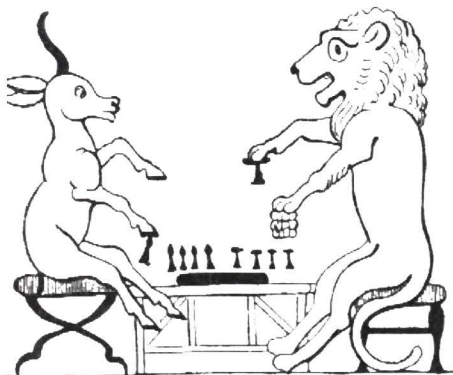
- ◆ Визначте й підкресліть граматичні основи речень. Визначте вид присудків.

116. Прочитайте, виділені прості присудки замінюючи на складені іменні. Укажіть ужиті в реченнях тексту складені іменні присудки.

ЗРАЗОК

Ніхто не злидарює. — Ніхто не злидар.

Леонід Глібов учителював у Ніжині. Його товариш викладав у Чернігові. Він розповів письменникові про пристава, котрий ненавидить письменника... за байки. Прочитавши їх, пристав



почергово стає Вовком, Левом, Щукою чи Свиною. Пристав ворогує з байкою Ось що робить з ним сумління. Сам собі пристав здається персонажем байки.

За І. Артемчуком.

ДОВІДКА

Пристав — у дореволюційній Росії — начальник місцевої поліції.



Назвіть відомі вам байки українських і зарубіжних письменників. Які людські риси в них висміюють? Складіть байку про ваш клас.



Роздивіться найдавнішу в світі карикатуру, на якій у вигляді лева зображений єгипетський фараон. Розкажіть про зображене. Порівняйте мистецтво байки та карикатури.

117. Прочитайте. Перепишіть речення, підкресліть у кожному підмет і присудок. Укажіть складені дієслівні та складені іменні присудки.

1. У нещасті друг стає братом. 2. Лихі приятелі можуть призвести до згуби. 3. Буває друг від брата прихильніший. 4. Розум може убезпечити твою дорогу. 5. Обачність зробить солодким твій сон. 6. Розважливість має прикрасити життя твоєї душі. 7. Добре ім'я є ліпшим за великі багатства.

З Біблії.

◆ Якими частинами мови виражені іменні частини складених іменних присудків? Якою формою дієслова виражене основне лексичне значення дієслівного складеного присудка? Які дієслова виступають у ролі допоміжних?

118. Прочитайте. Перепишіть, прості дієслівні присудки замінюючи на складені іменні.

ЗРАЗОК

Ідею спорудження пам'ятника Богданові Хмельницькому вперше висунув видатний історик Михайло Максимович. — Ідея спорудження пам'ятника Богданові Хмельницькому уперше була висунута видатним істориком Михайлом Максимовичем.

Створення пам'ятника доручили славетному скульпторові Михайлові Микешину. Митець задумав багатофігурну композицію. Проте задум не здійснили через брак коштів.

Кінну статую гетьмана встановили на Софійській площі. Особливо виразними скульптор втворив риси обличчя Хмельницького.

З журналу.



Михайло МИКЕШИН.
ятник Богданові Хмельницькому (фрагмент)



◆ Як змінився зміст речень після заміни присудків? Чи завжди виправдана така заміна? Поясніть.



Поясніть, чи є пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві пам'яткою. Які ще пам'ятники, що стали пам'ятками, вам відомі?



Чи знаєте ви пам'ятники, встановлені літературним персонажем? Навіщо, на вашу думку, створювати такі пам'ятники?

◆ Складіть опис вашого улюбленого пам'ятника (усно). Використовуйте речення з іменними та дієслівними складеними присудками.



Чи вважатимуть колись комп'ютер, мобільний телефон, телевізор пам'ятками культури XX століття? Чому? Якими ви уявляєте пам'ятники цим технічним досягненням людства?



119. Перепишіть. Підкресліть у реченнях граматичні основи.

Ти хочеш бути красивим? Тоді ти маєш працювати до самозабуття. Стань творцем, майстром, господарем в улюбленому ділі! Тоді очі твої виражатимуть одухотвореність великим щастям творчості. Зовнішня краса має свої внутрішні, моральні джерела. Улюблена творчість обов'язково відбивається на рисах обличчя. Вона робить їх тоншими, виразнішими.

З журналу «Юний художник».

◆ Визначте односкладне речення, його вид за метою висловлювання.

◆ Укажіть речення зі складеними присудками.



Як ви розумієте вислів «Тільки в праці краса людини»? Дайте письмову відповідь, уживаючи речення з іменними складеними присудками.

Різновидом складеного присудка є так званий **подвійний (ускладнений) присудок**:

- **дієслівний, який утворюється лише з дієслів:** *Ми маємо продовжувати тренуватися;*

- **змішаний, що поєднує ознаки складеного дієслівного й складеного іменного присудків:** *Ти повинен лишатися чесним (В. Коротич). Справа починала бути поганою (М. Коцюбинський). Поет не може бути власністю (Л. Костенко). Щасливою хотіла бути я в слові (Л. Забашта).*



120. Перепишіть. Підкресліть у реченнях граматичні основи.

1. Хотів би я стати явором в полі. Та не хотів би я каменем стати (А. Малишко). 2. Я хочу стати полум'ям, в котрому свій меч кують покривджені й слабі (Д. Павличко). 3. Я хотів би вітром бути, вітром бути наддніпрянським (М. Рильський). 4. Маєш, людино, людиною бути (М. Самійленко). 5. Я хочу бути чистим знову (Д. Павличко). 6. Слова повинні бути покірні чуттям і помислам твоїм (М. Рильський).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



§ 11. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

121. Прочитайте. Якими за способом вираження є виділені в реченнях присудки? До якого типу складених присудків вони належать?

Талант — крила. Якщо вони є, ти злітаєш. Якщо нема, то лиш марно махаєш руками. Талант — активність, енергія, розрахована на півтори сотні років. Звідси й любов до світу та людей, бажання усе опоетизувати. Талант — любов. Де є зневіра, занепад, безвір'я і ненависть, там нема таланту.

Проте талант — хистка річ. Його треба берегти більше, як зіницю ока. Талант вимагає постійної праці, ненастанного вдосконалення, бережливого до себе ставлення. Тільки невтомні трудівники, справжні подвижники зберігають цей Богом даний скарб на все життя.

За П. Сорокою.

◆ Чим пояснити відсутність дієслова-зв'язки у виділених присудках? Визначте значення часу цих присудків.

◆ Прочитайте текст, дотримуючи правильної інтонації. На місці тире робіть паузу.



Роздивіться фотографію і поясніть уживання тире у її назві. Як ви розумієте вислів «пам'ятка новітньої історії»? Які місця на вашій малій батьківщині ви могли б так назвати?



Лівадійський палац —
визначна пам'ятка
новітньої історії



122. Прочитайте прислів'я, на місці тире роблячи паузу. У кожному реченні визначте підмет і присудок.

1. Весела думка — половина здоров'я. 2. З ремеслом дружити — в житті не тужити. 3. Чоловік без ремесла — птаха без пір'я. 4. Уміння — то головне спасіння. 5. Книжку читати — розуму набирати. 6. Наука й праця — це рідні сестри. 7. Сумління — ось найкращий поради́ник.



Проведіть спостереження і з'ясуйте щодо кожного речення:

- між якими членами речення поставлено тире?
- яким за способом вираження є присудок?
- чи змінює тире емоційне забарвлення речення?

◆ Свої висновки звірте з таблицею «Тире між підметом і присудком».

На місці пропущеного дієслова-зв'язки в іменному складеному присудку у вимові роблять паузу, а на письмі ставлять тире. Підмет виділяють логічним наголо-сом.

ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ СТАВЛЯТЬ:

• якщо підмет і присудок виражені іменником у формі називного відмінка;

• якщо підмет і присудок (або один із них) виражені неозначеною формою дієслова;

• перед частками *це, оце, то, ось*, словом *значить*, якщо присудок виражений іменником у формі називного відмінка або неозначеною формою дієслова

Ліс — краса. Поле — багатство (Народна творчість).

*Працювати — насолода для душі (Г. Сковорода).
Перший обов'язок козака — дотримати товариства (М. Гоголь).*

*Синтаксис — то душа мови (М. Рильський).
Щастя — це творити в праці (В. Сосюра).*

123. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання тире.

1. Життя без книги — хата без вікна (Д. Павличко). 2. Надія і Віра — мій човен і весла (М. Олексенко). 3. Нічим не турбуватися — значить не жити, а бути мертвим (Г. Сковорода). 4. Шум листя — то мова моєї землі (П. Воронько). 5. День — це крок життя (Сенека). 6. І кожен день життя — то неповторна мить на вічному шляху до щастя і свободи (М. Луків).

124. Прочитайте, визначте головні члени речення. Чому між підметом і присудком не ставимо тире? Запишіть речення, випустивши дієслово-зв'язку та поставивши тире.

1. Красне слово є золотий ключ (*Народна творчість*). 2. Могутність мови є духовна могутність народу (*М. Шумило*). 3. Упертість у суперечці є найвірніша ознака дурості (*М. Монтень*). 4. Упертість є сильна риса за наявності розуму. Коли ж розуму обмаль, упертість переростає в хронічну дурість (*П. Осадчук*). 5. Чемність є шаноблива ввічливість до людей. Тактовність є почуття міри, такту (*Зі словника*).

◆ Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.



Чи згодні ви з усіма авторами висловлених у цій вправі думок? Поясніть.



125. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть у реченнях головні члени.

1. Рабство в'язниця душі (*Теренцій Публій*). 2. Тяжка ганьба нести впокорено тавро раба (*Б. Олійник*). 3. Найбільша на землі ганьба миритись з долею раба (*М. Луків*). 4. І Богдан і Богун і Довженко слави нашої гідні сторінки (*Д. Луценко*). 5. Не гнів а ніжність наша вічна сила (*О. Теліга*).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.



126. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть усі члени речення.

1. Поезія дух народу сила його і слава (*Б. Андрусяк*). 2. Мово ти це мудрість роду. Ти душа мого народу (*В. Ворскло*). 3. Кожна людина неповторний світ доброго і злого мудрого й недалекого ніжнього і грубого (*О. Довгий*). 4. Душа дитини це весняна клумба. Їй треба сонця дощичку й зерна. І хай собі Шекспіра чи Колумба поволеньки вигойдуює вона (*В. Сторожук*).

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених однорідними членами.

Якщо підмет виражений особовим займенником, тире між підметом і присудком ставимо лише тоді, коли на цей підмет падає логічний наголос: Я — мешканець міста (*Д. Луценко*).

127. Прочитайте речення, ставлячи логічний наголос відповідно до правила. Поясніть уживання розділових знаків.

І — долонька рідної ріллі...
(*Матіос*).

З України своїй я — творець чи
слина? (*Н. Опанасенко*).

• Я джерело. Мене ще не знайшли.
Та я вже є (*О. Омельченко*).

• Я творець. Коли я виконую волю
Природи (*О. Довгий*).



Складіть письмове висловлювання на тему «Я». Уживайте конструкції з тире між головними членами речення. Прочитайте складене висловлювання, правильно його інтонуючи.

Якщо перед присудком є заперечна частка не, тире між підметом і присудком не ставимо: *Кров людська не водиця (Народна творчість).*

128. Прочитайте. Обґрунтуйте невживання тире.

1. Я не геній. Я звичайний чоловік (*І. Франко*). 2. Рідна мова не степ, не хата, а народу мого душа (*В. Гончаренко*). 3. Кажуть, серце не камінь, та часом воно кам'яне (*М. Істин*). 4. Моя душа не килим-корабель, вона стихії більше не поборе (*В. Осадчий*). 5. Цей світ не сад захоплень і утіх. Звучить щокроку тут то плач, то сміх (*П. Осадчук*).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

◆ Укажіть складні речення, визначте в них граматичні основи.

129. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.



Карикатура
Сергія ФЕДЬКА

1. Найкраще у житті це життя (*О. Ільченко*). 2. Життя це і усмішка і сльози це солоні (*Л. Костенко*). 3. Уміти жити оце велике діло найбільша загадка грядущих днів (*І. Франко*). 4. Життя прожить не поле перейти... Хтось плуга тягне хтось бредє за плугом (*В. Слапчук*). 5. А у скарбниці людських почуттів найкращий скарб повага до людини (*Н. Забіла*). 6. Найганебніше впасти у рабство користі. Найстрашніше жити з горбом на совісті (*Т. Яков'юк*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Роздивіться карикатуру С. Федька. Складіть діалог, що міг би відбутися між зображеними на ній істотами.

◆ Доберіть до карикатури назву — речення зі складеним дієслівним присудком.



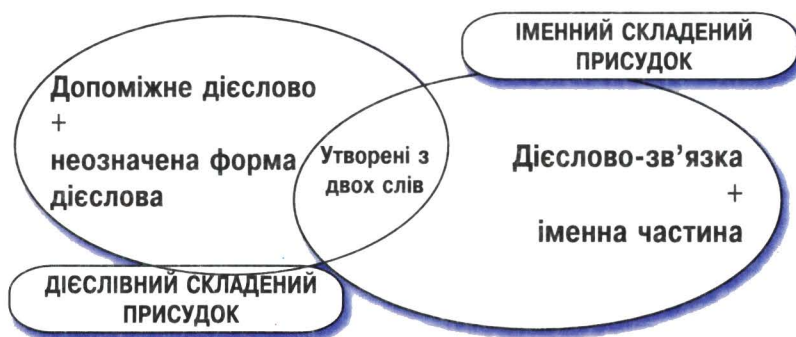
130. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Розставте розділові знаки.

1. Розум дж..рело життя. Дурість кара для безумних. Слова з уст мудрої людини то глибокі води струмок ро..ливний і мудрості дж..рельце (*З Біблії*) 2. Слово дивний витвір людини. Уміти кор..стуватися ним в..лике м..стєцтво (*В. Сухомлинський*). 3. А рідна

мова об..ріг народу (Н. Нікуліна). 4. Зн..важить мову мамину біда (М. Адаменко). 5. І така благодать чути мам..ну мову (А. Коляновський). 6. Мовчання золото пр..такують Молоти (Я. Лесів).

- ◆ Поясніть уживання розділових знаків.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

131. Підготуйте наукове повідомлення про простий і складений дієслівні присудки. Скористайтеся поданою діаграмою. Приклади доберіть самостійно. Дотримуйте вимог наукового стилю.



Я знаю! Я вмію! Я можу!
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Яке речення називають двоскладним?
- » Якими частинами мови може бути виражений простий підмет? Наведіть приклади.
- » Розкажіть про способи вираження складеного підмета. Наведіть приклади.
- » Назвіть типи присудка, охарактеризуйте їх.
- » Чим виражений простий дієслівний присудок? Наведіть приклади речень з такими присудками.
- » Розкажіть про способи вираження складеного дієслівного присудка. Наведіть приклади.
- » Яка роль дієслова-зв'язки в іменному складеному присудку?
- » Чим може бути виражена іменна частина складеного присудка? Наведіть приклади.
- » Складіть тестові завдання до теми «Головні члени речення».
- » Складіть жартівливий протокол зборів головних і другорядних членів речення, на яких затверджують правила узгодження підмета і присудка.



§ 12. РЕЧЕННЯ НЕПОШИРЕНІ І ПОШИРЕНІ.

• ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

132. Ознайомтеся з таблицею. З-поміж поданих після неї речень прочитайте непоширені.

ПОРІВНЯЙТЕ РЕЧЕННЯ:

НЕПОШИРЕНІ	ПОШИРЕНІ
складаються тільки з головних членів речення	мають головні і другорядні члени речення
<i>Сідало сонце. Коливались трави (Є. Плужник).</i>	<i>Сідало за обрій вечірнє сонце. Повільно коливались притомлені вітром трави.</i>
Непоширеними і поширеними можуть бути й двоскладні, й односкладні речення.	



1. Гримотять литаври. Стяги пломеніють (М. Олійник). 2. А козаки кіньми грають, шабельками повертають (Народна творчість). 3. Нехай наші коні на чистому полі стріпнуться і знов заіржать! (С. Руданський). 4. Вдарило козацтво. Заревіли хвилі (Л. Забашта). 5. Дно козацької чайки просмолювали. До бортів воєнного човна обов'язково кріпили в'язанки очерету (З підручника). 6. Запорожці організовували сухопутні та морські походи проти ворогів (О. Апанович).

Сім чудес України: Музей запорозького козацтва на острові Хортиця

◆ Поширені речення запишіть, підкресліть у них усі члени речення. Звертєсь із таблицею «Другорядні члени речення».

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

ОЗНАЧЕННЯ	ДОДАТОК	ОБСТАВИНА
що означають:		
ОЗНАКИ ПРЕДМЕТА	ПРЕДМЕТ	ОЗНАКИ Й УМОВИ ДІЇ
на які питання відповідають:		
який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий? котрий? котра? котрє? котрі?	непрямих відмінків	де? куди? звідки? коли? з якого часу? доки? з якою метою? чому? з якої причини? як? у який спосіб? за якої умови? та інші

◆ В останньому реченні назвіть другорядні члени речення та з'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

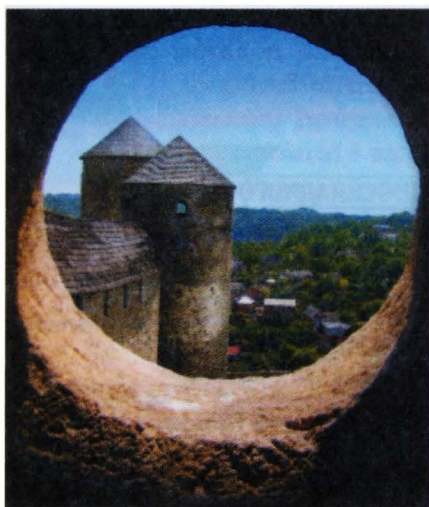


Який розділ мовознавства вивчає члени речення? Який — частини мови? Як пов'язані ці розділи?



Складіть висловлювання про експозицію Музею запорозького козацтва, фрагмент якої зображено на фотографії. Спробуйте використати лише непоширені речення. Чого не вистачає вашому висловлюванню?

133. Подані непоширені речення поширте й запишіть. Підкресліть усі члени речення.



Сім чудес України:
Кам'янець-Подільський

ЗРАЗОК

Дорога в'ється. — Вузька дорога в'ється вдалеч.

1. Небо спохмурніло. 2. Сонце зажурилось. 3. Налетів вітер. 4. Холодно. 5. Люди стривожились. 6. Прощається осінь. 7. Сумно... 8. Зима наближається.

◆ Які із записаних вами речень двоскладні? Односкладні? Поясніть.

◆ Яка роль другорядних членів у реченні?

◆ Складіть план своєї відповіді.



Чи складають ці речення текст? Свою думку доведіть.



Складіть висловлювання про фортецю у Кам'янець-Подільському, фрагмент якої зображено на фотографії. Використовуйте поширені і непоширені речення.



134. Ознайомтеся з послідовністю розбору простого двоскладного речення.

**ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ
ПРОСТОГО ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ**

- Вид речення за метою висловлювання.
- Вид речення за емоційним забарвленням.
- Граматична основа (головні члени) речення.
- Схарактеризуйте підмет і присудок (або єдиний головний член речення).
- Двоскладне речення чи односкладне.
- Непоширене речення чи поширене.
- Другорядні члени речення. Назвіть їх (якщо є).
- Чи ускладнене речення однорідними членами. Назвіть їх (якщо є).
- Чи ускладнене речення звертанням або вставним словом. Назвіть їх (якщо є).

Той мамин хліб обсипаний був зернятками тмину (Д. Павличко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Речення розповідне; неокличне; граматична основа — *хліб був обсипаний*; двоскладне; підмет простий, присудок іменний складений; поширене; означення: *той, мамин*; поширений додаток: *зернятками тмину*; неускладнене.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Той мамин хліб обсипаний був зернятками тмину.

Розп., неокл., двоскл., пошир., неускл.



135. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих речень.

1. Вітри стихають. Світліють лиця. Зірки не гаснуть довго над Дніпром. А скромний голос віщої синиці нагадує людині про добро (Л. Вишеславський). 2. Дорогими для мене стали схили Дніпра (Д. Луценко). 3. Я прийду вже, мабуть, нескоро в цей прекрасний край (Г. Чубач). 4. Любов до тебе, Україно, — найкращий в світі оберіг (В. Черепков).



§ 13. ОЗНАЧЕННЯ

136. Прочитайте. З якими словами пов'язані за змістом виділені слова? На що вказують? Поставте до них питання. Які це члени речення?

Лебединський Свято-Миколаївський монастир

Від великого села Лебедин веде до монастиря через ліс кількакілометрова стежка. Але є до монастиря й заасфальтований шлях. Та все-таки, невдовзі зі шляху звернувши, треба йти високим і густим лісом. Отже, підходячи до брами, переживатимеш: що там на місці історичної пам'ятки побачиш? Що од неї вціліло, залишилось?

Майже повністю вціліли монастирські мури. Стоять вони невисокі, але досі міцні й надійні. Над вхідною брамою височіє мальовнича дзвіниця. Піднявшись на неї, побачиш такий краєвид! Побачиш високі гори, що поросли синіми лісами. Саме між цими горами й збереглося затишне подвір'я та розкішний яблуневий сад. Зберігся, дійшов до нас монастир із сивої давнини!

За А. Скрипником.



Проведіть спостереження за таким планом:

1. На що вказує означення?
2. З якими членами речення означення можуть бути пов'язані за змістом?
3. Якими частинами мови можуть виражатися?
Свої висновки звірте з правилом.



ОЗНАЧЕННЯ — це другорядний член речення, що вказує ознаку предмета (якість, колір, розмір, матеріал, належність тощо) і відповідає на питання який? чий? котрий? (в усіх відмінках обох чисел).

Означення бувають **узгоджені** та **неузгоджені**.

Узгоджені означення стоять у формі того ж роду (в однині), числа й відмінка, що й означуване слово.

Узгоджені означення виражаються прикметниками: *Вже почався ясний падолист (А. Шевченко), дієприкметниками: І обізвалась приспана струна (С. Грицьок), займенниками: Кожна справа свого часу цікава (Народна творчість) й **порядковими числівниками:** Ще треті півні не співали (Т. Шевченко).*

До узгоджених означень належать і дієприкметникові звороти: *Хиляться трави, прибиті дощами (Олександр Олесь).*

**Неузгоджені означення можуть виражатись:**

- **іменниками в непрямих відмінках:** *На Уляні була спідниця (яка?) в горошок (Г. Тютюнник). Над доріжкою (якою?) з асфальту дві берізки обнялися (В. Сосюра);*
- **присвійними займенниками** його, її, їх, їхній: *Хто любить троянду, полюбить (чий?) її колючки (Народна творчість);*
- **неозначеною формою дієслова:** *Прийшла пора (яка?) працювати;*
- **прислівниками:** *Ще світиться вікно у хаті (якій?) скраю. (М. Шевченко);*
- **словосполученнями:** *По вулиці ходив чоловік (який?) середнього росту.*

137. Прочитайте речення, визначте в них означення. З яким словом пов'язане кожне означення за змістом? Поставте до означень питання.

1. На дубі осикова гілка не росте. 2. З поганого куща і ягода кисла. 3. Цвіт облітає тільки з розквітлого дерева. 4. Наш кравець шие ниткою з дуба. 5. Усякий птах тримається своєї зграї. 6. Без першої ластівки весна не приходить. 7. Не подужаю третього хліба з'їсти. 8. Як хочеш велику ложку, то бери найбільшу лопату. 9. Науку вивчай, але й дідові слова не забувай. 10. Пташеня розпросторює крила під материним крилом. 11. Крапля поту муляра робить міцним будинок.

Народна творчість.


- ◆ Якою частиною мови виражене кожне з означень?
- ◆ Визначте неузгоджені означення.

138. Перепишіть. Підкресліть у реченнях усі члени речення.

1. Уже минає двадцять перший вік (Д. Кремінь). 2. З'явилася хуга розгнівана і вдарила крилами в шибку (В. Артамонова). 3. Та ніяка в світі хуртовина не зламає калинових віт! (В. Письменний). 4. Закрасила собою краса Маринина хату. Так куц калини красить зелений гай (І. Нечуй-Левицький). 5. У Богданових грудях тривожно й радісно забриніла жага доброго слова (М. Стельмах). 6. Воду пий не мертво, а живу! (Т. Майданович). 7. Прогрес святкує піррову перемогу над бідолашною природою (К. Краус). 8. За хвилину на порозі стояла дівчина років п'ятнадцяти (Олесь Гончар).

- ◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення; з'ясуйте синтаксичну роль.
- ◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.
- ◆ Визначте неузгоджені означення.
- ◆ Складіть і запишіть речення з такими неузгодженими означеннями: зі срібла; у смужку; читати; на два поверхи; униз.

139. Перепишіть прислів'я, виділені неузгоджені означення замінюючи на узгоджені.

ЗРАЗОК  Найпахучіші квіти ростуть на кущах із колючками. — Найпахучіші квіти ростуть на колючих кущах.

1. Догана матері м'якша за добре слово батька. 2. У семи няньок дитина без носа. 3. Трьох років дитину доглядай щогодини. 4. Не зарікайся пити воду з криниці з мулом. 5. Хто тоне, за піну з моря хапається. 6. Лякала коза, що з верби листя об'їдати не буде.



Доберіть кілька варіантів заголовків до фотографії Р. Петрука — з узгодженими і неузгодженими означеннями. Чи є вони повністю синонімічними? Поясніть.



Роман ПЕТРУК.
Фонтан «Живе джерело» у Трускавці



Підготуйте наукове повідомлення про узгоджені і неузгоджені означення. Для цього за поданим у праві 131 зразком накресліть діаграму. Дотримуйте вимог наукового стилю.

140. Поширте речення узгодженими або неузгодженими означеннями. Поширені речення запишіть, підкресліть у них члени речення.



ЗРАЗОК Шелестять дерева. — Шелестять дерева, укриті осіннім золотом. Шелестять дерева з пожовклим листям.

1. Лопотить ковила. Гомонять чебреці (Т. Севернюк). 2. Дощ відшумів. Запахла м'ята (В. Черепков). 3. Кінчалась осінь. Сіялись сніги (Є. Маланюк). 4. Лунала пісня. Плакала діброва (Д. Павличко).



З'ясуйте, якою частиною мови виражене кожне з уведених вами означень.



Поспостерігайте: які означення трапляються в мовленні частіше — узгоджені чи неузгоджені?

141. Перепишіть. Визначте та підкресліть члени речення. У яких випадках виникали утруднення? Скористайтесь підказкою.

1. Вітер з долини цілує червоне серце калини. 2. Наснилися нам зорі вночі над Дніпром. 3. І пирогами пахнуть пшениці, і короваєм світить кожна хата (А. Малишко). 4. Народне слово з пісні перейму (О. Довгий). 5. Вилив душу в пісні український народ. І живе мій народ у співучому слові! (В. Василяшко). 6. Душею я слова сприймаю, із ними дихаю, страждаю (Ю. Воронай).



ПІДКАЗКА

Трапляється, що під час визначення другорядних членів речення виникають утруднення. Наприклад, у реченні *І замовкнув спів пташок (Н. Забіла)* до слова *пташок* можна поставити питання *чий?* — у такому разі це слово буде визначене як означення, а можна поставити питання *кого?* — тоді слово буде визначене як додаток.

Отже, слово *пташок* можна визначити або як означення, або як додаток. Визначення члена речення залежатиме від поставленого вами питання.

Найчастіше труднощі викликає визначення членів речення, виражених іменниками в непрямих відмінках. Визначаючи члени речення, передовсім маємо зважати на зміст речення.



142. Перепишіть. Підкресліть члени речення. Визначте означення узгоджені та неузгоджені.

1. Ти в моєму серці, Україно, думою Шевченка гомониш (Б. Олійник).
2. Слова Тарасові могутчі обережу в своїм житті (А. Малишко).
3. Пливають замріяно й журливо Вкраїни рідної пісні (Л. Дмитерко).
4. Гриць завбільшки із мізинець був в нас справжній колядинець (Д. Білоус).
5. І дзвенить крізь літа над порогом прибита підкова (Т. Севернюк).
6. Микола дав собі слово не чинити більше матері прикрощів (Б. Комар).

◆ Визначте, якими частинами мови виражені означення.

◆ Укажіть речення з дієприкметниковим зворотом.



Пригадайте, що таке *епітет*. За яких умов означення стає епітетом? Визначте епітети в реченнях, поданих у вправах цього параграфа.



Роздивіться картину В. Кушніра. Розкажіть про неї, уживаючи епітети.



Веніамін КУШНІР.
Соняшник



§ 14. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

ПРИКЛАДКОЮ називають означення, яке виражене іменником та стоїть у тому ж числі й відмінку, що й означуване ним слово.

Прикладки можуть вказувати на професію (*водій Микола*), рід занять (*студентка Ольга*), вік (*дід Іван*), національність (*українка Оксана*). Прикладки виступають власними назвами міст (*місто Львів*), сіл (*село Калинівка*), річок (*річка Черемош*) та ін.

Прикладка може пояснювати і головний член речення: *Який я дідусь? Я солдат-ветеран (П. Воронько), і другорядний: І озортала ніжна тінь славетне селище Ірпінь (М. Рильський).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! З двох іменників — власного імені людини і загальної назви — прикладкою є загальна назва: *учителька Ганна Петрівна; дядько Семен.*

Якщо власна назва не є ім'ям людини, то саме вона виступає прикладкою: *озеро Світязь, Дніпро-ріка.*

143. Прочитайте. Визначте прикладки та означувані ними слова.

1. Молодий, але міцний духом гетьман Остряниця став на чолі незліченної козацької сили (М. Гоголь). 2. А дід Мусій простує за внучам у тихий яр (М. Рильський). 3. До Івана Яроша якимсь непомітно вчепилося прізвисько Дунай (М. Стельмах). 4. Зелене острів Голосіїв на хисткому обрії Дніпра (П. Перебийніс). 5. Кінь Тягнибіда розумніший і добріший за Мурая (О. Довженко). 6. Від слова «мед» язикові не посолодшає (Народна творчість). 7. З вікон і стін школи вихопилася хвилями смутку всім знайома пісня «Стоїть гора високая» (М. Стельмах).

- ◆ На що вказує кожна прикладка? Які з прикладок є власними назвами?
- ◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.

144. Прочитайте. Визначте прикладки та означувані ними слова. З'ясуйте число й відмінок означуваного слова та прикладки.

1. Чи знаєте ви річеньку Мурашку? Цю річеньку знайти на карті важко (П. Перебийніс). 2. Край Чорногорівки-села текла мого дитинства річка (В. Сосюра). 3. У бригадира Сави слова ласкаві, та думки лукаві (Народна творчість). 4. Зросли в артілі «Січ» сади. А спробуй ти за день сходи! (М. Нагнибіда).



145. Ознайомтесь із таблицею. Поясніть написання прикладок із означуваними ними словами у реченнях попередньої вправи.

ПРИКЛАДКУ Й ОЗНАЧУВАНЕ НЕЮ СЛОВО ПИШУТЬ:

ОКРЕМО	ЧЕРЕЗ ДЕФІС
прикладка означає видову (або одиничну) назву і стоїть після означуваного нею слова, яке має родове значення: <i>ріка Дніпро, гора Говерла, квітка троянда, риба щука;</i>	прикладка-власна назва або прикладка-загальна назва стоїть перед словом, що має родове значення: <i>Дніпро-ріка, Говерла-гора; троянда-квітка, щука-риба;</i>
прикладка стоїть перед означуваним нею словом і своїм значенням близька до прикметника: <i>красуня (= красива) дівчина; велетень (= великий) юнак</i>	близька своїм значенням до прикметника прикладка стоїть після означуваного нею слова: <i>дівчина-красуня, юнак-велетень</i>
Якщо ж установити, яке з двох слів за значенням ширше, а яке вужче, не можна, прикладку з означуваним нею словом пишуть через дефіс: <i>думи-мрії</i> .	
Прикладки, що означають назви газет, журналів, творів мистецтва, заводів, пароплавів, і подібні пишуть із великої літери й беруть у лапки: <i>газета «Україна молода»; опера «Тарас Бульба».</i>	
Складні сполуки, що називають рослини, пишемо через дефіс: <i>сон-трава, розмай-зілля, мати-й-мачуха.</i>	

146. Перепишіть. Визначте й підкресліть прикладки. Поясніть їхнє написання з означуваними словами. Звертєсь із таблицею.

1. Нема краю можливостям природи-матері! (О. Довженко). 2. Хай серце порадіє й пощемить за кожний кущик матері природи (Д. Луценко). 3. Збудилась Анна-королева і стала при вузькій вікні (Д. Павличко). 4. Принцесо Анно, вже готова ванна! (І. Драч). 5. То тут, то там урочисто підіймались поодинокі велетні дуби (М. Стельмах). 6. На узліссі у зеленому брилі стоїть дуб-велетень (А. Пашкевич). 7. Який же ти принадний, красень Київ! (Д. Луценко). 8. У воєводи є дочка-красуня (М. Гоголь). 9. Могутній лайнер «Україна» чумацьким шляхом з-за Дніпра легенько лине, мов пір'їна (П. Воронько).

◆ Складіть і запишіть речення з прикладками *школяр, мати, місто*. Поясніть, у яких випадках такі прикладки писатимемо з означуваними словами через дефіс, а коли — окремо.

147. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. О чарівнице/природо! Нащо ти мене вабиш своїм чаром? (*Панас Мирний*). 2. Не старіють птиці/солов'ї (*А. Малишко*). 3. Будять тишу співці/солов'ї (*М. Гринчук*). 4. Чую чудо/солов'я (*П. Перебийніс*). 5. Веде надія до Славутича/ріки (*А. Малишко*). 6. З урочищ тихих на узвиш біжить лугами річка/Здвиж (*М. Сіренко*). 7. Чаклунка/ніч зору знаходить в осіннім полі (*М. Сингаївський*).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.



148. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Визначте прикладки й означувані ними слова. Перепишіть тільки ті речення, у яких прикладку з означуваним словом треба писати окремо.

1. Сміється вітер/пустунець, лякає рокотанням грому (*О. Довгон'ят*). 2. Я зриватиму квіти, які не зірвав ще пустун/листопад (*Леся Павлів*). 3. Ось так гуляв по листопаду невпинний вітер/листодер. Він од притишеного саду помчав до лісу і завмер (*М. Сом*). 4. Як ми любили вітер/бурелом! Як ми Дніпру

вклонялися чолом! (*А. Малишко*). 5. Гойдає тихо віти в лісосмугах веселий розбишака/вітерець (*О. Довгий*). 6. Вітри/заброди палять синій гай, плундрують небо, розкрадають зорі (*Є. Гуцало*).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

149. Перепишіть, ставлячи, де потрібно, лапки і знімаючи ризики.

Ікона Юрій/Змієборець, картина Селянська родина, хоріві капели Думка і Трембіта, гурт Океан Ельзи, куш/дикун, дует Барселона, видавництво Смолоскип, журнал Тінейджер, команда Динамо, красень/Дніпропетровськ, банк Аркада, дискусійний клуб Діалог, срібло/золото, круїзна компанія Червона рута, готель Турист, виробниче об'єднання Південний машино/будівний завод, хліб/сіль, ракети/носії Циклон та Zenit, завод



Святий Юрій Змієборець.
Ікона на склі. XIX ст.



авіаційного моторобудування Мотор/Січ, кондитерська фабрика Рошен.

- ◆ Поясніть уживання дефіса та лапок.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Відомо, що більшість «мешканців» країни Інтернет мають свої комп'ютерні псевдоніми, так звані *ніки*. Поясніть, чи є такі ніки прикладами і за якими ознаками їх добирають.



150. Перепишіть, знімаючи ризики, розставляючи розділові знаки та ставлячи, де потрібно, лапки.

1. Древня праматінко/Русь я твій законний нащадок що українцем зовусь (*Д. Білоус*). 2. Кажуть в народі правдиві слова Хліб/годувальник всьому голова (*Л. Компанієць*). 3. Почесне місце в репертуарі балетних колективів України посідає вистава Лісова пісня Михайла Скорульського за драмою Лесі Українки (*З журналу*). 4. В зеленім царстві на городі розквітнув самосієць/мак (*В. Бровченко*). 5. У неї зачіска Шукай мене в кукурудзі (*Народна творчість*). 6. Сімейство спочиває у садочку матуся батько й соколи/синочки (*О. Довгон'ят*). 7. Подаруй мені на спомин сон/трави духмяні квіти (*Г. Коваль*).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- ◆ Визначте прикладки та пояснювані ними слова. Поясніть написання прикладок із пояснюваними словами.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

151. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. Значення виділених слів уточніть за мистецтвознавчим словником.

Перлина українського бароко

До середини XVII століття церкви в Україні будували здебільшого дерев'яні й без прикрас. Нашу землю розпинали вороги, а найперша запалена стріла нападників завжди летіла в бік Божого храму. Тому то й зводили церкви простими, щоб їх можна було швидко й легко відбудувати.

Та ось із Західної Європи через Польщу в Україну приходить **бароко**. Основними рисами цього мистецького стилю є підкреслена урочистість і декоративність.

У другій половині XVII — на початку XVIII століття цей охоче засвоєний нашими земляками стиль одержав назву українського

бароко. Завдяки цьому стилеві Україна європеїзувалася й стверджувала себе перед іншими народами. Запорозькі гетьмани, полковники, заможні міщани забудовували міста вишуканими бароковими церквами й дзвіницями, золотили церковні маківки та обносили ошатними мурами монастирі.

Частина такого монастирського муру зберігається в Києві в Стрілецькому провулку. У XVIII столітті подібний мур оточував увесь Софійський монастир. Висота кам'яної огорожі — близько трьох метрів. Стіна розчленована пілястрами й увінчана карнизом.

У глибині Стрілецького провулка стоїть Брама Заборовського. Споруду зводили як парадний в'їзд до митрополичої садиби.

У XVIII столітті за брамою височів палац митрополита Рафаїла Заборовського, а до в'їзду вела вулиця.

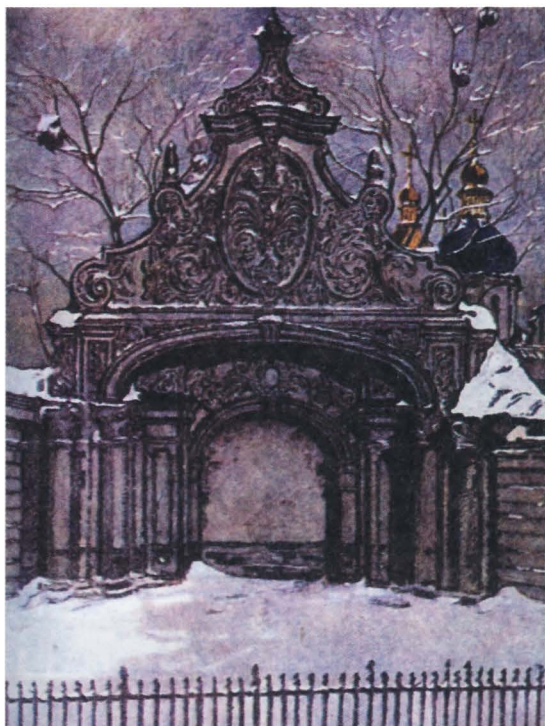
На замовлення митрополита браму збудували 1746 року за проектом архітектора Йоганна Шеделя.

Це була одноповерхова кам'яна споруда прямокутної форми. У середній частині брами був арковий проїзд завширшки близько чотирьох метрів. Над проїздом височів пишний, укритий ліпним орнаментом фронтон. Лейтмотив ліпнини — вигнуте й переплетене листя. З боків проїзду містилися сторожові приміщення.

Над проїздом брами вміщено фамільний герб Заборовського. Він зображує палаюче серце в обрамленні пальмових гілок.

Річ у тім, що стиль українського бароко виконував не лише естетичну, а й політичну роль. На стінах барокових споруд часто зображували гетьманські чи полковницькі фамільні герби й символи влади. Герб завжди уособлював честь, силу духу роду й держави. Саме українському бароко судилося стати символом боротьби України за незалежність і державність.

На початку XX століття славетна пам'ятка опинилася в занедбаному стані. Проїзд було замуровано, сторожові приміщення розібрано. Від прекрасної споруди зберігся лише портал брами з фронтоном.



Георгій ЛУКОМСЬКИЙ.
Брама Заборовського взимку



Однак і в такому вигляді Брама Заборовського зачаровує мальовничим силуетом, вишуканістю **декору**. Навіть залишки споруди засвідчують тонкий художній смак та високу майстерність її творців. Це одна з найпоетичніших й найодухотвореніших українських пам'яток. Її прикраси настільки промовисті, що хочеться порівняти їх із укарбованими в стіни поезіями.

За А. Макаровим.

- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.



Які типи мовлення поєднані в тексті? Який є основним, які — допоміжними?

- ◆ Відшукайте в тексті опис первісного вигляду пам'ятки. Складіть і запишіть план опису.
- ◆ За планом напишіть переказ опису пам'ятки.

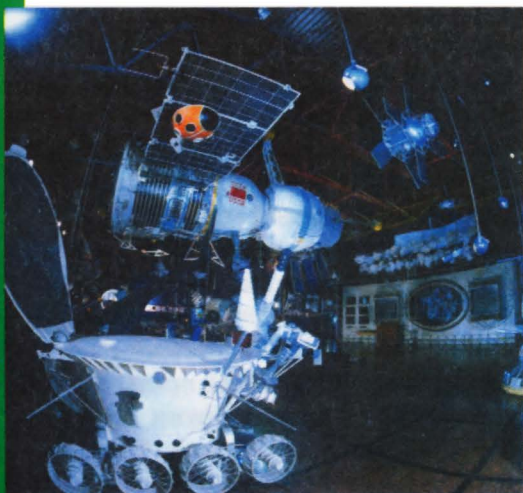
Зв'язне мовлення

Говоріння

СКЛАДАННЯ ТА РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

152. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласником та гостем міста — іноземцем, що хоче з'ясувати, які місцеві пам'ятки найцікавіші і де вони містяться. У репліки діалогу введіть два-три стислих описи місцевих пам'яток історії та культури.

153. Складіть і розіграйте діалог між двома однокласниками, які щойно відвідали місцевий музей. У репліки введіть висловлення враження від експонатів музею та екскурсії загалом, а також стислий опис двох-трьох експонатів.



154. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласником, який щойно повернувся з екскурсії до Житомира (Івано-Франківська, Луцька), та його дідусем, якому довелося побувати в тих місцях років із тридцять-сорок тому. До реплік діалогу введіть назви історичних пам'яток і пам'ятників, якими славиться відвідане місто.

З експозиції Житомирського музею космонавтики



§ 15. ДОДАТОК

155. Прочитайте речення. Визначте, з якими словами в реченні пов'язані виділені слова. Від цих слів до виділених поставте питання.

Фрески з'явилися на Русі з X століття. Художники малювали фарбами по стінах. Так оздоблювали собори, церкви, каплиці, монастирі. Давні фрески донесли до нас портрети, розповіли про війни, полювання, виступи скоморохів. Фрески показали нам Ярослава Мудрого, його дружину й дітей.

З підручника.

- ◆ Що означають виділені слова? Визначте їхні відмінки.
- ◆ Якими членами речення є виділені слова?



Сімейний портрет Ярослава Мудрого.
Фреска XI ст. (фрагмент)



ДОДАТОК — другорядний член речення, що означає предмет, на котрий спрямована дія чи стан, і відповідає на питання непрямих відмінків.

Додатки звичайно виражаються:

- **іменниками:** *Труди перейшли (у що?) у пісні (М. Луків);*
- **іншими частинами мови у значенні іменника:** *Солодка їжа не приходить (до кого?) до ледачого (Народна творчість);*
- **займенниками:** *Людина довго пізнає (кого?) себе. (Г. Коваль);*
- **неозначеною формою дієслова:** *На суші не навчився (чого?) плавати (Народна творчість);*
- **словосполученнями:** *Посадила стара мати (що?) три явори в полі (Т. Шевченко);*
- **фразеологізмами:** *Життя постійно в'яже (що?) гордієві вузли (Олесь Гончар).*

Додатки бувають **прямі** та **непрямі**.

До прямих додатків від дієслова можна поставити питання знахідного відмінка, такі додатки означають предмети, на які безпосередньо переходить дія: *Взяла (що?) зілля, поклонилась (Т. Шевченко).*

Родовим відмінком прямий додаток може виражатися, якщо:

- **при дієслові, з яким додаток пов'язаний за змістом, є заперечна частка не:** *Я не люблю (чого?) ненависті (Д. Павличко);*
- **дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину:** *Таня діловито наливає з бідона (чого?) води (Олесь Гончар).*

Додатки можуть мати пояснювальні слова, тобто бути поширеними: *Січ складалася з шістдесяти з чимось куренів (М. Гоголь).*

156. Прочитайте прислів'я. У кожному реченні визначте додатки. Які з них — прямі, які — непрямі?

1. Хвилина годину береже. 2. Прожитого та пролитого не повернеш. 3. Час усі рани загоїть. 4. Уперта праця всі переможе. 5. Роблячи як-небудь, зробиш казна-що. 6. Мокрого дощ не лякає. 7. Вершник пішому не товариш. 8. Як побачиш своїх, кланяйся нашим. 9. Птах знає співати, а пес кусати. 10. До нічого не треба й солі. 11. У криницю води не ллють. 12. Оце вшив два чоботи на одну руку. 13. Два кавуни однією рукою не втримаєш.

- ◆ Якою частиною мови виражений додаток у кожному реченні?
- ◆ У яких реченнях додаток виражений словосполученням?

157. Перепишіть. Підкресліть члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Батько мав ідеальний слух, тонкий розум, кмітливість і спостережливість (І. Сенченко). 2. В собі я свого батька впізнаю (Д. Павличко). 3. Мати перша навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт і калину (М. Стельмах). 4. Любив дід гарну бесіду і добре слово (О. Довженко). 5. Я з Вітчизни зростав, із роси та води (П. Перебийніс). 6. Населення Землі складається з понад шести мільярдів осіб (З календаря).

◆ Визначте додатки прямі і непрямі. Укажіть поширений додаток.



Поясніть рядки поетеси Валентини Чуйко:

Коштовний годинник не додає часу.

Коштовний одяг не додає здоров'я.

Коштовна поезія зміцнює душу...

Розкажіть, що зміцнює вашу душу. У розповіді вживайте прямі додатки.

158. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте й підкресліть у реченнях однорідні додатки.

Ластівка є символом добробуту, щастя, подружньої злагоди, в..сни та відродження пр..роди. Сорока здавна символізувала звістку, новину. С..ниця уособлює непосидючість і прац..овитість. Шуліку спр..ймали як символ біди. Сокіл став символом вродливого й сміливого чоловіка. Чайка в українському фольклорі — символ бідної мат..ї з малими дітьми. Пів..нь в українській культурі — символ світла, сонця, вогню, об..ріг від пожежі. Курка — символ пр..красних мат..ринських якостей, ро..судливої та мудрої виховательки. Але цим словом наз..вають і недалеку, неслухняну нездару. Сова здавна була уособленням мудрості, потаємних сил, але й нещастя.

З довідника.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Поясніть, як розрізнити додаток та іменну частину складеного іменного присудка.



Роздивіться екологічний плакат О. Моргунової. Поясніть його назву. Чи вважаєте ви мистецтво плаката впливовим і дієвим? Поясніть.



Символом чого вважається соняшник в українській культурі?



Зберіть матеріал про символічне значення рослин в українському та світовому фольклорі. Розкажіть про це в класі. У розповіді вживайте прямі додатки.



Зберіть інформацію про використання символів у сучасному житті (рекламі, назвах фірм, телевізійних програмах тощо). Який український символ ви б запропонували для емблеми «Євро-2012»? Свою думку обґрунтуйте.



Олена МОРГУНОВА.
Не забивай на природу!



159. Багато європейських міст мають свої символи. Нещодавно у Львові відбувся конкурс на найкраще скульптурне зображення левів. Фігури тварин розмальовували відомі діячі культури і мистецтва. Роздивіться світлини. Якого з левів ви б обрали символом міста? Свою відповідь обґрунтуйте. У відповіді вживайте речення з прямими додатками.

160. Прочитайте. Визначте фразеологізми, поясніть значення кожного. Яким членом речення є фразеологізм у кожному реченні?

1. Забування вичищує авгієві стайні пам'яті (В. Гжегорчик). 2. Час — великий майстер розрубувати усі гордієві вузли людських стосунків (О. Писемський). 3. Матиму в цьому році трьох китів: городину, коноплі і льон (М. Стельмах). 4. Треба хлопця провчити. Нехай його поучать березовою кашкою (О. Кониський). 5. І голих королів, і підлих блазнів доволі знав наш милозвучний край. На показуху, брате, не зважай! (В. Грабовський).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, обґрунтуйте в них розділові знаки.

◆ Визначте речення зі складеним присудком. Перепишіть його та підкресліть у ньому всі члени речення.



161. Відредагуйте речення, скориставшись підказкою. Відредаговані речення запишіть.

1. Кожну з декоративних заставок книжки художник хотів прикрасити і квіточками, і листочками. Та з причин економії було прийняте прокрúстове рішення: усі розділи проілюструвати однією заставкою. 2. Часом, щоб приховати суть речей, доводиться вдаватися до сократової мови. 3. Словник для моєї роботи був як нитка Пандори. 4. Ушосте переписуючи вправу, школяр зрозумів, що виконує танталову працю.

ПІДКАЗКА**З ЯКИМ ФРАЗЕОЛОГІЗМОМ СПЛУТАЛИ**

прокрустове ложе
сократове чоло
скринька Пандори
муки Тантала

ПРАВИЛЬНО

соломонове рішення
езопова мова
нитка Аріадни
сізіфова праця



162. Перепишіть. Підкресліть члени речення. Обґрунтуйте вживання великої літери.

Біблія — пам'ятка світової літератури. Вона складається зі Старого і Нового Заповітів.

У першій частині Біблії йдеться про створення світу та перших людей, життя пророків. Новий Заповіт охоплює чотири Євангелія та ще кілька книг. У Новому Заповіті розказано про народження, життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа. Книга книг також має у своєму складі молитви.

Повний текст Біблії в Україні вперше видано друкарнею Києво-Печерської лаври 1758 р.

З календаря.



Які з Біблійних історій ви знаєте? Розкажіть одну з них.

Пригадайте та запишіть п'ять фразеологізмів Біблійного походження. Поясніть значення кожного.



Чому Біблія вважається пам'яткою світової культури? Свою думку обґрунтуйте. У висловлюванні вживайте прямі додатки.



§ 16. ОБСТАВИНА. ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

163. Прочитайте прислів'я. До виділених слів поставте питання. З якими словами в реченні пов'язані ці слова за змістом?

1. Про добре діло говори сміло. 2. Думай звечора, а до праці ставай удосвіта. 3. Роби не поспіхом, а швидко. 4. У море не пускайся без весла. 5. З доброго коня впасти не соромно. 6. Тільки ворони навпростець літають.

- ◆ Що означають виділені слова?
- ◆ Якими членами речення вони є?



ОБСТАВИНА — це другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються, та відповідає на питання *де? коли? як? для чого? чому? та ін.*

Обставини виражаються:

- **прислівниками:** *Завертає путь (куди?) угору (М. Доленго);*
- **дієприслівниками:** *Я йшов (як?) сумуючи (М. Філянський);*
- **іменниками:** *Тут берег вигнувся (як?) в підкову (Л. Тендюк);*



- **неозначеною формою дієслова:** *Кличе мати (куди?) вечеряти (Т. Шевченко);*
- **словосполученнями:** *Школярі йшли (як?) по два в колоні (А. Малишко);*
- **фразеологізмами:** *Докія прокидається (коли?) до перших півнів (М. Стельмах).*

Обставини можуть мати при собі залежні (пояснювальні) слова, тобто бути поширеними: *Стоїть (як?) по пояс в Україні ромашка в білому вінку (Т. Мельничук).*

Поширеними обставинами є дієприслівникові звороти: *Дрімає всесвіт на травині, (як?) підперши зіркою щоку (Т. Мельничук).*

164. Прочитайте речення, визначте в них обставини. З'ясуйте спосіб вираження кожної обставини.

1. Ми степом їхали (М. Рильський). 2. Дороги йшли на всі чотири сторони (Б. Олійник). 3. Тремтливо зорі сяють в небі всюди (Д. Луценко). 4. У безжурнім небі над країною ходять зорі тисячу віків (В. Симоненко). 5. А ми, перекусивши, почали розмову (М. Рильський). 6. Рибалки сходяться веселі перепочити по труді (А. Малишко). 7. З рук матері ми сходимо та йдемо шукати свій плодючий чорнозем (Д. Павличко). 8. Я думкою літаю бозна-де (М. Самійленко).

◆ Визначте речення, у якому обставину виражено фразеологізмом. Розкрийте значення цього фразеологізму.

165. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки антоніми. Якими членами речення вони є?

1. Хто влітку час гайнує, той ... голодує. 2. Він спершу їде, а ... запрягає. 3. Запряг прямо, та поїхав 4. Звикай до роботи змолodu, то ... не знатимеш голоду. 5. Ворона в гості літає, то ніколи ... не буває. 6. Жито годує всіх, а пшениця 7. Краще один день прожити соколом, ніж усе життя

ДОВІДКА

Вдома. Потім. На старість. Узимку. На вибір. Криво. Вороною.

◆ Поясніть роль обставин у мовленні.

166. Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Визначте види обставин за значенням. Звіртеся з таблицею, поданою на наступній сторінці.

1. Удосвіта хвилі дніпровські барвінком цвітуть (Є. Гуцало). 2. Горить над степами вишнева зоря України (П. Перебийніс). 3. На приволзьких степах мак розцвів на вітрах (П. Усенко). 4. А вгорі колишеться димна ковила. Мабуть, ти, співаючи, стежкою пішла (М. Доленго). 5. Прийду на сповідь до Дніпра, схилюся над водою (М. Луків). 6. Серденьком б'ється джерельце цілюще, з ним розмовляю один на один (М. Осадчий). 7. Вогняним їжаком, сердито

настовбурчивши золоту щетину, сідало сонце (С. Васильченко).
8. Тиха-тиха печаль прибрєде кошеняточком сірим (І. Ольховський).

◆ Визначте поширені обставини.

◆ Позначте у словах орфограми.



Проведіть дослідження: які за значенням обставини вживають у мовленні найчастіше?

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

	ЩО ОЗНАЧАЮТЬ	ПИТАННЯ	ПРИКЛАДИ
СПОСОБУ ДІЇ	спосіб чи якість дії або стану	як? яким способом?	І <u>мале діло</u> <u>роби старанно</u> .
МІСЦЯ	місце дії, її напрям, кінцевий чи вихідний пункт	де? куди? звідки?	Поганий бур'ян <u>і в кишені</u> <u>виросте</u> .
ЧАСУ	відношення дії, ознаки чи стану до певного часу	коли? відколи? доки? як довго?	Хвали <u>день</u> <u>увечері</u> .
ПРИЧИНИ	причину дії, стану чи ознаки	чому? через що? з якої причини?	<u>Зі страху</u> <u>очі стають великі</u> .
МЕТИ	мету дії	з якою метою? навіщо? для чого?	Вола <u>кличуть не мед пить</u> , <u>а воду возить</u> .
УМОВИ	умову, за якої може відбутися чи відбувається дія	за якої умови? у якому випадку?	<u>Не зоравши</u> , <u>не посієш</u> .
ДОПУСТОВІ	ознаку чи дію, що відбувається всупереч чомусь	незважаючи на що?	<u>Незважаючи на суховій</u> , <u>деревця вистояли</u> .

167. Перепишіть. Продовжте текст за поданим початком.

Чи вмієш ти гідно оцінити кожен мить життя? Чи навчився ти обачливо й обережно витрачати час? Більшість людей усвідомлює цінність часу лише згодом, у спогадах. Зазвичай кожного заспокоює думка, що далі житиметься ще краще.

Пригадай миті, коли ти відчував себе найкраще ...



- ◆ У реченнях записаного тексту підкресліть обставини. Визначте види обставин за значенням.

168. Прочитайте. Визначте фразеологізми, розкрийте значення кожного. Розкажіть про походження цих фразеологізмів.

1. Не молоком, не медами земні протікають ріки. І люди з часів Адама ведуть змагання велике (П. Дорошко). 2. На тихі води, ясні зорі я принесу свої пісні (М. Стельмах). 3. Я не люблю працювати абияк, спустивши рукава (Ю. Збанацький). 4. Ховають мужицьку правду, за сімома замками ховають (М. Стельмах). 5. Натрудилась душа натщесерце до сьомого поту (І. Мироненко).

- ◆ Перепишіть речення, підкресліть усі члени речення.
- ◆ Складіть речення з обставинами у чотирьох стінах; відкритим текстом; з перших уст.



169. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Підкресліть у реченнях обставини.

1. Листок дер..ва здат..н говорити л..ше доторкаюч..сь до іншого листка. Душа людська спроможна жити лише доторкаюч..сь до іншої душі (В. Пахаренко). 2. По дорозі зуп..нились у якомусь с..лі попити кр..ничної води (А. Шевченко). 3. Ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у н..відомі краї (М. Рильський). 4. М..дові бори простяглися від краю до краю (Б. Чепурко). 5. Я вийшов із лісу на бер..г Унави узявши в калини т..пла а в б..різ ясноти (Б. Остапенко).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

170. Прочитайте. Про які предмети старовини йдеться в реченнях? Чи всі вони є пам'ятками історії та культури? Як ви розумієте вислів «пам'ятка історії та культури»?

1. Слава пригаслим фрескам, слава струнким колонам, слава вогням мозаїк, що донесли тепло нам, і старовинним буквам, що й дотепер горять нам! (Р. Лубківський). 2. Ще один рушник хвилює, радує мене, з вісімнадцятого віку диво осяйне... З роду в рід передавали у полоні чар і ще нам заповідали берегти той дар (О. Ющенко).

- ◆ Хто складає описи пам'яток? З якою метою? У яких стилях мовлення?



Назвіть кілька українських музеїв, у яких зберігаються історичні та культурні пам'ятки. Чи вважаєте ви питання збереження пам'яток культури першочерговим державним завданням? Чому?

- ◆ Яке ще значення має слово «пам'ятка»?

171. Прочитайте. Чи можна вважати текст пам'яткою для складання твору-опису? Поясніть.

Роботу над твором-описом пам'ятки історії та культури треба розпочинати з осмислення теми творчої роботи й визначення її меж. Завдання автора твору — описати конкретну пам'ятку, якнайточніше відтворити її вигляд. Отже, треба обміркувати, яку інформацію дібрати й опрацювати для досягнення цієї мети.

Необхідним є визначення головної думки майбутнього твору. Можливо, це захоплення красою пам'ятки. А може, усвідомлення необхідності ретельно зберігати її, щоб передати нащадкам.

Наступний етап роботи над твором — **добір фактичного матеріалу**. Передовсім поцікавтеся розмірами пам'ятки, матеріалом, з якого її виготовлено, технікою виконання. Варто скласти словничок, тобто дібрати слова, які бажано було б використати в тексті твору, і, уточнивши значення цих слів, записати їх.

Дібраний фактичний матеріал потрібно систематизувати, виділивши з-поміж нього головне, на чому у творі необхідно наголосити, та другорядне, менш істотне, що заслуговує лише на те, щоб про нього згадали побіжно. Систематизації матеріалу сприятиме складання плану твору. Він може мати такий вигляд:

План твору-опису пам'ятки історії та культури

I. Вступ. Розповідь про пам'ятку (хто, коли й де її створив, з якою метою, стислий переказ змісту легенди, пов'язаної з пам'яткою тощо).

II. Виклад. Опис пам'ятки.

1. ...

2. ...

3. ... та ін.

III. Кінцівка. Роздуми щодо пам'ятки — про її роль в історії, обґрунтування необхідності берегти її тощо.

Якщо йдеться про усний твір, то наступний, завершальний етап роботи над ним — це складання твору за **планом** із використанням заздалегідь дібраних і записаних слів. Особливу увагу треба звернути на додержання вимог певного стилю. Твір-опис пам'ятки історії та культури складають у публіцистичному стилі.

Якщо йдеться про твір письмовий, необхідно спочатку записати текст твору на чернетці, а потім, ретельно відредагувавши й перевіривши написане, переписати творчу роботу в зошит.



Золоті ворота – пам'ятка історії та культури



Олекса БУЛАВИЦЬКИЙ.
Натюрморт із кобзою і калиною



§ 17. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ

176. Прочитайте поезії, визначте вжиті в них порівняння.

Забриніла пісня, заспівало слово.
Мов струмок весною, ллється наша мова.
По долинах лине дівчам карооким,
Смерекою грає у горах високих.
Ромашками квітне серед полонини,
Котиться по морю хвилями дрібними.
В. Боднарчук.

У стінах храмів і колиб
сіє нам святково,
як сонце, випечений хліб
і виплекане слово.
І люблять люди з давнини,
як сонце незагасне,
і свій духмяний хліб ясний,
і рідне слово красне.

Д. Білоус.

- ◆ Яка роль порівнянь у мовленні? У художній літературі?
- ◆ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

Ознаку чи дію предмета часто характеризують через вказівку на його подібність до чогось знайомого, поширеного й типового.

Наприклад: *Слова її щебетали соловейками (Є. Гуцало). Батьківщина — рідна мати (Народна творчість).*

Найчастіше порівняння виражене порівняльним зворотом.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ характеризує ознаку чи дію предметів не прямо, а опосередковано, вказуючи на їхню подібність до чогось більш знайомого чи загальновідомого.

У речення порівняльні звороти вводять за допомогою сполучників як, мов, наче, немов, ніби: Україну, мов писанку, сонце вечірнє цілує (О. Кононенко). На письмі порівняльні звороти виділяють к о м о ю (або к о м а м и).

В усному мовленні порівняльний зворот виділяють паузою (паузами), тон підвищують на слові, котрє називає те, з чим порівнюють названі в реченні предмет, ознаку або дію.

177. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте порівняльні звороти. Якими словами приєднані вони до інших членів речення?

1. Я звідки родом? З України! Я з пісні вийшов, як дитя (М. Сингаївський).
2. Я гордий, мов козацький предок мій (Б. Олійник).
3. Я беру тебе, мово, ніби зброю, із підніжжя козацьких могил (В. Дерій).
4. Шлях Чумацький над нами, як білий рушник (В. Невдобенко-Івашина).
5. Мамоному слову я вклонюсь, наче хлібу і святій воді (С. Дзюба).
6. Співають, ідучи в вечірній млі, дівчата. Широкі їх пісні, як степ наш, як Дніпро (Л. Вишеславський).
7. І дивиться, неначе з-під землі, з-під брів камінна баба половецька (Д. Кремінь).



Проведіть спостереження: яким словом частіше приєднують порівняльні звороти в усному мовленні?



Розкажіть про зображене на картині Б. Єрьоміна, уживаючи порівняння. Чи вважаєте ви за потрібне вживати порівняльні звороти у побутовому мовленні? Чому?



Борис ЄРЬОМІН.
Мамин рушник

**178. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.**

1. Тут ранком сонце сходить як хлібина. Тут починає славу Україна (О. Довгий). 2. На квітнування на добро струмить Хрещатик як Дніпро. Дніпро яскрить немов Хрещатик (А. Камінчук). 3. Той квартал золотих ліхтарів таємничий мов казка дитинства (І. Жиленко). 4. Пливають роки мов кораблі Колумба (Є. Гуцало). 5. Немов сльоза тектимуть роки (А. Григоренко). 6. Секунди як сніжинки миготять (М. Пасічник).

◆ У першому реченні підкресліть усі члени речення. Яким членом речення є порівняльний зворот?



Поміркуйте: чи тільки обставиною може бути порівняльний зворот? Серед записаних визначте речення, де він є іншим членом речення.

ПІДКАЗКА

Порівняльні звороти здебільшого є обставинами: *Тиша тремтить, як росина* (Б. Олійник).

Значно рідше порівняльні звороти виступають означеннями: *Є люди, як дуби. І є дуби, як люди* (Д. Павличко).

**179. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль порівняльних зворотів.**

1. Лоб увесь вийшов з-під волосся а на ньому мов дві п'явки чорніли над очима дві брови (Панас Мирний). 2. Кирпатий круглий як картопля ніс коротке лице чорні брови й блискучі та круглі як терен очі усе в ньому виявляло чоловіка швидкого проворного (І. Нечуй-Левицький). 3. Кінчиками пальців він прикрив м'ясисті й глибокі мов гаманці вуха (М. Стельмах).



Складіть і запишіть опис зовнішності улюбленого вами літературного героя. Уживайте порівняльні звороти.



Проведіть спостереження: з якими членами речення пов'язані за змістом порівняльні звороти, що є обставинами? Порівняльні звороти-означення?

180. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки порівняльні звороти. Розставте розділові знаки.

1. Де ви мої товариші колишні? Ми розійшлися ... по лісі (Леся Українка). 2. Дуби стоять кремеznі ... і на могутніх бронзових плечах тримають споконвіку неба шати. 3. Рожевий вечір ... над нами крила розпростер (Д. Луценко). 4. Світ зупинився вимкнувши час Тиша зіп'ялась на ноги ... (О. Слоньовська).

ДОВІДКА

Як комп'ютер. Мов фламінго. Мов стежки. Як квітка тюльпана. Як атланти.

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

◆ Укажіть речення з дієприслівниковим зворотом.

◆ Складіть і запишіть опис природи. Уживайте порівняльні звороти.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Сті́йкі наро́дні порівня́ння фразео-логічного типу (білий як сті́на, червоний як жар, ллє як з ві́дра, знає як старий, став як вкопаний, гарна як намальована і подібні) **кома́ми не виділяють**: Доц́ь ликув́а на́че з ві́дра (О. Кониський). Яким мов ри́ба пливе (Панас Мирний). Го́лий як бу́бон (Народна творчість).

181. Прочитайте. Визначте фразеологізовані порівняльні звороти.

1. «Добродію!» — обіззався старий дід з білою як сніг бородою. 2. Глянула на матір, а вона як сті́на бі́ла. 3. У неї усюди багато знайомих, вона мі́сто як свої́ п'ять пальців знає. 4. Ні́коли і на місці́ не поси́диш, ганя́ють тебе́ як солоного зайця. 5. Чого ти на́че ошпарена вискочила?

З творів Панаса Мирного.

182. Перепишіть. Визначте стійкі народні порівняння. Підкресліть члени речення.

1. Полтавський полк як вкопаний стоїть (Л. Костенко). 2. Сотник сивий як голуб (П. Куліш). 3. Борода довга, бі́ла як мо́локо (Марко Вовчок). 4. Старець був дре́вній як сві́т (Р. Іваничук). 5. Я йшов один як перст (М. Вінграновський). 6. Ворона знала кожного з нас як облупленого (О. Довженко).



Розкажіть про свій вихідний день, уживаючи речення зі стійкими народними порівняннями. Розповідь запишіть.

Порівня́ння може виража́тися присудком, до складу якого входять порівня́льні частки як, мов, на́че, не́наче, ні́би, мовби, ні́бито.

Наприклад: Жи́та ні́би дрі́мали (І. Нечуй-Левицький). Лі́с о́сіньної по́ри бу́в на́че ко́ваний з я́сної міді́ (Ю. Яновський).

Та́кі констру́кції не можна плу́тати з порівня́льними зворота́ми.

183. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Обґрунтуйте відсутність ком перед словами як, мов, на́че, ні́би.

1. Степ мов палав під тим сонцем (Панас Мирний). 2. По́ле на́че до́дає ши́роти й во́лі нашо́му ду́шевному ста́ну (Є. Гуцало). 3. На са́мому ве́ршечку стримі́ла Андрі́ївська це́рква і ні́би ви́сіла на я́сному те́мно-си́ньому не́бі (І. Нечуй-Левицький).



Уявіть, що ви потрапили до середньовічного замку, де владарює суворий, але доброзичливий дракон, який прагне зберегти історію свого родового гнізда та традиції свого роду. Складіть опис драконового замку. Уживайте речення з присудками, до складу яких уходять слова як, мов, на́че, не́наче, ні́би, мовби, ні́бито.



184. Порівняйте речення, подані у двох колонках. Які з них містять складені іменні присудки, до складу яких входить слово як? Які містять порівняльний зворот? Свою думку обґрунтуйте.

Дівчина — як сонечко (*Народна творчість*).

Личенько як кулачок. Очі як зірочки (*Панас Мирний*).

Дівчина, як берізонька, сережками завішана (*Народна творчість*).

Очі мала глибокі та темні, як колодязне дно (*М. Коцюбинський*).

185. Прочитайте. Перепишіть лише речення з порівняльними зворотами.

1. Серце в нього наче віск (*О. Кониський*). 2. Серце, як віск, розм'якло (*Л. Костенко*). 3. Слова її — малинові дзвоники. 4. Був цей голосок терпкий, мов зелений терен, аж оскомою на зубах бриніло від того голосу (*Є. Гуцало*). 5. Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята (*Л. Костенко*). 6. Я — мов орел без сизих крил (*Олександр Олесь*). 7. І дуб зелений, мов козак, із гаю вийшов та й гуляє попід горою (*Т. Шевченко*).

◆ У виписаних реченнях підкресліть порівняльні звороти як члени речення.

186. Прочитайте. Визначте прикладки, приєднані словом як.

1. Шевченко як поет відомий усьому людству. 2. Франко знав і любив народну пісню як учений і як патріот. 3. Хочеться показати Сосюру як художника слова. 4. Світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень (*І. Білодід*). 5. Механіка відрекомендували як героя війни, людину великих заслуг (*Олесь Гончар*). 6. У розвитку писемності казка відіграла важливу роль як один із провідних жанрів народної оповідної творчості (*І. Березовський*).

ПІДКАЗКА

Порівняльний зворот не можна плутати з прикладкою, що приєднується до речення за допомогою слова як. До такої прикладки можна поставити питання у ролі кого (чого)?

Порівняйте: *А українська рідна мова звучить, як музика, мені* (*М. Луків*). *У минулому українська мова часом трактувалася як мова селянська, більше побутова* (*Олесь Гончар*).



187. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Порівняльні звороти підкресліть як члени речення.

1. Я до рідної мови тулюсь як до матері (*В. Вихриш*). 2. Зникає все а рідне слово вічне. Його я як молитву прокажу (*В. Артамонова*). 3. Мово рідна мово власна! Ти неначе сонце ясне (*В. Ворскло*). 4. Нащадкам передам як цінний скарб багату нашу українську мову (*К. Барановська*). 5. Ми як скарб нетлінний мову рідну мусимо

нащадкам передать (Д. Білоус). 6. Нахабно лізе суржик як пирій вкорінює бридоту кривороту (А. Бортняк).

◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Звертеся з тлумачним словником.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Чи відоме вам поняття «мовний штамп»? Так називають «заяложені» порівняння, які вже втратили свою влучність і оригінальність. Пригадайте кілька порівняльних зворотів, які занадто часто використовують засоби масової інформації. Доберіть до них «свіжі» відповідники.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Які ви знаєте другорядні члени речення?
- » Розкажіть про прямі та непрямі додатки. Якими частинами мови можуть виражатися додатки?
- » Чим розрізняються узгоджені означення та неузгоджені? Наведіть приклади.
- » Що таке прикладка? У чому виявляється особливість прикладки порівняно зі звичайним означенням?
- » У яких випадках прикладку пишуть через дефіс з означуванням словом? За якої умови прикладку пишуть з великої літери та в лапках? Наведіть приклади.
- » Складіть словничок сучасних порівнянь (порівняльних зворотів), уживаючи які, ви могли б привітати однокласника (однокласницю) з днем народження або з перемогою в шкільній олімпіаді. Складіть таке привітання.
- » На які групи за значенням поділяють обставини? Наведіть приклади обставин різних груп.
- » Які виникають труднощі під час визначення другорядних членів речення? Наведіть приклади.
- » Складіть кілька тестових завдань до теми «Другорядні члени речення». Які здобуті вами знання ви вважаєте за потрібне перевірити насамперед?
- » Уявіть, що вам запропонували взяти участь у розробці концепції музею Синтаксису. Як виглядала б, на вашу думку, експозиція, присвячена другорядним членам речення? Складіть текст для екскурсовода.



Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

188. Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку.

Дихаймо і співаймо!

Ми любимо вживати вислів «солов'їна Україна». І не замислюємося, чому останнім часом «солов'ї» співають усе менше. Де наші ушлавлені на весь світ співаки, музиканти?

Соловей для того, щоб співати, мусить мати свою територію, свій «творчий простір». За цей простір солов'ї чесно змагаються піснею.

Та є в природі й гайвороння. Воно сповідує іншу мораль — мораль агресії. Метод зловісного каркання. Те каркання не замінить солов'їної пісні. Але й не дасть соловейкові її співати. Бо в гаю, над яким тусується гайвороння, солов'ям не до співу.

Є в природі ластівки, які своїм щебетом облагороджують природу. Але є й нахабні горобці, які залазять у ластів'ячі гнізда і своїм агресивним цвіріньканням змушують ластівку ліпити іншу оселю.

Між людьми — як між птахами. У кожного своя мораль. Проте птахи керуються інстинктом, а людина — ще й розумом. І честю, якщо вона є, і совістю, якщо людина її має.

Було б наївно заперечувати популярну музику, естрадну пісню, приїзди гастролерів. На все своє місце і свій час. Мистецтво не терпить застою, має оновлюватися. Проте треба стежити, щоб справжнє мистецтво не витіснялося псевдомистецьким шумовинням.

Коли стежиш за мистецькими подіями в Україні, складається враження, що хтось не зацікавлений, щоб люди знали справжні перлини нашої культури. Якщо знатимуть, важче буде підсунути їм сірих гундосиків.

Звісно, час усе розставить на свої місця. Хоч дуже часто історію роблять одні, а портрети пишуть з інших. Мабуть, кожна нація має таких «портретотворців». Святому вони ліплять роги, а чортові домальовують німба. Їхнє правило просте: музику замовляє той, хто платить гроші. Це завдяки таким, як вони, мізерними є тиражі українських книжок, майже не знімають українських фільмів, а український телеефір запльовано антиукраїнщиною.

Невже наша душа не сумує за українською піснею? Невже серцю не хочеться теплоти рідного слова? Невже наш розум не потребує чистого національного повітря? Тож дихаймо і співаймо!

За Є. Дударем.

◆ Який тип мовлення покладено в основу тексту? Свою думку доведіть.

- ◆ Визначте стиль тексту. Свою думку підтвердіть прикладами з тексту.
- ◆ Складіть і запишіть план докладного переказу. За планом усно перекажіть текст.
- ◆ Підготуйте та проведіть музично-літературний вечір, присвячений українській пісні.



189. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання. Чи є, на вашу думку, текст дискусійним? Поясніть.

Чи сприяє українське телебачення вихованню в української молоді поваги до свого, рідного? До української історії, культури, мови? Навряд чи для цього досить українських перекладів відверто слабких американських бойовиків та мексиканських мильних опер. Бо ж проблеми сицилійських кілерів і латиноамериканських красунь на формування української **ментальності** аж ніяк не впливають. Так само, як і безкінечна демонстрація іноземних кліпів з незграбно перекладеним українською коментарями. Мабуть, уже час шукати шляхів пробудження в молоді національної свідомості. А такі шляхи мають бути пов'язані з тим, що для молоді є цікавим і зрозумілим.

Тут не можна не згадати про музику, яка настільки глибоко входить у життя юних, що нині важко уявити собі підлітка без медіаплеєра. «Скажи мені, що ти слухаєш, і я скажу, хто ти», — за таким принципом зараз знайомляться. Своєю наївною простотою сучасна музика може торкнутися найглибших струн юнацької душі. Багато хто цікавиться, чим живе його музичний **кумир**, намагається його наслідувати. І ось — перші спроби гри на гітарі чи фортепіано, відвідування тренажерних залів, зацікавленість Інтернетом...

А якби ж на популярно-музичному рівні показати молодому глядачеві, що українське — гарне, сучасне, прогресивне й модне? Невже немає талановитих україномовних виконавців і композиторів? Може, телебачення не вмів чи не хоче з ними працювати?

У той час, коли в українських концертних залах лунають пісні російських чи зрусіфікованих естрадних зірок, деś творять справді українську і справді якісну музику талановиті українські юнаки і дівчата. Чи вам такі не відомі?

З журналу.

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Звіртеся із тлумачним словником.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту. Підготуйтеся до його усного переказу. Висловлені в тексті міркування доповнюйте власними прикладами.



Висловіть своє ставлення до телепередачі «Великі українці». Аргументуйте його. Чи брали ви участь у голосуванні? Поясніть свій вибір.



Запропонуйте власний телевізійний проект для української молоді. Спробуйте скласти сценарій музичної передачі для молоді, мета якої — формування гордості за свою країну, культуру та мову.



ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Прості односкладні речення поділяють на два типи:

- з головним членом — присудком;
- з головним членом — підметом.

190. Проаналізуйте таблицю. Дайте відповіді на подані після неї запитання.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ-ПРИСУДКОМ, ЩО ОЗНАЧАЄ				З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ-ПІДМЕТОМ
дію, яку виконує певна особа	дію, яка стосується неозначеної особи	дію, виконувану усіма або кожною особою	дію або стан незалежно від будь-якої особи	стверджує наявність предмета, явища
ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВЕ	НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВЕ	УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВЕ	БЕЗОСОБОВЕ	НАЗИВНЕ
<i><u>Вір</u> у сили свої молодії (Б. Грінченко).</i>	<i>Колодязь <u>копали</u> півтора дня (Ю. Мушкетик).</i>	<i>Усього <u>досягнеш</u> надією й терпінням (Народна творчість).</i>	<i>У хаті <u>не сиділося</u> (Панас Мирний).</i>	<i>Зимовий <u>вечір</u>. <u>Тиша</u> (П. Тичина).</i>

- На які види поділяють односкладні речення з головним членом — присудком?
- Як називають односкладні речення з одним головним членом — підметом?



Чому односкладні речення не потребують доповнення другим головним членом?



§ 18. ОДНОСКЛАДНІ ПРОСТІ РЕЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ У ФОРМІ ПРИСУДКА

• ОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

191. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу.

1. Ніколи не зійду, не оступлюся із оберегів правди й доброти (В. Тарасенко). 2. Гортаємо історії томи. Вслухаємося в тишу на планеті (Л. Забашта). 3. Усе записуй в серці молодому (М. Рильський). 4. Застелить скатертиною стіл під гарячий окрўг короваю! (Є. Гончаренко).

◆ Чи можна визначити особу, про яку йдеться у кожному з речень, із закінчень дієслів-присудків? Зробіть це.

ОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ — це такі односкладні речення, у яких головний член-присудок означає дію, що її виконує або буде виконувати конкретна особа. Наприклад: Люби життя у боротьбі щоденній (Л. Забашта). **На конкретну особу** (я, ми, ти, ви) **вказує закінчення дієслова-присудка.**

Головний член (присудок) в означено-особових реченнях виражений дієсловом першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного: Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу (Л. Костенко) або **наказового способу:** Поклонися матері і дому (А. Малишко).

Означено-особові односкладні речення вживають у розмовному та художньому стилях мовлення.

192. Прочитайте речення. Визначте в кожному дієслово-присудок. З'ясуйте особу, число та спосіб дієслів-присудків.

1. Не оскверни свій рідний дім, а будь господарем у нім (Л. Ржегак). 2. Вірю завжди в широчінь океану серця вразливого, серця людського (Л. Забашта). 3. В меті згуртуймося орлами (М. Осадчий). 4. Знай ціну і дружбі, й ворожнечі (Д. Луценко). 5. Уважніші будьмо до всього в природі! (М. Луків). 6. Ненавиджу сонних мух! Ненавиджу затхлий дух! (В. Герман). 7. Заходь в знайомі двері класу, сідай за парту, як колись. Учися мудрості в Тараса, у Лесі мужності учись (Л. Дмитерко). 8. Поверніть мене до класу срібним покликом дзвінка (Б. Олійник).

◆ З'ясуйте види односкладних речень, свою думку доведіть.



193. Поясніть, чому означено-особові речення вживають у поезії. Пригадайте приклади означено-особових речень із творів, які ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератур.



Павло ВОЛИК.
Хутірець



Роздивіться картину П. Волика. Складіть три означено-особові речення, що передають ваше сприйняття зображеного. У ролі присудків уживайте дієслова *бачу, розумію, відчуваю*.

194. Прочитайте. Запишіть тільки означено-особові речення. Визначте та підкресліть у кожному записаному реченні граматичні основи.

1. Ставати не звикайте на коліна, живіть не під конем, а на коні! (*М. Карпенко*). 2. Вже не боронять волю булавою (*М. Шевченко*).

3. Було, та загуло і сниться перестало (*Л. Глібов*). 4. Учися чистоти і простоти (*М. Рильський*). 5. Кебету маєш? То крутись і дій, не вішай носа у біді і не втрачай надій (*С. Литвин*). 6. Вікно. Туман. І гілка горобини (*Л. Костенко*). 7. Листям сад замело (*І. Жиленко*).

- ◆ Визначте особу, число та спосіб дієслів-присудків у записаних реченнях.
- ◆ Визначте фразеологізми, розкрийте їхнє значення.

195. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Землею рідною живу у бурях в снах і наяву (*М. Стельмах*). 2. Не сумнівайся ідучи з народом (*Д. Павличко*). 3. Вдар не в дзвін а в серце дуже (*Олександр Олесь*). 4. Іди з відкритою душею в широкий день в широкий світ (*М. Стельмах*). 5. Не високо мудрий але твердо держись (*І. Франко*). 6. Натомивши себе до знемоги постою серед нив (*О. Довгий*). 7. Витри піт солоний із чола і трудись забувши про утому (*М. Луків*). 8. Мандруючи у Крим у Рим чи Відень заїдьте у Ставище (*П. Воронько*).

- ◆ Доведіть, що записані речення є односкладними. Визначте вид речень, свою думку обґрунтуйте.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

196. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка. Розставте розділові знаки.

1. Обертайся (земля) без упину! (*Є. Плужник*). 2. Кружляй скоріше земна (куля) (*М. Доленго*). 3. Будь нащадкам світлішим і кращим (світ) наш! (*М. Сингаївський*). 4. О (розум) світи! (*О. Дробаха*). 5. (Тарас) даруй мені силу вогню навчи мене бути собою! (*П. Перебийніс*). 6. На кожний виклик (совість) іди! (*Л. Костенко*). 7. О мій (народ) Будь мені суддя в моєму слові і моєму ділі (*О. Довгий*).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- ◆ Підкресліть у реченнях усі члени речення.

◆ Визначте вид односкладних речень, свою думку доведіть.



Поясніть, чому речення, ускладнені звертаннями, завжди належать до означено-особових.

197. Прочитайте текст. Визначте односкладні речення, укажіть серед них означено-особові.

Прокидаюся у незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч. Але щось сталося. Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Чую якісь тривожні шуми. А телефон б'ється в нападі істеричним, як божевільний.

Тоді я здогадуюсь. Буря!

Здається, хитнулося ліжко, хитнулися стіни. Здається, я пливу. Що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку й сплю.

Встаю вже пізно, біжу до вікна й одчиняю обидві половинки. Море запінилося і кипить. Цілісіньку ніч вило море, як пес.

За М. Коцюбинським.



Який настрій передано в уривку завдяки вживанню означено-особових речень?



198. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичну основу. Після дієслова-присудка вкажіть у дужках його особу, число та спосіб.

ЗРАЗОК Не заздри (2 ос., одн., наказ. сп.) *щастю інших!* (Д. Луценко).

1. Зайду. Постою мовчк.. . Сяду перед божниц..ю за стіл (Д. Іванов).
2. Вок..ані рідного народу відкр..вай духовні острови! (В. Симоненко). 3. У світ ідемо щ..рими, до усіх з гостинністю! (В. Каюков). 4. Земле Ві..чизни, квітни і ж..ви! (Л. Костенко). 5. Прод..ктуй мені, дощику, кому і крапку, знаком окл..ку довгим торкнися, прошу! (В. Сироватко). 6. Не б..рїть із з..леного луку в..рби ні на жовті піски, ні на скелі (Олександр Олесь).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

◆ Поясніть розділові знаки.

• НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

199. Прочитайте. У якій з колонок подано двоскладні речення, у якій — односкладні? Свою думку обґрунтуйте.

Козаки впізнали гетьмана.

Звістка про його прибуття помчала вихором.

Гетьмана впізнали.

Звістку про його прибуття передавали з уст в уста.

◆ Як мислимо головну особу в цих односкладних реченнях — конкретно чи неозначено? З чого ви зробили такий висновок?



НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ — це односкладні речення, у яких головний член-присудок означає дію, що її виконує, виконувала або буде виконувати неозначена особа з певного кола людей. Здебільшого така дія стосується багатьох виконавців, але увага зосереджена не на них, а на самій дії. Особливість таких речень полягає в тому, що основна увага зосереджена на факті, події.

Наприклад: Ведуть коня вороного (Т. Шевченко). Світло у домівках погасили (Н. Харасайло).

Головний член (присудок) у таких реченнях виражений дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього (Тебе кличуть.), минулого (Мене викликали до дошки.) або майбутнього (Його успіхи в навчанні обов'язково оцінять.) часу.

Найчастіше неозначено-особові односкладні речення вживають у розмовному та художньому стилях мовлення.

200. Прочитайте. Доведіть, що подані речення — неозначено-особові.

1. Щастя не шукають, а здобувають. 2. І до діла, і до людяності привчають змолоду. 3. З пісні слова не викидають і свого не вставляють. 4. В ліс дров не возять, а в колодязь води не ллють. 5. Господаря впізнають по воротах. 6. Поставили козла город стерегти. 7. Ніколи не поставлять ведмедя пасічником.

Народна творчість.

◆ З'ясуйте особу, число та спосіб дієслів-присудків.

201. Перепишіть. Визначте й підкресліть у кожному реченні присудок. З'ясуйте і запишіть у дужках особу, число та спосіб дієслів, якими ці присудки виражені.

ЗРАЗОК Зламали (3 ос., мн., дійсн. сп.) калину (Л. Забашта).

1. Найдавнішою скульптурою, знайденою на території України, вважають кам'яну бабу з кургану поблизу села Нововасилівка Миколаївської області (З підручника). 2. Минуле не гортають, а пригортають (Н. Яницька). 3. Меч заржавілий знайшли у полі, скували плуг із меча поволі. А в наші дні, як стару прикмету, плуга того віддали поету (А. Малишко). 4. У нашій сім'ї дуже шанували лелек (Ю. Збанацький). 5. Людину по одязі зустрічають, а проводжають завжди по уму (Д. Луценко). 6. Утворення на острові Мала Хортиця Запорозької Січі пов'язують з ім'ям Дмитра Вишневецького (З підручника).



Ірина ГРЕСИК.
Острів Байди



Сім чудес України:
острів Байди у заповіднику «Хортиця»



Роздивіться картину та фотографію, на яких зображено ту ж місцевість. Порівняйте зображення. Розкажіть про зображене, уживаючи односкладні речення з присудками *пам'ятають, знають, бережуть*.

202. Складіть і запишіть неозначено-особові речення, у яких головні члени були б виражені поданими дієсловами.

Поважають, навчають, відзначають, співчують.

203. Перепишіть, перебудовуючи двоскладні речення на односкладні неозначено-особові.

ЗРАЗОК → Пошана здобувається по краплях. — Пошану здобувають по краплях.

Комп'ютерні засоби зв'язку використовуються з кінця XX століття. Комп'ютерна мережа Інтернет була створена в 70-х роках XX століття. Так називається всесвітня асоціація комп'ютерних мереж, об'єднаних у єдину систему. З кінця 90-х років вона застосовується для зв'язку в 96 країнах світу, в Україні — з 1992 року. За допомогою електронної пошти інформація нині передається швидко й дешево.

З календаря.



Порівняйте записані речення з тими, з яких їх було перебудовано. Поясніть, що змінилося у їхньому сприйнятті.

- ◆ У кожному з перебудованих речень підкресліть граматичну основу.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



е Чи вмієте ви користуватися електронною поштою? Які правила електронного спілкування знаєте? Чи можна вважати спілкування за допомогою мережі Інтернет міжкультурним? Чому? Як, на вашу думку, поширення Інтернету сприяє взаєморозумінню між людьми? У відповіді вживайте неозначено-особові речення.

204. Прочитайте. Чи є висловлювання текстом? Свою думку доведіть.



Опанас СЛАСТЬОН.
Запорозькі судна

У багатьох історичних музеях можна побачити старовинну козацьку чайку.

Чайки використовували як військові судна. Козацькі човни славилися швидкістю та надійністю в бою.

Чайка — дерев'яний човен завдовжки близько 20 метрів, шириною 3-4 метри, висотою бортів — 2-5 метрів.

Як виготовляли це військове судно? Дно чайки робили зі стовбура верби або липи й просмолювали, боки обшивали

дошками, посередині клали перегородки та лавки. На човні ставили два стерна, щоб скеровувати його в певному напрямі, та щоглу для вітрила, на обидва боки кріпили 10-15 пар весел. Щоб судно було стійким, до бортів чіпляли товсті в'язки очерету.

Перемогу козацькому війську традиційно забезпечували близько 400 чайок.

З журналу «Чумацький шлях».

- ◆ Прочитайте абзац, який є описом пам'ятки.
- ◆ Прочитайте частину тексту, що є розповіддю про процес виготовлення чайки.
- ◆ Визначте односкладні речення, з'ясуйте їхній вид. Поясніть, чому саме такий вид речень є найбільш доречним для розповіді про виготовлення стародавнього човна.



Дізнайтеся про історію та процес виготовлення якоїсь старовинної речі, що зберігається у вашій родині (ікони, рушника, старовинного годинника, коштовної прикраси), та розкажіть про це в класі. Уживайте неозначено-особові речення.



205. Перепишіть, у кожному реченні підкресліть граматичну основу. У неозначено-особових реченнях визначте і запишіть особу, число та час дієслова-присудка.



ЗРАЗОК У нашому дворі не відкидали (3 ос. множ., мин. ч.) сніг (Б. Олійник).

У Київській Русі існували ради городян. Їх називали «віча». На таких радах обговорювали й розподіляли посади в державі, визначали організацію війська, укладали угоди, оцінювали діяльність князя.

За часів Козаччини на Запорозькій Січі й на Лівобережній Україні також проводили загальні збори. Їх називали Радою. На ній обирали козацьку старшину: кошового отамана, суддю, писаря та осавула.

З підручника.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Розкажіть про систему учнівського самоврядування, яка діє у вашій школі. Порівняйте її правила із законами, якими керувалися запорожці. Сформулюйте «Кодекс честі» учня вашої школи.

• УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

206. Прочитайте прислів'я. Кого стосується висловлене в них — конкретних осіб чи кожного?

1. Медом куті не зіпсуєш. 2. Чужим хлібом ситий не будеш. 3. Біля мурашника грибів не шукають. 4. Криком пожежі не загасиш і дерева не втнеш. 5. Волом зайця не доженеш.

◆ Визначте в реченнях граматичні основи.

◆ З'ясуйте особу та число дієслів-присудків.

УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ — це односкладні речення, у яких головний член-присудок указує на дію, що виконується або має виконуватися будь-якою особою або й усіма, тобто узагальненою особою. Переважно такі речення є прислів'ями або приказками: *Вище себе не скочиш (Народна творчість).*

Головний член (присудок) таких речень переважно виражений дієсловом другої особи однини: *Батіг у воза не впряжеш, рідше — третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу: За битого двох небитих дають.*

Узагальнено-особові речення можуть стосуватися й першої особи, означаючи дію або стан самого мовця. Але ця дія є типовою для багатьох або й для всіх: *Поживемо — побачимо (Народна творчість).*

Узагальнено-особові односкладні речення вживають у розмовному, художньому, науковому та діловому стилях мовлення.



207. Прочитайте. Визначте граматичні основи речень. Які речення є узагальнено-особовими?

1. Хоч і лежачого не б'ють, але й полежать не дають ледачому (Т. Шевченко). 2. Тут як не ступиш, то не втрапиш (Л. Костенко). 3. Зразу й радості не вимовиш словами! (П. Тичина). 4. Серцю кохати, на жаль, не накажеш (Д. Луценко). 5. Знання без помилок ніде не купиш (М. Доленго).

208. Перепишіть прислів'я. У кожному реченні визначте й підкресліть дієслово-присудок, після якого в дужках запишіть його особу, число та спосіб.

ЗРАЗОК *Віялом туману не розженеш* (2 ос. одн., дійсн. сп.).

1. Не замочивши рук, не вмиєш обличчя. 2. Не зліпиш цеглини, не замісивши глини. 3. Хліба, не потрудившись, не матимеш. 4. Часто оглядаючись, далеко не заїдеш. 5. Не влучиш не прицілившись. 6. Не стрибнувши у воду, плавати не навчишся. 7. Поспішаючи, неодмінно спіткнешся.

◆ Визначте вид односкладних речень. Свою думку доведіть.

◆ Поясніть розділові знаки.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

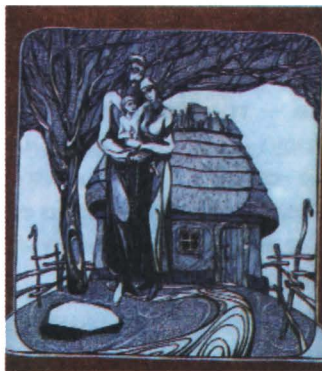


Поясніть, чому узагальнено-особовими реченнями найчастіше є народні прислів'я.

209. Запишіть прислів'я, дібравши з довідки їхні закінчення.

1. У чужу душу 2. Головою муру 3. Голкою дім 4. За вітром у полі... . 5. Не спитавши броду

ДОВІДКА Не збудуєш. Не вгонишся. Не проб'єш. Не лізь у воду. Не влізеш.



Віталій ПРАВДИЦЬКИЙ.
Ми посадили дерево (триптих)



Роздивіться триптих В. Правдицького. Доберіть до нього інший заголовок, виражений узагальнено-особовим реченням.

210. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте й підкресліть граматичні основи речень.

1. Див..шся і не надив..шся, диш..ш і не надиш..шся тим чистим і пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Диха..ш озоном, різнотрав'ям, широчінню, вдиха..ш їх на повні груди і силу відчува..ш велетенську. Гордо відчува..ш себе сином рідної землі (*М. Міщенко*). 3. Хв..линочку посто..ш на дорозі, вд..хн..ш торішній запах чебрецю і раптом ро..хвилю..шся в тр..возі, відчувши теплий подих вітерцю (*Д. Луценко*). 4. За п'ять ж..ттів цю землю не обход..ш, не виспіва..ш величі її (*В. Моруга*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



211. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте односкладні речення, з'ясуйте вид кожного. Свою думку обґрунтуйте.

Ніде мабуть не буває так добре як на горі. Ляжеш коло грядік на гарячу землю горілиць лежиш дивлячись у небо. Тиша. Припадеш вухом до землі й починаєш прислухатись. Що воно діється в чорній глибині? І думається про рослини. Вони посаджені в землю ростуть тягнуться до сонця. Притулишся вухом до землі ніби сподіваєшся від неї на відповідь. А вона мовчить не озивається не видає жодної таємниці.

За Є. Гуцалом.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

212. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

Велика таємниця самоствердження

Якщо людина замерзає або вмирає з голоду, у боротьбі за життя вона цілком спроможна втратити людську подобу. Спрацьовує інстинкт самозбереження. Та щойно потреба в їжі, одязі, житлі перестає бути основною, на перший план відразу висувається потреба в самоствердженні.

Що це за потреба? Вона полягає в необхідності викликати до себе повагу людей. Повага до тебе інших стає підґрунтям самоповаги.

Особливо нестримною потреба самоствердження є в молодих



людей. Погляньте, як часом вони червоніють або полотніють, не знаючи, куди подіти руки, як стати. Що подумують люди, що скажуть про те, який ти, що зробив і що сказав, де став і куди пішов?

Самоствердження, завоювання авторитету — справа непростя. Щоб заслужити повагу, необхідно стати майстром певної справи, потрібно поводитися так, щоб тебе просто неможливо було не поважати. Навчитися чогось та ще й постійно контролювати самого себе — дуже непростя. Набагато простіше вдатися до псевдосамоствердження, такого собі замітника, **ерзацу**.

Майже в кожному класі є такий собі блазень, клоун, який розважає публіку на уроках. Майже в кожній школі є хуліган місцевого значення, котрій, як може, отруює життя навколишнім. Блазні й мікрохулігани — дуже різні, проте суть їхньої поведінки одна. Блазнювати чи розмахувати кулаками, погодьтеся, легше, ніж навчитися робити щось таке, чого ніхто інший не може.

Можна піти ще простішим шляхом. Можна одягнутися, як заведено в колі людей, поваги яких прагнеш. Адже зустрічають завжди за одешинкою, та й проводжають теж часто за нею. Так що жодних розумових зусиль не знадобиться.

Успішні бізнесмени також давно запримітили цю людську слабинуку — вивищуватися за рахунок не змісту, а форми, не розуму, а вбрання. На цьому вони й облаштували свій бізнес, розкрутивши могутній маховик індустрії моди. Тільки уявіть, що сталося б, якби штани, черевики, меблі й машини кожен купував раз на двадцять років! Через рік економіка була б зруйнована дощенту...

Мода існує не лише на одяг, меблі та машини. Є мода на проведення дозвілля, теми розмов і навіть... «переконання». Звісно, у лапках. Металіст, рокер, байкер, хакер будуть годинами розповідати, як їх «осінило». А спитайте, чому, скажімо, рок-н-рол, а не гопак? Тому що сьогодні одне модне, інше — ні.

І все через те, що мода — найпростіший спосіб псевдосамоствердження.

За І. Бестужевим-Ладою.

- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- ◆ Який тип мовлення покладено в основу тексту? Як відрізнити роздум від розповіді?
- ◆ Випишіть з тексту ключові слова та словосполучення.
- ◆ Складіть план (складний) тексту.
- ◆ Складений план перебудуйте на план стислого переказу.
- ◆ Напишіть за планом стислий переказ.



Поясніть, що ви вкладаєте у поняття «сучасний імідж». Які, на вашу думку, зовнішні ознаки і внутрішні риси сучасної молоді людини?

- ◆ Складіть тлумачний словничок молодіжних неформальних рухів і розкажіть про них у класі.



213. Перечитайте текст, поданий у попередній вправі. Спробуйте вступити з його автором в уявну дискусію. Побудуйте роздум на захист моди у житті людського суспільства. Для цього сформулюйте тезу, доберіть докази. Висловлювання запишіть, доберіть до нього заголовок. Дотримуйте вимог публіцистичного стилю.

• БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

214. Прочитайте. У кожному з речень визначте граматичну основу. З опорою на подану на с. 130 таблицю доведіть, що речення є безособовими.

З 1926 року територію Києво-Печерської лаври оголошено історико-культурним заповідником. Нині тут реставровано 80 споруд. Із них 37 визнано архітектурними пам'ятками XI–XVIII століть. Відкрито Музей книги і книгодрукування України, Музей історичних коштовностей, Музей українського народного декоративного мистецтва та інші. Частину приміщень повернуто церкві.

З путівника.

- ◆ Чи пов'язана дія, про яку йдеться в реченні, з певною особою?
- ◆ Якою частиною мови виражений головний член-присудок у кожному реченні?

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ — це такі односкладні речення, головний член-присудок у яких означає дію (стан), що їх мислимо незалежно від особи, активного діяча. Підмета в таких реченнях не може бути, оскільки вказана в них дія (стан) не передбачає виконавця.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ДВОСКЛАДНЕ	ОДНОСКЛАДНЕ
1. Інститут археології НАН України 1966 року <u>відкрив</u> у Києві науковий <u>відділ</u> у вигляді Археологічного музею.	1. 1966 року в Києві <u>відкрито</u> Археологічний музей (з довідника).
2. Ожиною терпкою <u>пахне</u> ліс. <i>Д. Луценко.</i>	2. <u>Пахне</u> терпкою ожиною в лісі.
3. А небо <u>мжичить</u> без кінця. <i>В. Сосюра.</i>	3. Надворі без кінця <u>мжичить</u> .



Головний член (присудок) у безособових реченнях може бути виражений:

- **безособовим дієсловом:** Мені сьогодні в полі забаглося (Д. Кононенко);
- **безособовою дієслівною формою на -но, -то:** Дніпрові груди сковано в граніт (Б. Кулик). Мелодію розлило серед хлібів (Л. Тендюк);
- **дієсловами немає (нема), не було, не буде, при яких є додаток у формі родового відмінка:** Козацькому роду нема переводу (Народна творчість);
- **неозначеною формою дієслова:** Колоскам не гнутись вітрові під ноги (В. Сосюра);
- **прислівником:** Так радісно кругом (В. Сосюра) **або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова:** Цікаво послухати дивну пригоду (Л. Первомайський).

Безособові речення можуть вказувати на стан:

- **природи:** Сутеніло помалу (С. Плужник);
- **людини:** Льотчикам натомлено дрімалося (Б. Олійник).

Безособові речення вживають у розмовному, художньому та науковому стилях.

215. Прочитайте. У кожному з речень визначте головний член-присудок. Доведіть, що речення є безособовими.

1. З хатини видно Україну і всю Гетьманщину кругом (Т. Шевченко).
2. Нема ріки без берегів. Нема героя без народу (Д. Луценко).
3. Козакам поталанило пробитися до фортеці. Добуто в турків один прапор і одну добру гармату (Г. Колісник).
4. Не гнути нам шиї, козацької шиї під тяжким залізним ярмом (С. Руданський).
5. Давно потрощено на кусні кайдани, пута, канчуки (Р. Лубківський).
6. Нема в світі кращих хлопців над січових добровольців (Ю. Назарак).
7. Правиці схлеснуло в міцному потиску (Г. Колісник).
8. Лише у згоді, злагоді, братанні синам до храму Правди увійти (В. Забаштанський).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть розділові знаки в них.

216. Перепишіть, визначте й підкресліть у кожному реченні граматичну основу. Визначте вид односкладних речень.

1. Так бракує землі милосердя людей (Т. Севернюк).
2. Когось на пісню раптом потягло (Б. Олійник).
3. І на душі нема печалі (В. Сосюра).
4. Як мені даровано багато! (В. Симоненко).
5. Корінням пахне і плодом (М. Руденко).
6. Або Прут, або Черемош видно звверху (О. Слоновьовська).
7. І видощило шлях понад житами (С. Короненко).
8. Колоскам не гнутись вітрові під ноги (В. Сосюра).

◆ З'ясуйте спосіб вираження головного члена в кожному реченні.

217. Прочитайте речення, випишіть лише безособові. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи.

1. Небо зсутеніло (А. Казка). 2. Вже сутеніє (Ю. Мушкетик). 3. Так гарно пахне спечена картопля! (Р. Лубківський). 4. Пахне печеними картоплями, хлібом, землею, корінням (М. Сингаївський). 5. Довкола гуло, хвилювалось, несло, шаліло й пінилося джерело (Л. Первомайський). 6. Було, та загуло і сниться перестало (Л. Глібов). 7. Небо сіє снігами, сіє (М. Самійленко). 8. Закрутило, снігу намело. (М. Петренко).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

218. Прочитайте текст. Двоскладні речення перебудуйте на односкладні безособові. Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК  Пахнуть квіти. — Пахне квітами.

Повіяли холодні вітри. Вітер шпурляв у вікна сухе опале листя. Серце стислося болючим щемом. Душа огорнулася осіннім сумом. Але ж вікна світилися!



Поясніть, що змінилося у сприйнятті вираженої кожним реченням думки.

219. Перепишіть речення в такій послідовності:

- виражають «настрій» природи або довкілля;
- передають психічний або фізичний стан людини.

1. І віє з лугу смутком голубим (М. Луків). 2. І на серці так легко і світло (В. Сосюра). 3. У мене аж у грудях тенькнуло (М. Стельмах). 4. Ще вчора мляво хлюпало із хмар. Тобі на серці цілий день давило (П. Тичина). 5. За лісом глухо вдарилося об небо (Г. Коваль). 6. А в душі щось так чисто і дзвінко (Я. Яковенко). 7. Синій холодок в степу розлит (Л. Тендюк). 8. На чужині не так радіється й сумується (С. Литвин). 9. Так хороше і моторошно так (В. Стус). 10. Душі то паморочно, то сліпуче (М. Самійленко).

◆ У кожному реченні підкресліть головний член-присудок, поясніть, чим він виражений.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами.

220. Складіть і запишіть текст із безособових речень, у яких головними членами були б подані слова.

Сутеніло, смеркло, стихло, заспокоїлось, темно, тривожно.



У чому переваги та недоліки текстів, що складаються лише з безособових речень? Поясніть.



221. Перепишіть. Розставте розділові знаки. Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи. Визначте односкладні речення, з'ясуйте їх вид.

Уночі потягло холодом. До ранку випав невеличкий сніжок.



Тетяна ЯБЛОНСЬКА.
Набігають хмари

Зранку він знов почав падати усе прибільшуючи. Почало колесом світ крутити. До обіду таке схопилось! Світу білого не видно. Кругом хати наче сто коней гасало торохтіло оселею жалібно співало в димарі! Не вітер а буря завіяла метучи цілі гори снігу по землі здіймаючи густу кашу в повітрі. Не стало видно ні неба ні землі. Аж страшно сумно стало!

По дворах понавертало кучугури. Деякі хати зовсім позаносило позамуровувало. Вулиці забиті заметені. По дворах у рівень з хатами стоять страшенні снігові баби а вітер куйовдить їм голови.

За Панасом Мирним.



Поясніть уживання розділових знаків.



Роздивіться картину Т. Яблонської і складіть висловлювання про дощовий ранок у місті або селі (*усно*). Уживайте односкладні безособові речення.



За допомогою односкладних речень передайте свій стан напередодні контрольної роботи або свого дня народження. Односкладні речення якого виду ви вживатимете? Поясніть, чому.



222. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Визначте, яким є за способом вираження присудок — простим дієслівним чи складеним дієслівним.

1. Нам пліч-о-пліч стояти треба у виснажливій боротьбі (*М. Адаменко*). 2. Вперед пливати колись було нелегко й Магеллану (*Д. Луценко*). 3. І славно мені було на душі (*М. Стельмах*). 4. Нам легко йти, позбувшись обережності (*Б. Олійник*). 5. Людям завжди треба говорити приємні слова (*І. Вільде*). 6. Як молодість власну приємно відчуту (*Л. Первомайський*). 7. Гороху можна їсти потроху (*Народна творчість*).

◆ З'ясуйте, якими частинами мови виражені складені присудки.

◆ Визначте вид односкладних речень.



§ 19. ОДНОСКЛАДНІ ПРОСТІ РЕЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ У ФОРМІ ПІДМЕТА: НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

223. Прочитайте. Визначте в кожному реченні граматичну основу.

I. Мама. Лялька. Каша. Кішка. Книжка. Гноми. Білосніжка. Буратіно. Карабас. Ранець. Школа. Перший клас. Коцюбинський. Герострат. Вальс прощальний. Атестат.

В. Шинкарук.

II. Мій особистий невеличкий світ. Ясне цвітіння яблуневих віт. Турбота батька. Піклування неньки.

Л. Дмитерко.

НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ — це односкладні речення з головним членом-підметом, який стверджує наявність, існування предметів або явищ: Каміння. Незабудки. Верес (М. Доленго). Про дію (стан) у називному реченні не йдеться, тому присудка в ньому немає й не може бути.

Головний член (підмет) називного речення виражається іменником у формі називного відмінка: Верби. Вечір. Спів (В. Сосюра).

При іменнику-підметові можуть бути означення: Холодний день. Обвітрена блакить (М. Луків) та додатки: Млосний шепіт дібров (Олесь Гончар).

Якщо ж у реченні є обставина, це означає, що воно не є називним. Адже з обставиною пов'язаний за змістом присудок, який у цьому реченні пропущений, але його легко відтворити, «вгадати» зі змісту речення: Тиша навкруги. — Тиша стоїть навкруги.

Називні речення вживають у художньому, публіцистичному та розмовному стилях мовлення.

224. Прочитайте. Визначте односкладні називні речення.

1. Про доброго козака так і кажуть: характерник. Гострий слух. Соколині очі. Відвага. Гумор. Кмітливість. Уміння вийти сухим з води... (Ю. Хорунжий). 2. Кирилівка... Допитливий Тарас пасе коло села чужі ягнята (Д. Луценко). 3. Край смерековий наснитися мені. Далеч. Тумани (Д. Кремінь). 4. Тиша. Озеро. Туман. Зілля приклади



до ран (А. Ковальчук). 5. Зима. Сніги укрили трави (В. Сосюра). 6. Сніг. Сніжок. Голуба далина. В далині синє саяво вікна (Г. Коваль).

225. Прочитайте. Які з поданих речень не є односкладними? Поясніть.

1. На темному небі ні зірочки, ні хмариночки (Панас Мирний).
2. Над нами туманна блакить (В. Сосюра).
3. У вікнах перші вогні (О. Теліга).
4. І калина, і м'ята коло білої хати (М. Макух).
5. Край поля холодні, горді бронзово-темні дуби (М. Рильський).
6. Мальва край воріт (Є. Гуцало).
7. Полинй і кашка на межі (М. Рильський).

226. Прочитайте. Речення в якій із колонок є односкладними називними? У якій колонці подано двоскладні речення? Поясніть.

Безхмарне небо.
Могутній Дніпро.
Родючий чорнозем.

Небо безхмарне.
Дніпро могутній.
Чорнозем родючий.

227. Подані односкладні речення поширте другорядними членами. Поширені речення запишіть.

ЗРАЗОК ▶ Зима. — Сніжно-біла красуня зима. Вулиці. — Засніжені вулиці столиці.


Зима. Мороз. Небо. Вулиці. Парк. Алеї. Пам'ятник. Дерев.

- ◆ Якими другорядними членами можна поширювати називні речення? Свою думку обґрунтуйте.
- ◆ У записаних реченнях підкресліть усі члени речення.

228. Перепишіть, розставте розділові знаки. Визначте односкладні речення, серед них — називні.

Таки й справді Тарас того літа був схожий на невтомного джмелика Вирушивши на Лівобережжя він де тільки не побував Прилуки Лубни Полтава Ромни Хорольщина Тут дбайливо зберігали пам'ятки старовини Можна було почути багато цікавого з історії краю Тарасові альбоми вже розбухали від усяких замальовок Записники важніли від пісень переказів легенд.

За А. Дрофанем.

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
 - ◆ З'ясуйте стиль висловлювання. Яка роль у ньому називних речень?
-  Передайте зображене на акварелі Т. Шевченка називними реченнями. До якого стилю можна віднести складене вами висловлювання?

229. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте односкладні називні речення, підкресліть у них усі члени речення.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Свято-Миколаївський монастир у Полтаві



1. Сад в..шневий. Хата. Гай. Кр..ниця. Шлях Чумацький. Голубі дощі. Мов солодкі пахощі ж..виці, незбагненна радість на душі (В. Григоренко). 2. Асфальт нагрітий. Місто. Надв..чір'я. Каштани стомлені. І музика сумна тр..вожить душу (В. Бубир). 3. Пітони. Тритони. У клітці дріма ягуар. Ж..рафи. В..рблюди. Пр..ручені зебри. І поні. Хоча й нев..личкий, а все-таки це зоопарк. І тут оп..нилися навіть Пржевальського коні (С. Гуцало).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Складіть висловлювання про вашу вулицю, уживаючи називні речення, тобто назви установ, магазинів, написів на вивісках тощо.

◆ Проаналізуйте назви магазинів, що містяться у вашому рідному місті, селі. Чи завжди вони точні, влучні? Чого їм бракує? Запропонуйте ваші варіанти назв для магазину господарчих товарів, дитячого садка, комп'ютерного клубу.

230. За вказаною на наступній сторінці послідовністю зробіть синтаксичний розбір поданих односкладних речень.

1. Летимо через Гімалаї. Сяйво снігів. Сліпучість небес (Олесь Гончар). 2. І так схотілось до Дніпра-Славути! (П. Тичина). 3. На Дунай мандруй, а Україну в серці май! (А. Кащенко). 4. Знання без помилок ніде не купиш (М. Доленго). 5. Так спокійно і прозоро в тихім парку над Дніпром (В. Сосюра). 6. Ліс. Недавній слід прудкого оленяти. Так хороше з тобою тут блукати! (О. Єрмолаєв).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

- Загальна характеристика простого речення.
- Чи речення односкладне.
- Вид односкладного речення.
- Чим виражений головний член речення.



Війнуло сонцем і медом з доріг (А. Малишко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Речення розповідне, неокличне, просте, поширене; односкладне; безособове; головний член — присудок *війнуло*, виражений безособовим дієсловом.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Війнуло сонцем і медом з доріг.

Речення розп., неокл., просте, пошир.; односкл.; безособ.; присудок вираж. безособовим дієсловом *війнуло*.



231. Перепишіть, підкресліть у реченнях граматичні основи. Зробіть усний синтаксичний розбір односкладних речень.

Шевченківська премія була заснована 1961 року. Вперше її вручали 9 березня 1962 року. Лауреатами стали поет Павло Тичина, прозаїк Олесь Гончар, композитор Платон Майборода.

З того часу нових лауреатів Шевченківської премії вітаємо щорічно. Існує п'ять Національних премій з таких номінацій: художня література, документальна і науково-критична література, образотворче мистецтво, сценічне та екранне мистецтво. Комітет розглядає твори та роботи за три конкурсні тури.

Твори та роботи на здобуття Національної премії представляють міністерства, творчі спілки, музеї, товариства, фонди. Національну премію присуджують авторові чи виконавцеві один раз за життя. Премію можна одержати не за популярність, а за зміст представленої роботи або виконавське мистецтво.



Кого з лауреатів Національної премії імені Тараса Шевченка ви знаєте? Зберіть матеріали для дослідницького проекту «Лауреати Шевченківської премії».



Кого з лауреатів Шевченківської премії ви назвали б «великими українцями»? Свою думку обґрунтуйте.



Як ви вважаєте, чи потрібні такі телевізійні проекти, як шоу «Великі українці»? Чому ця програма викликала стільки суперечок? Кого з українців ви особисто вважаєте великими?



§ 20. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЯК ЧАСТИНИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Односкладні прості речення можуть бути частинами складного речення.

Односкладним реченням може бути й одна з частин складного речення: *Плаче хмаринка мала, що більше не буде тепла (В. Сторожук), і всі його частини: Небо захмарено, осінню віє (Олександр Олесь).*

232. Прочитайте. У кожному з речень визначте граматичні основи. Укажіть у складних реченнях частини, що є односкладними реченнями.

1. Людину тоді помічають, як знаходить вона себе (Р. Кудлик).
2. Кинь, добродію, неробство, дорожити варто днем (Г. Сковорода).
3. Дивом дивуєшся: скільки є в світі Краси, Мудрості, Світла, а люди продовжують кривдити одне одного! (М. Дяченко).
4. Терня тому колюче, що воно не хоче, щоб його рвали, а його виривають, бо воно колюче (М. Горбаль).

◆ Випишіть лише те складне речення, усі частини якого є односкладними реченнями. Підкресліть у реченні всі граматичні основи.

233. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень.

1. Дороги іншої не треба, поки зорить Чумацький Шлях (Т. Петриненко).
2. Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї син (В. Сосюра).
3. Вічності б у вічі подивитись, бо ж для чогось в світі ми живем! (В. Кордонець).
4. Криниця наша ця така глибока, що видно зорі з неї і у ній (В. Загороднюк).
5. Не журись, коли недоля в край чужий тебе закине! (Леся Українка).
6. Довіку не буде із мене раба, душа поневажить полони (В. Стус).
7. Куди не гляну — літо спом'яну (І. Гнатюк).



Визначте частини складних речень, які є односкладними реченнями. Назвіть види цих односкладних речень.

234. З кожної пари простих речень утворіть складні речення. Запишіть їх.

1. Уранці небо сяяло ясною блакиттю. Надвечір захмарило й задощило.
2. Якось ніби знезацька налетів холодний вітер. Стало неспокійно й тривожно.
3. Випогодилося. Душу огорнула радість.

◆ Поясніть уживання розділових знаків між частинами складних речень.

◆ У кожному із записаних складних речень визначте частину, яка є односкладним реченням. Підкресліть у ній граматичну основу.



235. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки фразеологізми. Розкрийте значення кожного фразеологізму.

1. Як риба клює, то 2. Як не вмієш пекти пирогів, то 3. Він такий уредний, що з ним 4. Тоді чоловіка спізнаєш, як

ДОВІДКА

Каші не звариш. Пектимеш раки. Пуд солі з ним з'їси.
Не лови ґав.

◆ Визначте складні речення, обидві частини яких є односкладними реченнями. Підкресліть у них граматичні основи.



236. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Визначте вид односкладних речень, що є частинами складних.

1. Шануй свій час бо ти його дитя (*М. Луків*). 2. Де правди щирої нема там завжди людям рота затуляють (*Б. Грінченко*). 3. Щоб із людьми було тобі не студно не скупись на ласку і тепло (*П. Камінський*). 4. Дух народу незборима сила коли не ждуть манни з неба а товчуть просо не заглядають комусь до рук а діють (*Ю. Яновський*). 5. Природу можна ошукати коли ти маєш душу ката (*П. Перебийніс*). 6. Вогню не погасить вогнем а дощем не налякати зілля (*Л. Полтава*).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- ◆ Визначте фразеологізми, розкрийте значення кожного з них.
- ◆ Яким членом речення є кожний фразеологізм?



§ 21. ПОВНІ І НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ. ТИРЕ В НЕПОВНИХ РЕЧЕННЯХ

237. Прочитайте. Які слова можна вставити на місці знаків питання? Чи легко ці слова відтворити, «вгадати» зі змісту речення?

1. У Шевченка слові [?] міць землі. В Українки слові [?] свіжі води (*Л. Полтава*). 2. Ти споконвіку [?] на покуті, хлібе, у нас (*Б. Олійник*). 3. В руки [?] зброю! В душу [?] гнів! В серце [?] сміливість батьків! (*Олександр Олесь*). 4. За вікном [?] і жоржини, і рожі (*В. Сосюра*). 5. А під листям [?] земля (*М. Гриценко*).

◆ Якими членами речення є пропущені в кожному реченні слова? Поясніть.

НЕПОВНИМИ називають речення, у яких пропущений один або кілька членів речення, що їх можна відтворити за змістом.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ПОВНІ РЕЧЕННЯ	НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ
За вікнами місто святкове шумить. Хати́на красується в сніговій шапці.	За вікнами місто святкове. С. Короненко. Хати́на в шапці сніговій. Д. Павличко.

Неповними можуть бути двоскладні та односкладні речення.

Пропущені в неповних реченнях члени речення можна відтворити з:

- **попереднього речення:** Грубість заважає правильно зрозуміти сказане співрозмовником. Крім того, [?] стає на заваді взаємодії з ним (з посібника);
- **наступного речення:** Як [?] мене завжди чекала, як виглядала! Я вдячний за це своїй матері! (З листа);
- **змісту самого речення:** Киє́ве мій, ти [?] у серці завжди (В. Сосюра);
- **ситуації спілкування:** Помелом [?]. Щоб духу в хаті не було! (Т. Шевченко).

Найчастіше неповні речення вживають у висловлюваннях розмовно-побутового та художнього стилів (поетичних текстах).

Якщо на місці пропущеного члена речення у вимові роблять паузу, на письмі ставлять тире: У очах — синій льон і пісня (З. Кучерява).

238. Прочитайте речення, доведіть, що вони неповні. Який член речення пропущено в кожному з них? Обґрунтуйте вживання тире.

1. На березі — луки у травах і зіллі (М. Луків).
2. Немовби в синьому вінку галява між дубів (М. Познанська).
3. Над горами — туману біла пряжа (Є. Титикайло).
4. Пишні троянди біля веранди. Коло криниці рясні чорнобривці. Скрізь біля хати пахощі м'яти (А. Камінчук).
5. Над вулицями неба сірий зонт (М. Сіренко).
6. Надворі дощ, а я без парасольки (О. Забужко).



Проведіть спостереження: який член речення пропускають у неповному реченні найчастіше? Як це пояснити?



◆ Поясніть, від чого залежить уживання тире на місці пропущеного слова в неповному реченні.

239. Перепишіть неповні речення, ставлячи тире там, де воно, на вашу думку, має бути. Чи обов'язкове вживання цього розділового знака? Чим спричинюється вживання тире в неповних реченнях?

1. У мові воля героїв, прояв вільного духу (*Д. Білоус*). 2. Поруч батьківське серце й материнська любов (*Д. Луценко*). 3. Дні за днями пожовклим листям (*М. Самійленко*). 4. За словом діло поспішає, за ділом час (*В. Бабляк*). 5. Ранок проснувся першим, а за ним солов'ї (*М. Сингаївський*).

ПІДКАЗКА

Неповним реченням дуже часто є друга частина складного речення: Черв'як точить дерево, а сумління — людину. Старе дерево ламається, молоде — хитається (*Народна творчість*). Слово пропускають для уникнення його повтору. У такому разі на місці пропущеного слова ставлять тире.

◆ Визначте складні речення. Поясніть, як ви відрізняєте їх від простих.

240. Перепишіть речення, доведіть, що за будовою вони складні. Поясніть уживання тире.

1. А шабля родить волю, а булава — пиху (*І. Драч*). 2. Рибі добре у синім Славуті, а соколу — в ясному небі (*М. Стельмах*). 3. Червона барва означає кохання й милосердя, небесна — вірність, біла — невинність і радість, зелена — надію, вічність, чорна — жалобу, смуток, жовта — ненависть, зраду, золота ж — святість, досконалість, мудрість, повагу (*П. Загребельний*). 4. В росі Тарасова могила, навколо — мармур і чавун (*В. Сосюра*).

◆ Укажіть речення, у яких слово пропущене для уникнення повтору.

◆ Визначте складні речення, у другій частині яких пропущене слово визначають за змістом, а не з попередньої частини.

◆ Уявіть, що вам запропонували дібрати кольори для прапора свого класу або родини. Обґрунтуйте свій вибір. Уживайте неповні речення.



241. Перепишіть прислів'я, пропускаючи повторювані слова. Поставте, де потрібно, тире.

1. Чужу біду на воді розведу, а своїй біді й кінця не знайду. 2. Не вчи орла літати, а рибу не вчи плавати. 3. Нового щастя шукай, а старого щастя не полишай. 4. Медок солодок, а патока солодка й поготів. 5. Сухі дерева краще горять, сирі дерева краще плодоносять. 6. Вовка ноги годують, а мисливця ноги рятують. 6. Не ясла до коней ходять, а коні ходять до ясел.

◆ Чи є утворені частини складних речень реченнями неповними? Поясніть.

◆ Визначте, які саме члени речення пропущені в кожному неповному реченні.

◆ Обґрунтуйте вживання неповних речень у мовленні.



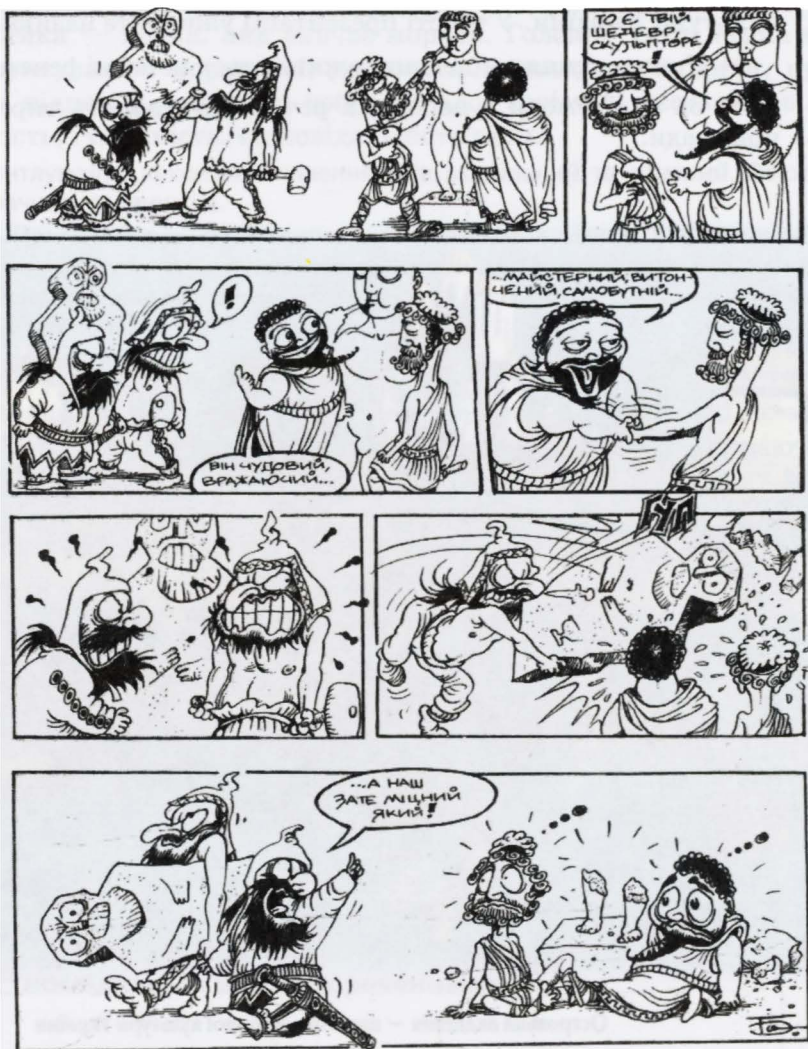
242. Прочитайте. Визначте, які з речень неповні, які — односкладні. Свою думку обґрунтуйте.

1. Свободу зображають в образі жінки (Л. Забашта). 2. Свободу кожному народу! (П. Тичина). 3. Київ не враз збудували (Народна творчість). 4. Після грози добре клює (Народна творчість). 5. Ранок. Туман. Між дерев — силуети (Ю. Шешуряк).

◆ Поясніть уживання тире. Чи обов'язковим є цей розділовий знак у неповному реченні?



Роздивіться комікс «Жахливі скіфи» І. Баранька. Як ви вважаєте, чи легко передавати події малюнками? Чому? У чому, на вашу думку, головна привабливість коміксів? Повні чи неповні речення вживаються у коміксах найчастіше? Поясніть, чому.





Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

►► У чому полягає відмінність між неповними реченнями та односкладними? Які типи односкладних речень ви знаєте?

►► Чим розрізняються означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові та безособові речення? Наведіть приклади таких речень. У яких стилях мовлення вони вживаються?

►► Охарактеризуйте називні речення. Наведіть їх приклади.

►► У якому стилі мовлення зазвичай уживають називні речення?

►► Створіть комп'ютерну презентацію про пам'ятки духовної культури України. У тексті презентації уживайте називні речення.

►► У яких стилях мовлення вживаються неповні речення?

►► За якої умови в неповних реченнях ставлять тире? Наведіть приклади.



Острозька академія — пам'ятка духовної культури України

БУДОВА РОЗДУМУ. УСНИЙ ТВІР-РОЗДУМ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ЧИ СУСПІЛЬНУ ТЕМИ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

243. Прочитайте словникові статті.

Мораль — система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Найважливіша функція моралі — узгодження вчинків окремих осіб з інтересами інших людей і суспільства в цілому.

Етика — наука, яка вивчає мораль. Головну увагу етика надає обґрунтуванню моральної, доброчесної поведінки людини, прагне дати відповідь, що таке добро та зло, совість і честь, обов'язок, гідність, гуманність, відповідальність та ін.

◆ Витлумачте лексичне значення слів *моральний* та *етичний*. Звертеся з тлумачним словником.



Пригадайте, що ви вивчали на уроках етики у 5–6-х класах. Які знання, здобуті на цих уроках, стали для вас найпотрібнішими і були використані вами у щоденному житті? Розкажіть про урок етики, який запам'ятався.

244. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є роздумом.

Праця — це коріння моральності, тому що без праці не можна чесно жити. Отже, ледар, дармоїд — це трутні, котрі пожирають мед працелюбних бджіл.

Осягнути істину, що життя без праці неможливе, здатний лише той, хто живе радіщами праці. Від усіх інших радощів ці радощі відрізняються тим, що людина напружує зусилля, робить не те, що їй хочеться, а те, що потрібно. Зробивши це, вона переживає радість за зроблене для людей.

Моральний смисл якраз і полягає в тім, що людина здобуває найвищу в світі радість — радість творіння. Таким чином, саме в праці людина морально самостверджується.

За В. Сухомлинським.

◆ Між якими реченнями тексту є причиново-наслідкові зв'язки? Прочитайте такі речення.

◆ Що є головною ознакою роздуму?

Головною ознакою висловлювання-роздуму є причиново-наслідкові зв'язки між реченнями.



Найпоширенішим типом роздуму є **роздум-доведення**. Це висловлювання, мета якого — довести істинність чи хибність якоїсь думки (тези). На підтвердження (або спростування) тези наводять **докази** (аргументи, підстави). Роздум-доведення відповідає на питання **ЧОМУ?**

Роздум-доведення буває **розгорнутий і стягнений**.

СХЕМА РОЗГОРНУТОГО РОЗДУМУ

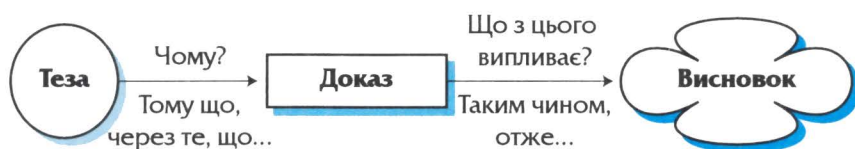
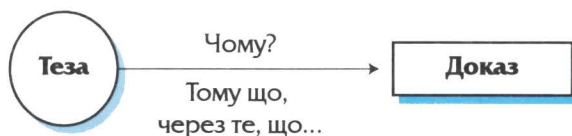


СХЕМА СТЯГНЕНОГО РОЗДУМУ



Тезу та доказ звичайно поєднують словами **ТОМУ ЩО; ЧЕРЕЗ ТЕ ЩО**.

Висновок можна приєднувати словами **ОТЖЕ, ТАКИМ ЧИНОМ**.

245. За схемою теза — докази — висновок складіть невеликі за обсягом висловлювання-роздуми, узявши за тези подані прислів'я:

- Найкраще багатство — добре ім'я.
- Лежачого хліба ніде нема.



Який стиль для висловлювання на морально-етичну тему є найдоречнішим? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

246. Прочитайте складний план твору-роздуму «Дружба — найцінніший скарб». Відшукайте пункт плану, у якому сформульовано тезу роздуму. Які пункти плану є доказами? Визначте пункт плану, у якому сформульовано висновок.

План твору

- I. Коли людині найбільше потрібен друг.
- II. Дружба — втілення найвищих моральних норм спілкування між людьми.
 1. Дружба несумісна з егоїзмом.
 2. Дружба навчає розуміти іншу людину.
 3. Друзі пізнаються в біді.
 4. Справжній друг завжди скаже правду.
- III. Без справжнього друга не життя, а туга.

- ◆ Чи серйозною є порушена проблема? Поясніть.
- ◆ Чи можна цю проблему віднести до моральних? Чому?
- ◆ Який стиль мовлення є найбільш доцільним для складання твору за поданим планом? Чому?



Доберіть ключові слова для вашого твору-роздуму. Запишіть їх.



Чи знаєте ви пам'ятники, присвячені дружбі? Опишіть, яким ви уявляєте такий пам'ятник.



247. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Обміркуйте названу в попередній вправі тему твору. Пригадайте випадки з вашого життя, життя ваших рідних чи знайомих, про які можна було б розповісти у творі. Які художні твори (оповідання, кінофільми, пісні) можна згадати у творі? За поданим у попередній вправі планом підготуйтеся до усного твору-роздуму в публіцистичному стилі.

- ◆ Які з поданих нижче прислів'їв можна використати у творі? Зробіть це.
 - Людина без друзів — мов дерево без коріння.
 - Дружба — найбільший скарб.
 - Дружба — як дзеркало: розіб'єш — не складеш.
 - Яку дружбу заведеш, таке життя проживеш.
 - Друзі пізнаються в біді.
- ◆ Використайте в творі такі афоризми:
 - Дружба — це рівність (*Піфагор*).
 - Істинна дружба не допускає нещирості й підтакування (*Цицерон*).
 - Отрутою для дружби є себелюбство (*О. де Бальзак*).
 - Колесо дружби необхідно змащувати олією делікатності (*Г. Колетт*).
- ◆ Зі складеним усним твором-роздумом у публіцистичному стилі познайомте своїх однокласників. Прослухайте усні твори, складені вашими однокласниками. Обговоріть їх.
- ◆ З-поміж усіх прослуханих творів визначте найкращий. Свій вибір обґрунтуйте.



248. За поданим у вправі 246 зразком складіть і запишіть план твору-роздуму на одну з тем:

- Чи сучасно бути скромним.
- Яку людину слід вважати благородною.
- Чи потрібна сучасній людині честь?
- Що таке відповідальність.

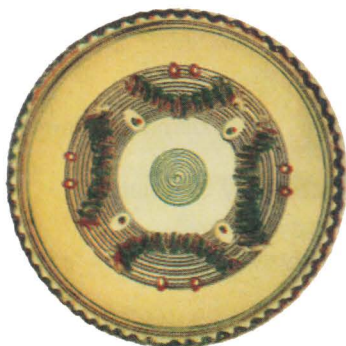


Чи стосуються подані теми моралі й етики? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

- ◆ За складеним планом підготуйте усний твір-роздум, увівши до нього історії з життя вашої родини, знайомих, друзів, прочитане вами в художніх творах, засобах масової інформації, відомі вам прислів'я, приказки та афоризми.



Нині великою популярністю серед людей різного віку користується сайт «Однокласники», що дає можливість знайти шкільних друзів, давніх знайомих. Поясніть, чому, на вашу думку, у колишніх однокласників виникає бажання спілкуватися. Чому люди довго пам'ятають друзів дитинства? У чому цінність такого спілкування?



РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 22. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ (ЗІ СПОЛУЧНИКОВИМ, БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І ЗМІШАНИМ ЗВ'ЯЗКОМ)

249. Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації. Поясніть уживання ком.

Музеї в Україні почали працювати з XIX століття. Найперші музеї старожитностей відкрили в Миколаєві, Одесі, Феодосії, Києві, Острозі. Художні музеї було відкрито в Харкові, Одесі, Києві, Феодосії. У них зберігають картини, мистецькі вироби.



Канівський музей
Тараса Шевченка

Меморіальні музеї пам'яті видатних письменників, учених, композиторів, художників створені на базі їхніх садиб, будинків, квартир.

Музей-заповідники складаються не лише з пам'ятної будівлі, а й з прилеглої території. Найвідомішим в Україні є Канівський музей-заповідник біля могили Тараса Шевченка.

Нині в Україні працює понад 180 музеїв.

◆ Визначте в реченнях тексту однорідні члени речення.

◆ Чи утворюють однорідні члени речення словосполучення? Поясніть.



Які музеї — меморіальні, історичні, літературні, художні — цікаві вам найбільше? Поясніть, чому. Назвіть ваш улюблений музей. У якому музеї ви мрієте побувати? Уроки з яких предметів можна було б, на вашу думку, проводити в музеях? Свою думку доведіть.



ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ — це члени речення, що відповідають на те саме питання й пов'язані за змістом із одним словом у реченні.

Однорідними можуть бути різні члени речення:

• **підмети:** В білих снігах потонули гори, степи і долини (Олександр Олесь);

- **присудки:** Сніг мете, наміта кучугури, замітає рови (М. Ігнатенко);
- **означення:** Сніжинки тендітні і ніжні хтось сипле (П. Усенко);
- **додатки:** Научився я ніжної мови у трави, у дерев, у птахів (Г. Коваль);
- **обставини:** І падав сніг із віт навскіс, навзнак, навспак (І. Лобовик).

Однорідні члени речення вимовляють з інтонацією переліку: *За вікном мело, скаженіло, вило* (Олесь Гончар) або **з інтонацією протиставлення:** *Люблю не тишу, а політ* (Г. Чубач). **Логічний наголос падає на однорідні члени речення.**

Між собою однорідні члени можуть поєднуватись:

- **за допомогою сполучників та інтонації (сполучниковим зв'язком);**
- **за допомогою лише інтонації, без сполучників (безсполучниковим зв'язком);**
- **змішаним зв'язком (тобто поєднанням обох способів).**

Однорідні члени речення бувають:

- **непоширені (не мають при собі пояснювальних слів):** *Поспішай не словами, а ділами* (Народна творчість);
- **поширені (мають пояснювальні слова):** *Поспішай не гучними словами, а добрими ділами* (Народна творчість).

250. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення. Якими членами речення вони є?

1. Майже в усіх наших містах краєзнавчі музеї починаються з мамонтових бивнів і скіфських баб (М. Стельмах). 2. Музеї зберігають, вивчають і виставляють для огляду цінні предмети не лише матеріальної, а й духовної культури народу. 3. Музейні експонати розповідають про історію, культуру народу, природу рідного краю. 4. Богдан Хмельницький володів латинською, грецькою, старослов'янською, польською, французькою, англійською, турецькою мовами (З підручника). 5. Патріотизм — це не вибух емоцій, а спокійна й міцна відданість батьківщині (Е. Стівенсон).

- ◆ У яких реченнях однорідні члени пов'язані інтонацією переліку? У якому — інтонацією протиставлення?
- ◆ Визначте речення з поширеними однорідними членами.
- ◆ Визначте речення, у яких однорідні члени пов'язані:
 - лише інтонацією;
 - інтонацією та сполучниками;
 - поєднанням цих способів.



251. Перепишіть прислів'я, пригадавши правила вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами. Розставте розділові знаки. За потреби звертайтеся з таблицею на с. 26.

1. З вогнем водою вітром дружба погана. 2. Вогонь і вода добре служать але погано панують. 3. Хвали день не вранці а ввечері. 4. Чи вдома чи в полі роботи є доволі. 5. Купуй сорочку зшиту а хату добре вкриту. 6. Лихий кухар або пересолить або недосолить. 7. Не казан варить а куховарка. 8. Вимети сміття зі своєї хати а потім заглядай у чужу.

- ◆ Підкресліть однорідні члени речення.
- ◆ Укажіть поширені однорідні члени речення.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

252. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Розставте розділові знаки.

1. Думки рухай спочатку розумом а вже потім 2. Покладайся не на силу а на 3. Сподівайся не на випадок а на 4. Починай з меншого але досягай 5. Людину красить не гарний одяг а упертий 6. Поспішай не язиком а

ДОВІДКА Вміння. Діло. Праця. Язик. Труд. Більший.

- ◆ Підкресліть однорідні члени речення.
- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

253. Подані групи слів уведіть у ролі однорідних членів до самостійно складених речень. Речення запишіть, підкресліть у них всі члени речення.

- Поля й степи, ліси і гори, річки й моря.
- Працьовиті, самовіддані, горді, завзяті.
- І вчора, і сьогодні, і завтра, і завжди.

- ◆ Поясніть розділові знаки у записаних реченнях. За потреби звертайтеся з таблицею на с. 26.
- ◆ Чи є однорідні члени речення синонімами? Поясніть.



254. Перепишіть речення в такій послідовності:

- однорідні члени речення поєднані лише інтонацією;
- однорідні члени поєднані сполучниками та інтонацією;
- однорідні члени поєднані обома способами.

1. Наш край багатий піснями, легендами, музикою, танцями (З підручника). 2. Давно вже наша пісня полонила і словом, і мелодією світ (І. Редчиць). 3. Пісні злітають над Карпати, в херсонських котяться степах (М. Рильський). 4. Оркестр шалів, погрожував, блавав, журился і плакав скрипок голосами, то шквалом бурі тишу розривав, то озивався десь під небесами (О. Доріченко). 5. Хто не чував пісень по селах вечорами то жартівливих, то сумних?

(М. Чернявський). 6. І славлять піснею життя птахи, дерева, люди (М. Луків). 7. А пісня в душі наростає і спіє (В. Сосюра).

◆ Поясніть розділові знаки у записаних реченнях.

255. Прочитайте вірш. Визначте однорідні члени речення. Які з них поширені?

Як не любити зими сніжно-білої
На Україні моїй,
Саду старого в пухнастому інеї,
сивих, веселих завій?
Як не любити втоми цілющої
Після гарячої гри,
Поклику птаха над темною пущою,
Рідних пісень з-за гори?
Як не любити любов'ю наснажених,
Мудрістю сповнених книг,
Троп невідомих, дерзань ще не зважених
І небосхилів нових?

М. Рильський.

◆ Розкажіть про роль однорідних членів речення у різних стилях мовлення.



Продовжіть висловлювання за таким початком: «Я так люблю природу! З нею я зливаюся і серцем, і душею» (В. Сосюра). У висловлюванні вживайте однорідні члени речення.

256. Прочитайте. Визначте тему та головну думку висловлювання, з'ясуйте його стиль.

Досить дорікати, нарікати, скаржитися, бідкатись. Досить тужити, журитися, мріяти, сподіватися. Берімося до роботи, українці! Не спочиваймо на лаврах нашої буцімто виняткової працьовитості й охайності. Погляньмо на себе тверезо! Позамітаймо навколо себе, пофарбуймо стіни й двері і більше не дряпаймо їх! Не ховаймося в пісню, вишиванку, писанку. Це все чудово й прекрасно, коли поєднується з чіпким європейським прагматизмом. До нашої м'якої, чутливої вдачі домішаймо граніту. Хай толерантність буде мужньою й гордою. Хай усі бачать, що рухається не сентиментальна кваша, а спокійний, дужий, незалежний громадянин. Берімося до роботи, українці!

За В. Чуйком.

◆ Лексичне значення виділених слів уточніть за тлумачним словничком.

◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення.

◆ Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть розділові знаки в них.

◆ Обґрунтуйте вживання однорідних членів речення у текстах публіцистичного стилю.



Чого, на вашу думку, бракує сучасному молодому українцеві? Складіть висловлювання на цю тему, уживаючи однорідні члени речення.



• РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА РЯДАМИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ

В одному реченні можуть бути два або кілька рядів однорідних членів:

Наша дума, наша пісня не вмере, не загине (Т. Шевченко).

Однорідні члени речення одного ряду є тими самими членами речення.

257. Прочитайте. Спишіть, визначте різні ряди однорідних членів речення.

1. На ставку купались гуси, били крилами об воду, то сварились, то кричали голосним, веселим криком (Олександр Олесь). 2. Лунко перегукувались журавлі, дикі качки й чорногузи, потужно і швидко мчали назустріч кризі й вітрові (З. Тулуб). 3. У поле, до ріки я йду не гуляти, а слухать стежку, хвилю, колоски (М. Федунець).

◆ Підкресліть усі члени речення.

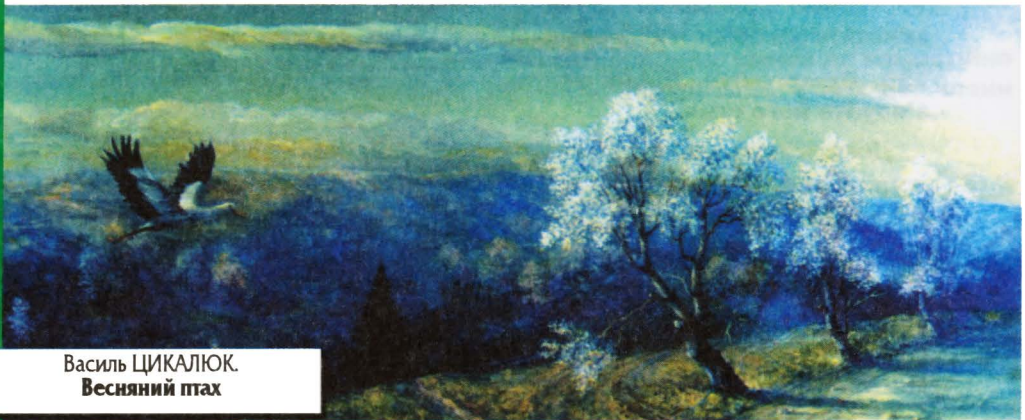
◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.



Який птах в українців, на вашу думку, найулюбленіший? Яка цьому причина? У відповіді вживайте однорідні члени речення.



Роздивіться картину В. Цикалюка. Посніть назву. Розкажіть про зображене, уживаючи однорідні члени речення.



Василь ЦИКАЛЮК.
Весняний птах

258. Перепишіть, розставте розділові знаки.

1. Частіше треба заглядати до себе в душу і вимітати сміття злости пил заздрощів гордині дрантя (В. Вовк). 2. Невичерпним струменем лилися билиці і небилиці казки і перекази про вовкулаків і про відьом про козаків-характерників про морські козацькі походи про степ і про чумаків про їхні пригоди в дорозі (З. Тулуб). 3. Життям важачи чумаки привозили з Півдня та Сходу не тільки сіль та рибу а й ліки та книги грецькі вина й кінську зброю свинець порох і

коштовні тканини, усякі заморські дива чутки та звістки з усього світу (За О. Ільченком).

- ◆ Визначте різні ряди однорідних членів речення, підкресліть їх.
- ◆ Визначте поширені однорідні члени речення.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

259. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих речень.

1. Вірш починається не з великої літери, а з великого болю (Л. Первомайський). 2. Любов і ласка, ненависть і гнів спалахують в рядках (В. Симоненко). 3. І світиться в мені тепло землі моєї, її зоря і хліб (Р. Лубківський). 4. Дихнуло з півночі і півдня, заходу і сходу (П. Тичина).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

- Загальна характеристика простого речення.
- Чи ускладнене речення однорідними членами, якими саме.
- Якого слова в реченні стосуються однорідні члени.
- Якими частинами мови виражені однорідні члени речення.
- Є однорідні члени поширеними (мають при собі пояснювальні слова) чи непоширеними.
- Як поєднані між собою однорідні члени: сполучниковим, безсполучниковим або змішаним зв'язком.

Прокидається Україна, будить жайворонків своїх

(М. Сингаївський).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне; ускладнене однорідними присудками. За змістом однорідні присудки *прокидається, будить* стосуються слова *Україна*; виражені діє-словами; непоширені; пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Прокидається Україна, будить жайворонків своїх.

Речення розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне; ускладн. однор. прис.; стос. сл. *Україна*; вираж. дієсл.; непошир.; безсполучн. зв.



260. Доберіть і запишіть кілька фразеологізмів, утворених сполученням рівноправних слів, поєднаних сполучником сурядності. Витлумачте значення кожного фразеологізму, при потребі звернувшись до словника.

ЗРАЗОК

Сцилла і Харибда. Моцарт і Сальєрі. Молодий, та (але) ранній. Ні сном ні духом (не знати). То в жар, то в холод (кидати).

◆ Із дібраними фразеологізмами складіть і запишіть два-три речення, підкресліть у них усі члени речення.

Два однорідних члени речення, що становлять фразеологізований вислів і з'єднані повторюваними сполучниками і ... і або ні ... ні, комою не розділяють: і туди і сюди; і сміх і гірх; ні в тих ні в сих; ні світ ні зоря; ні пуху ні пера; ні мертвий ні живий. Наприклад: *І ніч і день усе робив, доглядав (Г. Квітка-Основ'яненко). Ні світ ні зоря, а він уже на ногах, на роботу поспішає (І. Цюпа). Справа стояла на місці — ні туди ні сюди (В. Винниченко).*

261. Прочитайте. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Треба трудитися і день і ніч, як наші батьки, діди, прадіди, як увесь наш народ великий (П. Загребельний). 2. Петро був ні риба ні м'ясо, чорні козацькі вуса були єдиним його достоїнством, бо ж руки не лежали ні до чого (О. Миронюк). 3. Ще ляпне таке, що ні в тин ні в ворота! (Панас Мирний). 4. Вона плавала по базару як пані й купувала то се то те (І. Багряний). 5. Ольга Карпівна побажала їй традиційного ні пуху ні пера (Ю. Збанацький).

◆ Визначте фразеологізми, поясніть значення кожного.

262. Розкрийте значення фразеологізмів. Поясніть уживання розділових знаків.

І хочеться і колеться; і вашим і нашим; ні роду ні племені; ні привіту ні одвіту; і вдень і вночі; ні з того ні з сього; і не снилося й не мріялося; ні холодно ні жарко; і так і сяк; ні за ні проти; і не так і не ні; ні тпру ні ну.

◆ З трьома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть речення.

263. Перепишіть, поясніть розділові знаки. Визначте фразеологізми.

1. Громило військо Богданове ворогів і в хвіст і в гриву (Народна творчість). 2. То не біда, що в епіцентрі лих ми опинилися ні в тих ні в сих. 3. Ти ж



Володимир НАКОНЕЧНИЙ.
Пам'ятник Дмитрові
Яворницькому
у Дніпропетровську

знаєш мій характер! А мені від нього ні холодно ні жарко (П. Рєзніков).
4. На словах і так і сяк а в ділі ніяк (Народна творчість).

◆ Складіть і запишіть речення з фразеологізмами *ні бе ні ме; ні Богу ні людям; і так і сяк*.



264. Перепишіть, розставте розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір двох перших речень.

Ми не найкращі але й не гірші за інших. Матері у спадок нам передають не чваньковитість не пиху й захланність а почуття честі гідності й волелюбства.

Професор Яворницький видобував з небуття самий дух козацької республіки. А нам якраз і дорогий дух вольності патріотизму. Може цього вітаміну тобі й бракує козацький нащадку! Криця в людях була. У нас вона звичайно теж є...

За Олесею Гончаром.

- ◆ Лексичне значення виділених слів уточніть за тлумачним словничком.
- ◆ Визначте речення, ускладнені звертанням та вставними словами.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Зберіть матеріали про діяльність професора Дмитра Яворницького. Проведіть у класі виставку «Дух козацької республіки».



Як ви розумієте поняття «патріотизм»? Проведіть дискусію: «Чи модно бути патріотом?»

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

265. Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в уривку? Про що розказано? Що описано?

Гетьман з почтом повернули у широку долину. Невдовзі минули село, яке так і називалося — Долина.

Місце для козацької ради було обрано на схилі, біля перехрестя трьох доріг. Тут була широка-преширока галявина, по її краях півколом росли шипшина та глід. Над ними зеленіли дикі груші та в'язи.

Козаки розташувалися на схилі. Вони сиділи й стояли на спеченій сонцем траві. Стояли по сотнях, полках і вперемішку.

Гетьман пошукав поглядом политаврщика. Той вибив дріб. Маяла на вітрі велика корогва.

— Панове рада! — звернувся до козаків гетьман. — Як усі попередники мої чинили усе з відома й згоди вашої, так і я погоджую все з вашою волею, для цього й скликано було цю раду...

За Ю. Мушкетиком.

- ◆ Прочитайте лише речення, які утворюють опис місцевості.
- ◆ Навіщо, на вашу думку, складають опис місцевості?



Опис місцевості охоплює опис місця та предметів, які на цьому місці розташовані.

У реченнях опису місця «відомим» є вказівка на місце розташування предмета (праворуч, зліва, посередині, трохи далі, біля дерева), **«новим» є назви вказаних тут предметів** (водойм, підвищень, насаджень, будівель).

Наприклад:

В Н В Н

Під горою була криниця. Над криницею зеленіла верба.

У описі предмета «відомим» є назва предмета або його частини, «новим» є ознака.

Наприклад:

В Н В Н

Криниця була стара, цямрини трухляві.

В Н Н

Верба була низько схилена й кучерява.

Отже, речення опису місцевості будують приблизно так:

ДЕ? — ЩО? — ЯКЕ ЦЕ ЩО? або ж ДЕ? — ЯКЕ? — ЩО?

Наприклад:

ДЕ? ЯКИЙ? ЩО?

Посеред галявини росте високий і розлогий дуб.

ДЕ? ЯКА? ЩО?

Неподалік від нього зеленіє молода берега.

У реченнях із непрямым (інверсованим) порядком слів обставина місця може стояти в кінці:

ЯКА? ЩО? ДЕ?

Кучерява верба схилилась над річкою.

266. Прочитайте. Доведіть, що уривок є описом місцевості. Визначте в реченнях «відоме» та «нове».

Ліворуч від гори біліють хатки. Унизу підгір'я видніють села. Понад ними красуються різними барвами картаті ниви, веселі гаї. На самім обрії стоять високі, думливі могили, насипані у прадавні часи невідомим племенем.

За Оленою Пчілкою.

- ◆ Визначте однорідні члени речення, поясніть розділові знаки при них.
- ◆ З'ясуйте стиль уривка, свою думку доведіть.
- 🏛 Пригадайте художні твори, у яких вам траплялися описи місцевості. Навіщо складають такі описи автори художніх творів?
- ◆ Доберіть пейзажні ілюстрації до свого улюбленого художнього твору (пісні, поезії, оповідання).

Опис місцевості може бути створений в науковому, діловому чи в художньому стилях.

Наукові й ділові описи місцевості об'єктивні, конкретні та безсторонні.

Художні описи здебільшого передають ставлення автора до описаної місцевості. Інколи оцінку висловлюють прямо, інколи передають за допомогою відповідно дібраних художніх засобів.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ДІЛОВИЙ ОПИС	ХУДОЖНІЙ ОПИС
<p>Палац збудований на вершині невисокої гори. Будівля прикрашена двома круглими вежами, має високі зубчасті стіни з бійницями. Біля підніжжя гори викопано ставок. Між палацом і ставком розбито парк площею 12 га. Парк прикрашено штучно створеними скелями, водоспадами. Уздовж алеї виставлено статуї античних богів і богинь. У глибині парку облаштовано клумби з екзотичними рослинами.</p> <p><i>З екскурсійного довідника.</i></p>	<p>На вершині пологістої гори, вкритої синіми хвилями лісів, на широкій просіці височіли зігнуті колінами зубчасті мури замку. По краях мурів зводилися дві круглі вежі. Слуховими вікнами замок дивився на дзеркало чистого ставу, що лежав біля підніжжя гори. Від замку до ставу збігав розкішний тінистий сад, прикрашений штучними скелями й водоспадами, статуями й квітниками.</p> <p><i>За М. Старицьким.</i></p>

У науковому та діловому описах місцевості присудки, виражені дієсловами або дієприкметниками, лише констатують (*дерево росте; вежа стоїть; палац збудований; шлях прокладений*), а в художньому описі «змальовують» предмет (*дерево зеленіє; вежа нависає; палац бовваніє; шлях веде*).

267. Прочитайте. Визначте стиль висловлювань, свою думку обґрунтуйте.

І. Зайнятий запорізькими козаками простір землі мав переважно степовий характер. На північній окраїні степу було багато глибоких



балок. У південній частині степу балок не так багато, вони були вологіші і з меншою рослинністю. Південна частина степу зазнавала дії страшної спеки, котра за тривалого бездощів'я винищувала тут усю рослинність. З цієї причини південна окраїна запорізьких степів мала назви «Дике поле», «Пустополе», «Чистополе». Рятівні оази були тут біля нечисленних рік, на берегах і схилах балок, де в сухе й безводне літо зберігалась лісова й трав'яниста рослинність.

За Д. Яворницьким.

II. Своїми обрисами село Медвин було схоже на вивернутий з корінням високий пеньок, утиснутий стовбуром на схід. На заході переплетене розгалуження вулиць з двох боків ліпилося до лісів і губилось там окремими вузликами хатин. Чим далі село витягувалось понад шляхом на схід, тим більше воно звужувалось і вже від ставка збігало двома свіжими, мов печерички, рядками осель. На захід від села було безмір'я неозорих полів, воно обривалося біля чайного крила березового гаю, од якого вже брало тяжкий розмах чорнолісся. Воно було схоже на лук, натягнутий проти села, але замість стріли з того лука вихоплювалась річечка; біля села вона виписувала примхливі петлі, на які нанизувались крихітні левадки, ставочки і копанки.

За М. Стельмахом.

◆ У якому з уривків ужито художні засоби? Визначте їх. Яке ставлення до місцевості передає автор за їхньої допомоги?



Які типи мовлення поєднано в кожному висловлюванні? Чи часто траплявся вам «чистий» опис місцевості — не поєднаний з розповіддю про неї або роздумами? Чому?

268. Прочитайте. Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою відповідь підтвердіть прикладами з тексту.

З усієї України сходилися на Січ до Хмельницького люди. Злякавшись народного повстання, польський гетьман Потоцький вирудив проти козаків чимале військо. Разом із поляками на Січ вирушили реєстрові козаки. Це були православні українці, які перебували на службі в польського короля.

Узявши в Січі військові клейноди й гармати, Хмельницький вийшов назустріч ворогам.

Річка Жовті Води — притока Інгульця. У своєму верхів'ї вона утворює дві гілки. Ці дві гілки утворюють півострів. У XVII столітті він був укритий густим та непролазним лісом, що звався Чорним. Півострів був приступним лише з одного боку.

Хмельницький добре знав, що цієї місцини вороже військо не обмине, тому що Жовті Води лежали на шляху до Січі. Козаки Хмельницького засіли на лівому березі річки, обгородивши свій табір земляним валом та возами.

Залишивши табір, Хмельницький поспішив до реєстрових козаків. Він зумів пробудити в них гідність і ненависть до загарбників. Козаки приєдналися до запорожців.

Вороже військо наблизилося до Жовтих Вод. Розпочалася битва, яка тривала кілька днів. Хмельницький послав у тил ворогам загін піших козаків. До того ж у засідці чекали татари, які були союзниками запорожців. Наскочивши на ворогів ззаду, татари почали «крутити веремія». Так називали їхній звичай накидати на ворогів аркани, галасувати, топтати людей кіньми. Намагаючись сховатися в лісі, вороги падали в ями, заздалегідь викопані козаками. Військо Хмельницького хмарою посунуло на шляхетську армію і перемогло.



Історична частина острова Хортиця



Історико-археологічний музей-заповідник
«Кам'яна могила»

Битва під Жовтими Водами має велике значення. Вона поклала край поневоленню України польською шляхтою. Головну роль у цій перемозі відіграли майстерність, мужність і стійкість запорожців.

За Д. Яворницьким.

◆ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

◆ Що означає фразеологізм, який походить від вислову «крутити веремія»? Звертайтеся зі словником фразеологізмів.

◆ Прочитайте уривок, який є описом місцевості. У двох реченнях уривка визначте «відоме» та «нове».

◆ Поясніть роль опису місцевості в тексті.

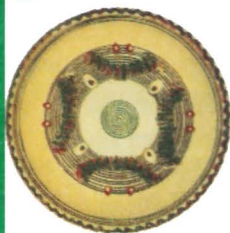
◆ Визначте в реченнях тексту однорідні члени. Поясніть розділові знаки при них.



Роздивіться ілюстрації. Чи можна місцевість, зображену на них, вважати історичною? Поясніть, чому.



269. Чи є у вашому рідному місті або селі місцевість, яка вважається історичною? Складіть у художньому стилі її усний опис за спостереженнями або ілюстрацією. Опис запишіть, доберіть до нього влучну й промовисту назву.



§ 23. ОДНОРІДНІ І НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ

270. Прочитайте речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків.

1. Бори величезні, густії провадять таємну розмову (*Леся Українка*).
2. Лапатий кленовий листок прощальний кружляє танок (*В. Сторожук*).
3. Маленьке, вертке бджолена дзвеніло довкола соняшника (*О. Довгий*).
4. І дзвенить бджолина трудова пора (*В. Сосюра*).



Спробуйте пояснити, чому в одних випадках між означеннями ставлять коми, в інших — ні.

Однорідними є означення, якщо:

- вони характеризують предмет за тією самою ознакою: *За шкільними партами схилялись чорняві, біляві і русяві голівки (І. Цюпа).*

- кожне наступне означення конкретизує значення попереднього: *Сніг лежить білий, сріблястий (Ю. Яновський);*

- вони є епітетами (художніми означеннями): *Огнем ласкавим, лагідним горять далекі, вічні зорі (Олександр Олесь).*

Неоднорідні означення характеризують предмет із різних боків: *Вузкий довгий годинник м'яко цокав. (В. Винниченко). Настали довгі нудні холодні дні (І. Сенченко).*

ПОРІВНЯЙТЕ:

ОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ	НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ
ВИМОВЛЯЮТЬ	
з інтонацією переліку	без інтонації переліку
ПИШУТЬ	
ставлячи між ними коми	не ставлячи між ними коми

271. Прочитайте. Визначте означення однорідні та неоднорідні, свою думку обґрунтуйте. З якою інтонацією слід вимовляти однорідні та неоднорідні означення?

1. Над долинами стоїть сизий легкий туман (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Срібний, світлий, притихлий ліс жеде чогось, до чогось

прислухається (*Олесь Гончар*). 3. Білі розніжені хмари пролопотіли крильми (*О. Довгоп'ят*). 4. Знов прийшов рум'яний тихий вечір (*В. Сосюра*). 5. Настав похмурий, задушливий вечір (*М. Старицький*). 6. Стояла тиха, тепла, красива ніч (*Я. Баш*).

◆ Поясніть уживання ком у реченнях.

272. Перепишіть. Поясніть уживання ком.

1. Шипшини кущ у мене під вікном цвіте блідо-рожевим скромним цвітом (*М. Рильський*). 2. Усі дерева навкруги тепер стояли блідо-рожеві, м'які, святкові (*Олесь Гончар*). 3. П'янкий, вологий, свіжий вітер огорне подихом тебе (*В. Дегтярьов*). 4. Я люблю гордий шум рідних київських вулиць зелених (*В. Сосюра*). 5. В бурани і шторми нас не зляка розгнівана, дика пучина (*Д. Луценко*). 6. Пливуть спокійні, погожі дні (*І. Качуровський*). 7. Як гарно навколо! Все вкрилось кругом пухнастим та чистим блискучим сніжком (*Н. Забіла*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

273. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі прикметники-означення. Поставте, де потрібно, коми.

1. Найсолодший ... плід — від власної праці. 2. Зароблена ... копійка будь-де цінується. 3. Не прив'язуй коня до чужого ... тину. 4. Нащо дорога ... миска, як вона порожня? 5. Нова ... ложка губу дере.

ДОВІДКА ▶ Трудовий. Гнилий. Гарний. Найсмачніший. Кришталевий.

◆ Визначте в реченнях означення однорідні та неоднорідні.

274. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. У високе блакитнеє небо на яскраві зірки подивись (*В. Чумак*). 2. Насунулась важка червона хмара (*Лєся Українка*). 3. Аж ось наступила темна глуха ніч (*П. Куліш*). 4. Місяць під темним крилом ночі ожив і засвітився білим чарівним огнем (*С. Васильченко*). 5. Все приймало незвичайний казковий характер (*М. Коцюбинський*). 6. Зима виводить на вікні свої морозяні узор (*В. Сосюра*).

◆ Визначте означення однорідні та неоднорідні.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

275. Прочитайте. Визначте однорідні означення.

1. Вклоняється зовсім додолу береза струнка, молода (*Дніпрова Чайка*). 2. Дуби плечисті, бородаті похмуро дивляться з-під брів (*Л. Левицький*). 3. Ясен місяць сія на престолі небесному, синім (*П. Засенко*).

◆ Визначте в словах орфограми.



ПІДКАЗКА

Якщо означення стоять після означуваного слова, вони є однорідними.

ПОРІВНЯЙТЕ:

*Зірки розсипались холодні,
дрібні (О. Кононенко).*

*Холодні дрібні зірки
розсипались у небі.*

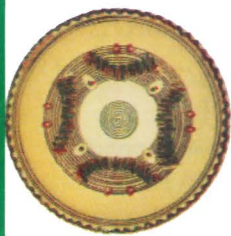


276. Перепишіть, уставте пропущені літери. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Цілує сонце рушники у ч..стій мат..риній хаті (Д. Луценко). 2. З другої хати доносилася сумна журлива пісня (Панас Мирний). 3. Кожний ніжний рух с..рдечний в пісню срібну перел..ю (Олександр Олесь). 4. Мам..на білес..нька хустина світ..ться у рідному вікні (М. Ткач). 5. Між листом заш..лестів густий рівний дощ (С. Васильченко). 6. Це був в..селий сліпий дощик! (О. Іваненко).



Складіть усне висловлювання на тему «Мелодія вранішнього снігу» або опишіть картину О. Кульчицької. Використовуйте однорідні і неоднорідні означення.



§ 24. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

277. Прочитайте. У кожному рядку визначте слово (словосполучення), яке стосовно всіх інших слів є узагальнювальним (родовим поняттям).

- Тарас Шевченко, Леся Українка, письменники, Іван Франко.
- Підмет, означення, члени речення, додаток, присудок, обставина.

• Павло Житецький, мовознавці, Олександр Потебня, Іван Огієнко.

• Думи, пісні, казки, види фольклору, прислів'я, приказки.

◆ Складіть речення з однорідними членами та визначеними вами узагальнювальними словами при них.

◆ Одне зі складених речень запишіть. Поясніть у ньому розділові знаки.



Олена КУЛЬЧИЦЬКА.
В обіймах снігу

При однорідних членах речення можуть бути **узагальнювальні слова** (словосполучення).

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то після нього ставлять **двокрапку**: *Були собі брати: Кий, Щек, Хорив (Народна творчість).*

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, перед ним ставлять **тире**: *Любов, надія, віра — ці якості вкупі складають людяність (Р. Браунінг).*

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжують, то перед однорідними членами ставлять **двокрапку**, а після них — **тире**: *Усюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги — росли молоді осоки (В. Собко).*

Узагальнювальне слово може бути відокремлене від однорідних членів іншими словами: *Усе мине час: ідеї, символи, емблеми і паролі (К. Бальоха).*

Найчастіше узагальнювальними словами бувають **займенники означальні** (все, всі, кожний, всякий): *Земля України, небо і люди — усе мені рідне! (П. Воронько)* і **заперечні** (ніхто, ніщо): *А цій землі нічого не забракло: ні рік, ні моря, ні озер, ні трав (Л. Костенко).*

Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени, яких воно стосується.

278. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова (словосполучення) при них. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Нашого двору не минали народні обряди: колядування, посипання, запросини на весілля (*Олена Пчілка*). 2. В Україні до видавничої справи причетні «Дніпро», «Веселка», «Либідь», «Наукова думка», «Педагогічна преса» — усім відомі видавництва (*З журналу «Гуманітарні науки»*). 3. Світ чарується співом українських вокалістів: Євгенії Мірошниченко, Анатолія Мокренка, Дмитра Гнатюка, Марії Стеф'юк і Володимира Гришка — і не знає рівних їхнім талантам (*З газети «Музична культура»*).

◆ Обґрунтуйте вживання великої літери та лапок.

◆ Поясніть особливості відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ із закінченням -о та з чистою основою (нульовим закінченням).

279. Складіть і запишіть речення із самостійно дібраними узагальнювальними словами (словосполученнями) при таких однорідних членах речення:

- «Рідна мова», «Українська література», «Геометрія», «Біологія»;
- «Летіла зозуля», «Засвистали козаченьки», «Розпрягайте, хлопці, коні»;



- єгипетські піраміди, Храм Артеміди, Колос Родоський, Александрійський маяк;

- Тарас Шевченко, Микола Пимоненко, Сергій Васильківський, Олександр Мурашко.

◆ Обґрунтуйте вживання великої літери та лапок.



Розкажіть про класифікацію комп'ютерних ігор, уживаючи узагальнювальні слова й однорідні члени речення.



280. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Перепишіть. Визначте й підкресліть однорідні члени речення. Узагальнювальні слова (словосполучення) при них виділіть рамкою.

1. Течуть до нас здалека ріки: Дніпро і лагідна Сула (*М. Нагнибіда*).
2. На всіх діли свої скарби: знання, уміння, чесність, правду (*Б. Дегтярьов*). 3. Освіта забезпечує людині п'ять якостей: незламність духу, допитливість, наполегливість, самозреченість та співчутливість (*К. Хан*). 4. Свято на честь покровителя свійських тварин Юрія відзначають двічі на рік: 6 травня і 9 грудня (*З календаря*).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Визначте однорідні члени речення непоширені та поширені.

281. Перепишіть. Підкресліть однорідні члени речення, узагальнювальні слова (словосполучення) виділіть рамкою. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Рвала ти гірке та сиве зілля: ковила, кермек, полин-траву (*М. Доленго*). 2. Чорнобиль та м'ята, барвінок та рута, калина, верба над водою — все сниться щоночі (*Дніпрова Чайка*). 3. У прозорій імлі спалахували миготливі вогники: червоні, блакитні, зелені (*М. Коцюбинський*). 4. Усе це: воду, очерет, блакитне небо й розпечене сонце — ніби вперше побачив Михайлик (*І. Сенченко*). 5. Буди вже, ясне сонце, комахину, дерева, трави — все (*М. Самійленко*).

◆ Укажіть речення, ускладнене звертанням.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Відповідно до схем складіть і запишіть речення, описуючи дендропарк «Софіївка», зображений на фотографії.



1. (УС: — — — — —).

2. — — — — — — (УС).

282. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Згадували імена славних оборонців рідної землі Хмеля Сірка Сагайдачного (Ю. Мушкетик). 2. Січ дала видатних полководців Северина Наливайка Івана Сулиму Богдана Хмельницького Семена Палія Івана Сірка (З підручника). 3. Вів той полк Тарас Бульба Усе давало йому перевагу над іншими його літа бувалість уміння керувати військом ненависть до ворога Шабля мушкет люлька-носогрійка кресало кремінь і губка усе було при кожному козакові (М. Гоголь). 4. Підручні гетьмана Максим Перебийніс Іван Богун Данило Нечай теж були добре відомі всім (А. Кашенко).



Роздивіться проект і деталь пам'ятника Героям Крут, що має стояти на Аскольдовій могилі (скульптор Богдан Мазур). Що ви знаєте про цю сторінку новітньої історії України? Яка основна думка, що її прагнув утілити автор пам'ятника? Розкажіть про своє бачення цього пам'ятника.



Складіть твір-роздум «Великі українці — хто вони?», уживаючи речення із однорідними членами речення і з узагальнювальними словами при них.

283. Перепишіть. Розставте розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова при них виділіть рамкою.

ЗРАЗОК Чи ж усі знають наукові подвиги фізиків: Івана Пулюя, Петра Капиці, Олександра Павловського, Вадима Лашкарьова?

1. Дороговказом у житті українців будуть земляки: Микола Кибальчич Юрій Кондратюк Костянтин Ціолковський Сергій Корольов Валентин Глушко. Саме вони вивели людство в космос. 2. Самоповагу українців мають підвищити імена вітчизняних математиків Михайла Остроградського Віктора Буняковського Георгія Вороного Миколи Боголюбова. 3. Василь Ремесло Павло Лук'яненко Федір Кириченко українські вчені винайшли сорти якими засівають нині хлібні ниви.

За В. Сергійчуком.

- ◆ Накресліть схеми першого й останнього речень.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми. Звертайтеся за поданим на форзаці переліком орфограм.



Проект пам'ятника
Героям Крут



Зв'язок між узагальнювальним словом (словосполученням) і однорідними членами речення можуть підкреслювати слова як-от, наприклад, а саме. Перед цими словами ставлять кому, а після них — двокрапку.

Наприклад: *Україна має всі різновиди сучасного транспорту, а саме: залізничний, повітряний, автомобільний, морський, річковий, трубопровідний, метрополітен (З довідника). Чарівний світ пливе переді мною, як-от: сині води, білі піски, хати на високих берегах (О. Довженко).*

284. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть усі члени речення.

1. У другій половині свого життя Іван Айвазовський створив найкращі картини як-от «Чорне море» і «Серед хвиль» (О. Довженко).
2. Повітряний транспорт потребує подальшого розвитку а саме реконструкції аеропортів, поповнення сучасними літаками (З газети).



285. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Все знайоме і рідне до болю в душі і криниця в саду і червона калина (М. Луків).
2. У цьому світі дивне все квітка і плід, вітер і зірка краплина води й дрібна піщинка. Та мабуть для самої людини найдивніша вона сама (За Є. Гуцалом).
3. Складники людської жадібності нехтування власною гідністю душевна кособокість розумова зашкарублість усе це призводить до вивищення матеріальних інтересів над самим собою (Д. Лихачов).



Чи згодні ви з висловом «У кіно герої в моді: рекетир, бандит і злодій»? Складіть висловлювання про свій улюблений кінофільм або телесеріал. Уживайте узагальнювальні слова при однорідних членах речення.



286. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

Для сучасної цивілізації **футурологи** придумали назву «**глобальний чоловічник**». У типовому його представникові виділяють такі риси високий інтелект практицизм винахідливість емоційну черствість підвищене почуття власної гідності добросовісність у роботі почуття переваги над іншими прагнення керувати самодисципліну та самоорганізованість.

Хіба ж не чудові риси? Але немає серед них найголовніших рис українського **менталітету** людяності співчутливості почуття справедливості товариськості й совісті. Совість це та Божя іскра в душі що не дасть порушити жодної Божої заповіді.

За Л. Пастушенком.

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- ◆ Назвіть непоширені однорідні члени речення та поширені.

Зв'язне мовлення

Говоріння

СКЛАДАННЯ ТА РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

287. Складіть і розіграйте діалог між бабусею та її онукою, які мріють посадити навколо свого будинку сад. Подані в рамці слова використайте як однорідні члени речення із узагальнювальними словами при них.

Кущі: калина, жасмин, глід, смородина, кизильник, айва, барбарис.
Декоративні рослини: лимонник, жимолость, дикий виноград, плющ, хвилівник.
Рясноквітучі рослини: айстри, дельфіній, півонія, флокс, лілія.

288. Складіть і розіграйте діалог між директором школи та восьми-класниками, які пропонують створити в шкільному коридорі зимовий сад. Подані в рамці ряди слів використайте як однорідні члени речення із узагальнювальними словами (словосполученнями) при них.

Хвойні рослини: ялина, козацький ялівець.
Листяні рослини: кизильник, бруслина, айва японська.
Рослини з яскравими квітками: петунія, пеларгонія, шавлія, вербена.
Різні ємності: керамічні, плетені, дерев'яні, пластмасові, металеві.

289. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласником та його меншим братом. Хлопчик-другокласник хоче з'ясувати відмінність між народними й авторськими казками. Старший відповідає на його запитання, ілюструючи пояснення прикладами.

290. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласником та бібліотекарем. Восьмикласник просить почитати улюблені історичні романи або повісті. Натомість бібліотекар пропонує йому наявні у шкільній бібліотеці фантастичні твори. Подані в рамці слова використайте як однорідні члени речення та узагальнювальні слова (словосполучення) при них.

Автори історичних творів: Андріан Кащенко, Павло Загребельний, Олена Апанович, Зінаїда Тулуб.
Історичні романи Павла Загребельного: «Диво», «Первоміст», «Роксолана».
Фантастичні твори письменників: Олеся Бердника, Марини та Сергія Дяченків, Сергія Лук'яненка



Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Які члени речення називають однорідними?
- » Які розділові знаки ставлять між однорідними членами речення? Наведіть приклади.
- » Які означення неоднорідні? Які — однорідні?
- » Які розділові знаки ставлять у реченнях з узагальнювальними словами при однорідних членах речення? Наведіть приклади.
- » Які розділові знаки ставлять при словах *наприклад*, *як-от*, якщо вони вживаються в реченнях з однорідними членами? Наведіть приклад такого речення.
- » Підготуйте наукове повідомлення на тему «Однорідні та неоднорідні означення». Дотримуйте вимог наукового стилю.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

**ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ
ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ,
ЩО МІСТИТЬ ОПИС МІСЦЕВОСТІ**

291. Прочитайте. Визначте в реченнях тексту однорідні члени. Поясніть уживання розділових знаків.

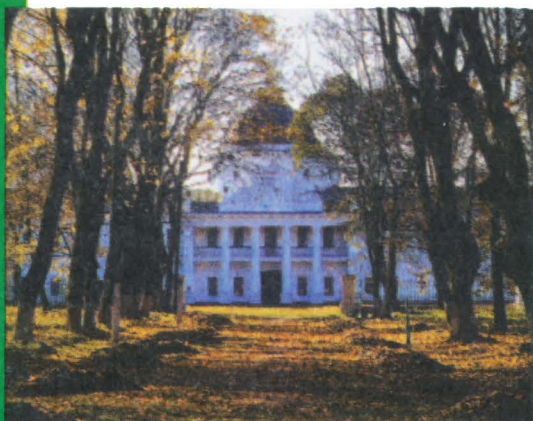
У містах і селищах існує традиція насаджувати парки, прокладати в них доріжки-алеї, прикрашати квітами клумби.

Найдавнішими в Україні вважають такі парки: парк у Старому Мерчику на Харківщині (1770 р.), парк «Веселі Боковеньки» у Кіровоградській області, Качанівський парк на Чернігівщині.

Загалом у нашій країні існує понад 120 парків.

З книжки «Україна в словах».

- ◆ Прочитайте текст, правильно його інтонуючи.
- ◆ Який тип мовлення покладено в основу тексту? Свою думку доведіть.
- ◆ З'ясуйте стиль висловлювання.



Палац у Качанівці

292. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку.

Качанівка

Качанівка — парковий ансамбль, розташований серед дивовижної української природи. Парк займає площу понад 2 тисячі гектарів. Він є витвором митця, ім'я якого не зберегла історія. У глибині липової алеї височить чудовий палац з колонадою. Біля нього колись стояли старовинні козацькі гармати.

Палац прикрашений елементами східної архітектури: шпилями, невеликими вежами. Усі вісімдесят кімнат будівлі виходять вікнами в парк.

Чотирнадцять ставків Качанівки мають вигляд озер. Вони півколом охоплюють центральну частину парку. Тихо перешіптуються тут вікові дуби, височенні сосни, **крислаті** липи й каштани. На берегах ставків ростуть кучеряві білокорі верби.

Першим власником Качанівки був генерал-губернатор України граф Рум'янцев-Задунайський. Його син продав маєток поміщикові Григорію Тарновському. За Тарновських парк було значно розширено, у ньому з'явилися нові альтанки, мости й огорожі.

В оточенні столітніх дубів зводиться над одним із озер альтанка, у якій композитор Михайло Глінка створив свої найкращі ромansi. Це улюблені знавцями класичної музики твори: «Не щечеби, соловейку» та «Гуде вітер вельми в полі». У Качанівці Михайло Глінка працював і над оперою «Руслан і Людмила».



Василь ШТЕРНБЕРГ.
Садиба Г. Тарновського у Качанівці



Ілля РЕПІН.
Гетьман (Тарновський
у старовинному запорозькому
кунтуші). 1880. Качанівка

На запрошення хазяїв до Качанівки приїжджав Тарас Шевченко. За гостинність він віддячив дуже щедро, подарувавши господареві свою картину «Катерина».

У різний час у садибі гостювали видатні митці: Микола Гоголь, Ілля Рєпін, Михайло Врубель. Качанівці судилося стати одним із центрів культурного українського й російського життя. Григорій Тарновський був впливовим українським меценатом.

З роками рід Тарновських біднів і занепадав. Маєток з розкішним палацом та казковим парком довелося продати. Після жовтневого перевороту садиба стала власністю держави. У палаці розмістили госпіталь, а пізніше — санаторій.


Нині Качанівка — державний історико-культурний заповідник.

За В. Дударцем.

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів.
- ◆ З'ясуйте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- ◆ Які типи мовлення поєднано в тексті? Відповідь проілюструйте прикладами з тексту.
- ◆ Визначте речення, ускладнені однорідними

членами, поясніть у них розділові знаки.

- ◆ Прочитайте текст, правильно його інтонуючи.
- ◆ Обґрунтуйте вживання великої літери та лапок.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту.
- ◆ За планом перекажіть текст (усно). У тексті переказу вживайте речення з однорідними членами.

 Зберіть матеріали про найвідоміші парки та садиби України і розробіть кілька екскурсійних маршрутів вихідного дня. Складіть рекламне оголошення, яке б спонукало ваших однолітків до участі в таких подорожах.



Палац у Сокиринцях



§ 25. РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ)

• РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЗВЕРТАННЯХ І ВСТАВНИХ СЛОВАХ

У складі простого речення, крім головних і другорядних членів речення, можуть бути слова, граматично з цими членами речення не пов'язані. Це **звертання** і **вставні слова** (**словосполучення**). Вони не відповідають на питання і не є членами речення.

293. Прочитайте мовчки. Визначте звертання та вставні слова.

Мати бере сина за руку, вертаючи в ті роки, коли він, певно, тільки спинався на ноженята.

— Богданчику, ти знаєш, хто ти мені?

— Син, мамо, син.

— Рідний, ти щастя моє, і надія моя, і все, чим я живу.

— Я пам'ятатиму про це, мамо.

— Прийшли мені, дитино, чужі листи, прийшли, як рани на серце.

— Які листи?

— Пишуть, що ти запроданцем став. Хіба, Богдане, таке може бути?

— Мамо! Хоч би що трапилось зі мною, я ніколи не стану безбатченком, ніколи! Звісно, я думаю не про свою шкуру, не про дрібне, а про добре, велике, живу ним, своєю землею живу, за це ладен і вмерти. Чуєте, рідна?

— Добрий день вам, — заспівав позаду дівочий голос.

Вони оглянулись. Перед ними ніяково стояла Тетянка.

— Добрий день, дівчино, добрий день, ясочко, — підійшла до неї мати й поцілувала у щоку.

Тетянка побачила материні сльози і по-своєму зрозуміла їх.

— Ви, тіточко, від радості, мабуть, плачете?

— Від радості, Тетянко.

За М. Стельмахом.



Чому, на вашу думку, звертання і вставні слова не є членами речення?

◆ Якими розділовими знаками виділяють на письмі звертання та вставні слова?

◆ Прочитайте уривок уголос, правильно інтонуючи речення.



294. Прочитайте. Визначте звертання. Поясніть їхню роль у мовленні.

1. Не спи, сину! Не час спати! (Х. Алчевська). 2. Осідлаймо, брати мої, коні воронії! (М. Вербицький). 3. Прихились до мене, побратиме! Я тебе піддержу, ти не бійся! (Леся Українка). 4. Люба панно, дайте руку (М. Вороний). 5. Мамо! Ви чуєте? Вітер з долини цілує червоне серце калини (А. Малишко). 6. Швидко, швидко ми побачимось, рідна матінко моя (Олександр Олесь).

◆ Поспостерегайте: якими розділовими знаками може виділятися звертання на письмі?



Визначте звертання непоширені і поширені. Поясніть відмінність між ними.



ЗВЕРТАННЯ — слово або словосполучення, що називає того, до кого (або до чого) адресоване мовлення.

Основна роль звертання — привернути увагу співрозмовника: *Іванку, я чекала тебе зранку (П. Скунець). Та що це, Дмитре, коїться із нами? (А. Бортняк). Кучеряві слова твої, друже! (О. Довгий).*

За допомогою звертання можна не тільки назвати співрозмовника, а й висловити певне ставлення до нього: *Що тобі, моя рибочко? (Марко Вовчок). Вибачайте мені, голубчику, вибачайте! (Панас Мирний). Ти чого, шибенику, регочеш? (М. Стельмах).*

При звертанні часто використовують етикетні слова: шановний (-а, -і), пане, пані, панове та інші: *Шановна пані Тетяно! Запрошуємо Вас на урочистості з нагоди святкування 50-річчя школи (Із запрошення). Щиро дякую, пане Іване! Ваше слово, мов кисню ковток (О. Шарварок).*

За складом звертання може бути непоширеним (складається з одного слова) та поширеним (має залежні слова).

ПОРІВНЯЙТЕ:

НЕПОШИРЕНЕ	ПОШИРЕНЕ
<i>Україно! Ти моя молитва.</i> В. Симоненко.	<i>Моя Україно! Як я тебе любив!</i>
<i>Пробач мені, пісне, непрохані сльози!</i> Б. Дегтярьов.	<i>Ти занадто палка, моя пісне!</i> П. Куліш.
	<i>Леся Українка.</i>

Звертання виражаються іменником у формі кличного відмінка: *Мамо, про що ти мовчиш? (П. Перебийніс). Йдіть собі, принце (О. Забужко).*

Рідше звертання виражаються іншими частинами мови у значенні іменника: *Ти чуєш, рідна? (В. Сосюра). Мандрую, кохана, в непевну дорогу (Олена Пчілка). Копитами вдарте, вороні! (П. Воронько).*

Звертання бувають однорідними: *До вас, село і рідне поле, приїхав по дитячі сни (В. Крищенко). Весно, вітре, люблю вас, гори, ріки, тучі! (І. Франко). Горнись до мене, словенятко, мово! (М. Фішбейн).*

Звертання не є членом речення — у цьому полягає його граматична особливість.

Звертання вимовляють зниженим голосом, виділяють невеликими паузами.

На письмі звертання виділяють комами: *Спасибі, Києве, за всі щедроти (В. Забаштанський). Емоційно забарвлене звертання, яке стоїть на початку речення, виділяють знаком оклику:* *Серце! Ти не з криги? Не з заліза ти? (М. Рильський). Кораблі! Шикуйтеся до походу! (В. Симоненко).*

295. Прочитайте. Визначте звертання непоширені та поширені.

1. Добридень вам, друже добрий! (А. Малишко). 2. Андрію, той сніг і мене підкорив (Р. Лубківський). 3. Я, вельможний пане, щось маю вам сказати непогане (Б. Грінченко). 4. Чому, старий, ти цього дня смієшся так помолоділо? (М. Рильський). 5. Хижі! Чулими, добрими станьте (Олександр Олесь). 6. Не забудь, мій сину, жнивне поле! (П. Перебийніс). 7. Май, подорожній, при собі хліб завжди (Народна творчість). 8. Сміло, поете, підходь! (А. Казка).

◆ Якими членами речення можуть поширюватися звертання? Наведіть приклади з речень.

◆ Якими частинами мови виражені звертання?

◆ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

296. Перепишіть. Поясніть розділові знаки при звертаннях.

1. Мій сину! Розум і обачність будуть твоєю окрасою (З Біблії). 2. Dorостай, мій сину, до людини. Не буває вищого звання. (П. Камінський). 3. Шануймось, браття! Ми одна сім'я (З Ружин). 4. Не цураймось, сестри! Не цураймось, браття! (А. Загріччук). 5. Красунечко моя! Заспівай мені цю колискову (М. Стельмах). 6. Де ми будем, пане Йване, це питання ще постане (Б. Залізняк). 7. «Дай мені, серденьтко, свого серпа», — торкнувся дівочої руки Богдан (М. Стельмах).



- ◆ Визначте звертання, за допомогою яких передається певне ставлення до співрозмовника. Яке це ставлення?
- ◆ Якою частиною мови виражене кожне звертання? Визначте відмінкову форму цієї частини мови.

297. Прочитайте. Укажіть ужиті в реченнях етикетні формули. Чи є вживання звертання вимогою українського етикету? Свою думку підтвердіть прикладами.

1. Добридень же, тату, в хату! (*Т. Шевченко*). 2. Бувайте ви, діти, здорові (*Б. Грінченко*). 3. Добровечір, сестричко! А ти вже тут чого, моя перепеличко? (*Л. Глібов*). 4. Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподівався? (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Вельмишановний пане директоре! Просимо посприяти виданню дитячого часопису, забезпечивши посильну матеріальну підтримку (*З листа*). 6. Шановне товариство! Оголошується перерва до п'ятнадцятої години (*З почутого на нараді*). 7. Шановні добродіі! Відомості про втішні результати конкурсу знавців української мови спричинили роздуми (*З виступу на конференції*). 8. Шановні школярі, вихователі й випускники! Від щирого серця вітаю вас зі Святом останнього дзвоника (*З виступу на зборах*). 9. Шановні присутні! Шановна президіє! Я із задоволенням отримав запрошення взяти участь у засіданні (*З виступу на засіданні*). 10. Ми ніяк не можемо дозволити плюндрування національних святинь, панове громадяни (*З виступу на мітингу*).

- ◆ Поясніть роль звертання у приватному й офіційному спілкуванні. У яких ділових паперах вживання звертання є обов'язковим?



Чи вживають звертання в публічному мовленні — промовах, виступах? Яка їхня роль?

- ◆ Визначте вжиті в реченнях однорідні звертання.



Розкажіть про роль звертань у комп'ютерному спілкуванні.

298. Перепишіть, подані в дужках слова поставте в потрібній відмінковій формі.

1. А на чому ми спинились, дорогий ти мій (козак)? (*О. Омельченко*). 2. Скажи, (враг), коли козак каже! (*Народна творчість*). 3. Пусти мене, (чоловік) добрий, на волю (*Б. Грінченко*). 4. А було б тобі, (парубок), неньку слухати (*С. Йовенко*). 5. Бери, (мандрівець), костур і рушай (*М. Вороний*). 6. Обов'язково, (друг) мій, вклади словник Грінченка! (*О. Ющенко*). 7. Мерщій збирайся, (мисливець), полювать! (*О. Довгий*). 8. Вкуси мене, (вовк), бо я тебе не можу (*Народна творчість*). 9. Не треба, (Сіроманець), падати духом (*М. Вінграновський*).

- ◆ Визначте звертання, поясніть розділові знаки при них.
- ◆ Укажіть слова, у яких за творення форми кличного відмінка відбулося чергування звуків. Назвіть ці звуки.

299. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Степане Івановичу Вас до телефону (*Остан Вишня*). 2. Правда ваша Луко Федоровичу (*Панас Мирний*). 3. Кириле Степановичу що там у вас сталося в степу (*Олесь Гончар*). 4. Наталю Миколаївно Ми вам помагати будемо (*Григір Тютюнник*). 5. Що з вами Софіє Петрівно. 6. Марку Еммануїловичу чи варто в такий час поспішати (*М. Стельмах*). 7. Оце Кирику Єлисейовичу хата моя сказав Микита Іванович заходячи у двір (*Ю. Юрченко*).

◆ В іменах по батькові виділіть суфікси, поясніть їхнє написання.

◆ Визначте речення з прямою мовою.



Визначте неповні речення. Наскільки часто вживають неповні речення у розмовному стилі? Чому?

300. Подані імена по батькові поставте у кличному відмінку та введіть до самостійно складених речень. Речення запишіть.

Тарас Григорович, Іван Якович, Лариса Петрівна, Богдан Ігорович, Ольга В'ячеславівна, Арсеній Юрійович, Олег Віталійович, Стах Валер'янович.

◆ Укажіть іменники, у яких за творення форми кличного відмінка відбулося чергування приголосних звуків. Яких саме?

◆ Поясніть розділові знаки в записаних реченнях.

◆ Від яких імен утворено по батькові *Євгенович* і *Євгенійович*; *Анатолійович* і *Анатольович*?

301. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте однорідні звертання.

1. Бувайте здорові красний пане та красная пані з Новим роком! Сійся родися жито пшенице! Вийся хмелю на ліску! Родися пшенице на піску! 2. Скрипка моя дубовая струни мої шовковії заграйте до танцю! 3. Сиділа русалка на білій березі просила русалка в жіночок Дівчата молодички дайте мені намітки не тоненької але біленької.

Народна творчість.

◆ Визначте речення з прямою мовою.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях.

◆ Складіть і запишіть речення за схемами:

Зв, зв! _____.

_____, **зв, зв, зв!**

_____, **зв, зв, зв,** _____.



Порівняйте традиційні форми звертання в українській мові та іноземній мові, яку ви вивчаєте. Підготуйте пам'ятку для туриста-іноземця: «Як правильно звернутися українською мовою?».



302. Напишіть, уживаючи однорідні звертання, стислі листи (або вітальні листівки) до:

- батьків та інших близьких родичів;
- друзів;
- співробітників молодіжного часопису;
- улюблених музикантів.

303. Перепишіть, подані в дужках іменники-звертання поставте в потрібній відмінковій формі. Розставте розділові знаки.

1. Рости й подвоюйся (гордість) моя (М. Вінграновський). 2. (Ніч) не боюся тебе ніскільки! (О. Омельченко). 3. Благаю, забудь усе (пам'ять)! (Т. Мельниченко). 4. (Молодість) не буваєш вдруге (М. Самійленко). 5. Встань моя (любов) біля хати сонечком ранковим на поріг (А. Малишко). 6. Добрий ранок моя (одинокість) (Л. Костенко). 7. Здрастуй (свіжість) нив! (В. Симоненко).

◆ Визначте вжиті в реченнях риторичні звертання.

◆ Визначте іменники, за словозміни яких відбулося чергування голосних звуків. Яких саме?



Складіть і запишіть речення, у яких у ролі звертання виступали б іменники *історія, пам'ять, правда, щирість, людяність, радість*. Чи є ці звертання риторичними? Поясніть.

Інколи звертання використовують для посилення образності. У такому разі з'являється **риторичне звертання. Це звертання до абстрактних понять, предметів і явищ, персонажів мистецьких творів, осіб, які не можуть бути безпосередніми учасниками подій.**

Наприклад: *Дай руку мені, Людино, це буде наш форум духа (Л. Костенко). Сплесни хвилею, Дніпре буйний! Виглянь, Говерло, навдибки стань! (М. Самійленко).*

Риторичні звертання підсилюють виразність та емоційний вплив поетичного та публічного мовлення.

304. Прочитайте. Визначте в реченнях риторичні звертання. Поясніть їхню роль.

1. Вставай, народе, в єдину лаву, вставай творити свою державу (Д. Павличко). 2. Веди мене, дорого правоти! (Д. Павличко). 3. Не опустиись, поезіє, до бруду! (А. Бортняк). 4. Попеле, встань із руїни! Рабе, устань із колін! (С. Гаряча). 5. Безрідні Йвани, не спішіть забути першу колискову. Розбитим дзеркалом душі не будь ніколи нашій мові! (Б. Дегтярьов). 6. Висотала сили чужина проклята. Візьміть мене, лелеченьки, на свої крилята! (Д. Павличко). 7. Старенький глобусе, про що картоном латаним мовчиш? (О. Вертіль). 8. Тужу за вами, солов'ї України! (М. Рильський).

- ◆ Перепишіть спочатку речення з непоширеними звертаннями. Потім — із поширеними. Порівняйте їх за змістом.
- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

305. Перепишіть. Підкресліть усі члени речення.

1. Людино! Здобувай незнане слово! Те — вперше з'явиться, а те — розквітне знову (П. Филипович). 2. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (В. Сосюра). 3. Непроспівана пісне, я кличу тебе вечорами (Д. Луценко). 4. Я не з вами, обережні (П. Перебийніс). 5. Шуми, Славутичу-ріко! Ростіть, дерева юні, гінко! (М. Рильський). 6. Пані акадіє вечорова, срібна зі мною ваша розмова (Т. Сергійчук).

- ◆ Визначте односкладні та неповні речення.
- ◆ Визначте риторичні звертання.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

306. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте риторичні звертання, поясніть їхню роль у поетичному мовленні.

1. Живи Україно живи для краси для сили для правди для волі (Олександр Олесь). 2. Радуй вівіки мій добрий народе зерном і піснями всесвітні народи! (Б. Олійник). 3. Шевченку Відгук дум своїх чи чуєш ти у нашім співі? Твій Гоголю нещадний сміх чи не пройшов крізь літа сиві? (М. Рильський). 4. Живи і благоденствуй мово! Твої слова мої дива. Оцеє сяє світанково в цім призабуте ожива а третє спіле мов жнива (О. Матійко). 5. Я впізнаю тебе тебе я знаю мій любий рідний стоголосий краю! (М. Рильський).

- ◆ Визначте речення прості та складні.
- ◆ Обґрунтуйте розділові знаки в реченнях.
- ◆ В останньому реченні підкресліть усі члени речення.



Уявіть, що ви потрапили в країну, мешканці якої не вміють звертатися одне до одного. Переконайте їх у необхідності вживання звертань.

У реченнях зі звертаннями особові займенники ти і ви здебільшого виступають у ролі підмета: *Не шуми ти, луже!* (В. Сосюра). *Через усе моє життя ти, Дніпре, протікаєш* (М. Луків), **рідше — додатка:** *Добре тобі, брате* (Т. Шевченко).

Проте займенники можуть входити і до складу поширеного звертання: *Люблю тебе, моя ти пісне!* (В. Сосюра).

307. Прочитайте. Якими членами речення є особові займенники ти і ви?

1. Де ж ти, Хмелю, забарився? (Б. Олійник). 2. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отамани, і ви, хоробрі товариші, скажіть, на чім держиться Запоріжжя? (П. Куліш). 3. Рідна Україно, ти мене до серця пригорни! (П. Перебийніс). 4. Найкраще місто на землі для мене

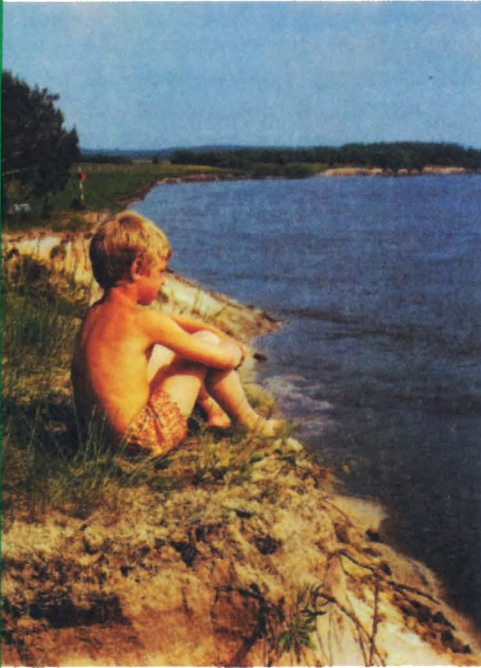


- ти, мій Львово (А. Канич). 5. О як вам, пані, лічить капелюх! (О. Гузій). 6. Ми на вас, серденько, дивлячись, радіємо (Панас Мирний). 7. Спогади ніжні, ви ще не зів'яли (В. Шукайло). 8. Як ти, совісте, вмієш боліти! (В. Коротич).

◆ Визначте вжиті в реченнях риторичні звертання. Свою думку обґрунтуйте.

308. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вставляючи пропущені літери.

Нема тепер таких річок як ти була колись Десно нема. Нема ні таємниць на річках ні спокою. І жаль мене чомусь б..ре що вже нема в річках русалок і водяних. Зате б..гато дачників є тепер...



Благословенна будь Десно! Згаду-юч.. тебе я завжди добрішав почував себе б..гатим і щедрим. Так б..гато дала ти мені подарунків на все ж..ття.

Далека красо моя Щасливий я що народився на твоєму бер..зі пив твою м'яку в..селу сиву воду...

За О. Довженком.

◆ Визначте звертання. Поясніть розділові знаки при них.

◆ Підкресліть у реченнях однорідні члени.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



Роздивіться фотографію. Складіть за нею висловлювання «Річка мого дитинства» у публіцистичному стилі (усно). Уживайте риторичні звертання.



309. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Гуркочи у долю мою світе хвилями прадавнього Дніпра (В. Симоненко). 2. Поезіє будь чесна і хоробра тримай на бистрині життя весло (Д. Луценко). 3. Ви візьміть мене гуси-гусята ви візьміть мене на крилята! (Г. Алексєєва). 4. Ой візьміть мене лебеді разом з собою понесіть мене лебеді в теплі краї щоб зігрілося серце обпечене горем на цій рідній великій прекрасній землі (Н. Калениченко). 5. Заборгував тобі я чорний хлібе за твій шматок і за твердий сухар (А. Малишко). 6. Твоя цілюща хлібе сила тече в моїх набряклих жилах тож як її не цінуювать? (Д. Луценко).

◆ Складіть у публіцистичному стилі висловлювання на тему: «Хліб у житті мого народу» (усно). Уживайте риторичні звертання.



310. Перепишіть. Поясніть, чим поширені вжиті в реченнях звертання.

1. Возрадуйсь, граде на Дніпровій кручі! (Б. Олійник). 2. Я, як святиню, люблю тебе ніжно, пропахле любистком і хлібом село (Д. Луценко). 3. Матінко Земле, мов квітку розквітлу, ти нас зродила для радості й світла. 4. Спасенна дорого, освячена Богом, веди мене далі за гори та доли (Т. Мельниченко). 5. Сонечко в золотій сорочці, постій за дубами на далекій дорозі! (В. Барка). 6. Пробач, перепілко з крилом перебитим, що біль твій забрати собі не зумів (Б. Остапенко).

- ◆ Поясніть розділові знаки у реченнях із порівняльними зворотами.
- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

311. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих речень.

1. Дитинства золоті причали, до вас шляхи ведуть усі (М. Томенко). 2. Чого ти, донечко, наполохалась? (М. Стельмах). 3. Додай нам, доле, мужності і сил! (Б. Дегтярьов). 4. Життя нам усміхається, братове! (П. Перебийніс). 5. Прудко, човне мій, лети до немудрої мети (Леся Українка). 6. Друзі кохані! І душу, і тіло даймо за край свій єдиний! (Б. Грінченко).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМ

- Загальна характеристика простого речення.
- Чи ускладнене речення звертанням, указати його.
- Непоширене звертання чи поширене.
- Якою частиною мови виражене звертання.
- Яка роль звертання в реченні.

Мій побратиме! Інколи пейзажем ми про людину найточніше скажем
(М. Рильський).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне; ускладнене звертанням. Звертання *мій побратиме* поширене, виражене займенником та іменником у формі кличного відмінка однини. Звертання слугує для привернення уваги співрозмовника.



ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Мій побратиме! Інколи пейзажем ми про людину найточніше скажем.

Речення розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне; ускладн. звертанням *мій побратиме*; пошир.; вираж. займ. та імен. у кл. в. одн.

312. Перепишіть, розставте розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень (усно).

1. Трудися душе гнівайся люби і неспокою набирай собі (О. Довгий). 2. Усе задумане шановні мої друзі і співвітчизники збудеться (з промови). 3. Дніпре Шевченку Україно я до загину вас люблю (В. Чуйко). 4. І ви мої волошки в житті і ви топольки у блакиті не похиляйте голови (Л. Забашта). 5. Жагуча пісне України Через провалля й верховини пливе твій голос солов'їний у даль немеркнучу століть (М. Рильський).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.



313. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте звертання та поясніть його роль у висловлюванні.

Вулице моя ти незбагненно чарівна будь-якої пори року. Вулице мого дитинства ти приходиш до мене у моїх спогадах ти вічно молода і назавжди моя. Ти неопалима купина моєї душі моїх дитячих ясноворих мрій і тривог!

Як до храму Божого йду на побачення зі священним для мене місцем. Це місце ти батьківське обійстя! Багато тобі сонячних днів, незабутня мала моя батьківщино!

За М. Красуцьким.



Микола СОБОЛІВСЬКИЙ.
На вулицях Житомира



Напишіть лист до «малої батьківщини» — вулиці свого дитинства або батьківського обійстя. Уведіть до його тексту стислий опис місцевості. Уживайте риторичні звертання.



Роздивіться гравюри М. Соболівського. Складіть за ними невеличке висловлювання, у якому вживайте риторичні звертання.

314. Прочитайте. Яка роль у висловлюванні виділених слів і словосполучення?

За свідченням музикознавців, саме у мовній мелодиці, що визначає своєрідну вимову звуків (передусім голосних), закладено основу національного співу. **Отже**, секрет музикальності української вимови треба шукати у її зв'язку з українською піснею. А пісня народилася з мови. **Певно**, саме через це наші пісні такі мелодійні.

За І. Фаріон.

◆ Виділене в останньому реченні слово почергово замініть на слова *безсумнівно, можливо*. Чи вплинула така заміна на зміст речення? Поясніть.



Як ви гадаєте, чому виділені слова, на вашу думку, називають вставними?

◆ Якими розділовими знаками виділені ці слова в реченнях?

Слова (словосполучення), що виражають ставлення мовця до висловлюваної ним думки, називають **вставними.**

Вставні слова вимовляють прискорено, зниженим тоном і відділяють від інших слів у реченні п а у з а м и.

На письмі вставні слова і словосполучення виділяють комами: *І, здається, тисяча світів слухає співучу Україну (О. Лупій). Це рідне і знайоме вам, їй-Богу (М. Сингаївський).*

Вставні слова не є членами речення.

315. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте вставні слова (словосполучення), з'ясуйте, що виражає кожне з них. Звертайтеся з таблицею «Групи вставних слів і словосполучень за значенням».

1. Без мови рідної, повірте, важко жити (Г. Биченюк). 2. Вочевидь, доля мови невіддільна від долі народу (В. Радчук). 3. От-от, здалось, отверзнуться уста (Б. Олійник). 4. Мовою єднання на українській землі, отже, й мовою прогресу може бути тільки українська мова (І. Ющук). 5. Либонь, запізно зрозумів я, що слово треба берегти (Л. Дмитерко).

◆ Обґрунтуйте вживання у реченнях розділових знаків.

**ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ЗНАЧЕННЯМ**

Значення вставних слів (словосполучень)	Приклади
СТУПІНЬ ДОСТОВІРНОСТІ ПОВІДОМЛЮВАНОГО	
УПЕВНЕНІСТЬ	<i>Звичайно, дійсно, без сумніву, безперечно, справді, щоправда, певна річ</i>
НЕВПЕВНЕНІСТЬ	<i>Мабуть, може, можливо, певно, здається, очевидно</i>
РІЗНОМАНІТНІ ПОЧУТТЯ	
РАДІСТЬ	<i>На щастя, на радість</i>
ЖАЛЬ	<i>На біду, на жаль, як на зло, соромно сказати</i>
ПОДИВ	<i>На диво, дивна річ, навдивовижу</i>
СТРАХ	<i>Не дай Боже, страшно сказати</i>
ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ	
САМ МОВЕЦЬ	<i>На мій погляд, по-моєму, гадаю, відомо, на мою думку</i>
ІНШІ ЛЮДИ	<i>По-вашому, кажуть, як кажуть, мовляв, за чутками, за спостереженнями ..., за словами ...</i>
ЗВЕРНЕННЯ ДО СПІВРОЗМОВНИКА	
ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ	<i>Дозвольте, зрозумійте, послухайте, погодьтесь, знаєте, бачите, уявіть, запам'ятайте</i>
УВІЧЛИВІСТЬ	<i>Вибачте, будь ласка, будьте ласкаві(люб'язні)</i>

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Значення вставних слів (словосполучень)	Приклади
ОФОРМЛЕННЯ ДУМКИ	
ПОСЛІДОВНІСТЬ І ЗВ'ЯЗОК ДУМОК	Перелік: <i>наприклад, по-перше, нарешті;</i> протиставлення: <i>навпаки, однак,</i> <i>з іншого боку;</i> наслідок, висновок: <i>значить, отже,</i> <i>взагалі, таким чином;</i>
СПОСІБ ОФОРМЛЕННЯ ДУМОК	<i>Іншими словами, інакше кажучи, до слова, до речі, між нами кажучи, одним словом, простіше кажучи, підкреслюю</i>

316. Прочитайте. Визначте вставні слова, з'ясуйте, що виражає кожне з них. Звертайтеся з таблицею.

Звичайно, усі мови світу запозичують одна в одній певні терміни для зручності. Скажімо, англійська в її американському варіанті за рік «приручає» 200–300 слів. До речі, більшість із них — дійсно наукові терміни.

А от Україна за кілька останніх років устигла «прихопити» з англійської кілька тисяч слів! Звісно, то вже не взаємозбагачення, а пряме витіснення корінних українських слів американізмами.

Таке запозичення, вибачте, нагадує неперебірливе перевдягання в чуже, котре часто пасує так, як корові сідло. Прислухайтесь, будь ласка: «лізинг», «факторинг», «факс», «ксерокс», «принтер», «картридж», «вінчестер». Виявляється, останнє слово — не зброя, а, на щастя, усього лиш «програма забезпечення».

Хтось же має чинити опір агресії іноземних слів? Може, преса? Але це вже не преса, а «медіа», а переймається вона «брифінгами», «рейтингами» та «промоушинами». Може, телевізія? Але ж там тільки й чути про нові «спреї», «міні-супермаркети», «блок-бастери», хоч усім названим вище покручам в українській мові, звісно, є свої, нормальні відповідники.

Та пора вже створити Комітет захисту української мови від навали безграмотної іноземщини, доки ще не пізно!

З газети.



- ◆ З'ясуйте лексичне значення кожного з іншомовних слів. За потреби зверніться до словника іншомовних слів.



Назвіть іншомовні слова, що часто вживають у мовленні вчителі та учні. Чи усі такі слова мають українські відповідники? Поясніть.

- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.



Визначте головну думку тексту. Чи згодні ви з його автором? Аргументуйте свою згоду (незгоду), дотримуючи вимог публіцистичного стилю. Уживайте вставні слова.

317. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. З'ясуйте значення вставних слів. Перевірте себе за таблицею.

1. Я не гірший за інших на щастя і за інших не кращий на жаль (В. Забаштанський). 2. На світі безліч таких як я але я їй-Богу один (В. Симоненко). 3. І кожен фініш — це по суті старт (Л. Костенко). 4. Був річ відома молодим я (М. Рильський). 5. Кажуть мудрість приходить з роками (Л. Дмитерко). 6. Отже з давніх часів поведу свою річ (О. Прокоф'єв). 7. Література покликана по-перше відображати життя по-друге нести в собі моральну істину (У. Самчук). 8. Майбутнє зрештою залежатиме від рівня духовності людини від рівня її моральності (Олесь Гончар).

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів.



Як ви розумієте вислів «іскра у душі»? Доберіть 3–4 фразеологізми зі словом «душа», складіть із ними речення.

- ◆ Підкресліть члени речення в останньому реченні.

Деякі слова можуть виконувати роль і вставних слів, і членів речення. У таких випадках слід бути особливо уважним щодо вживання розділових знаків.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Справді, на трофейному БМВ до них під'їжджав директор.

М. Стельмах.

Директор, видно, був загартований критикою.

Олесь Гончар.

Я справді кинув вас, мої степи і луки.

Олександр Олесь.

Видно шляхи полтавській і славу Полтаву.

І. Котляревський.

Відрізнити вставні слова від невставних можна за значенням, якого вони набувають у реченні, та за інтонацією.

318. Прочитайте. У яких реченнях виділені слова є вставними, у яких — членами речення? Якими саме? Свою думку доведіть.

1. Може зламатися тіло, але ніколи — дух (О. Стефанович). 2. І, може, в ту годину, в ту хвилину вродилась пісня (М. Рильський). 3. Усій родині **на диво** пісню вільну, веселу дід співає журливо (П. Перебийніс). 4. **На диво**, коло цього питання він найбільше морочився (Б. Грінченко). 5. **Здається**, вогнем чудесним сяють зорі з дніпровських круч (Д. Луценко). 6. Гарячому мисливцю і пень лисом **здається** (Народна творчість).

◆ Складіть по два речення (усно) зі словами *кажуть, повірте, правда, на щастя* так, щоб ці слова були і вставними, і членами речення.

319. Уведіть подані слова у ролі вставних до самостійно складеного висловлювання на тему «Техніка в моєму житті». Висловлювання запишіть.

Очевидно, між іншим, на жаль, ясна річ.

320. Перепишіть, підкресліть усі члени речення.

1. Явір тополі про щось шепотів, перебрatись до неї, напевне, хотів (В. Чемерис). 2. Чи справді це кавун, чи ні? Чи, може, так здалось мені? (Л. Глібов). 3. Експедиція — це вивчення групою туристів з певною метою маршруту, території, одного чи кількох об'єктів з використанням будь-яких засобів пересування. Таким чином, експедиції можуть бути спортивні, краєзнавчі, наукові (З інструкції). 4. Цей хлопець нінзя! Наш, доморослий, правда, але нінзя (Ю. Обжелян). 5. Не вигасла, бува, та іскра у душі? (М. Самійленко).


321. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки вставні слова.

Вимисел — неодмінний складовий елемент процесу художньої творчості. ... письменник створює образи й картини за допомогою фантазії, вимислу, а не простого опису власних спостережень. ... відображення життя в художньому творі вимагає художнього узагальнення, тому із спостережених фактів митець добирає те, у чому, ... виявляються закономірності життя. ... цілісний образ, картину життя художник слова творить у своїй уяві, тому вони є результатом вимислу.

З підручника.

ДОВІДКА По-перше. По-друге. На його погляд. Отже.

◆ З'ясуйте стиль висловлювання.

 Як ви ставитеся до широкого вживання в молодіжному середовищі іншомовних слів, зокрема англіцизмів та американізмів? Поясніть причини цього явища. Складіть тлумачний словник «модних» запозичень, популярних саме у вашому класі.



ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Ніколи не бувають вставними слова навіть, адже, тож, ніби, нібито, тільки, обов'язково, причому.

Лише у ролі вставних вживаються слова *мабуть, а втім. Не можна сплутувати слова отже (вставне) та отож (не буває вставним).*

Надмірне вживання вставних слів засмічує мовлення.

322. Перепишіть. Розставте розділові знаки.

1. У процесі наукового дослідження вчені часто пропонують різні навіть суперечливі гіпотези про походження одного слова (З підручника). 2. А дещо мабуть призабулось на голос мій не відгукнулось (М. Сингаївський). 3. Ти повинен отже можеш (Античний вислів). 4. А втім яка мені уже різниця? (Л. Костенко).



323. Підготуйте комп'ютерну презентацію на тему «Зима», уживаючи риторичні звертання і вставні слова. Використайте цитати з художніх творів. Доберіть відповідні фотопейзажі та репродукції творів живопису.



324. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте звертання та вставні слова.

1. Я для тебе горів український народі тільки мабуть не дуже яскраво горів (В. Симоненко). 2. На жаль помирають герої на щастя ще є патріоти (А. Камінчук). 3. Та напевно стоїть ще і світить у тихій імлі біля рідного ґанку червона калина (С. Бражник). 4. Боже як прекрасно в світі жить! (А. Камінчук). 5. Ну зимо ти й заохолодила! То може знати честь пора! Супроти часу ти безсила й не молода вже а стара! (Н. Кошара).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.



Напишіть віртуальний лист зимі
Уживайте риторичні звертання та
вставні слова.



Роздивіться картину С. Світославського і опишіть її. Уживайте уособлення, порівняння, епітети.



Сергій СВІТОСЛАВСЬКИЙ.
Зимовий пейзаж

Зв'язне мовлення

Говоріння

СКЛАДАННЯ ТА РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

325. Складіть і розіграйте діалог між гостем Львова (Києва, Харкова, іншого міста) та місцевим мешканцем про те, як дістатися від залізничного вокзалу (аеропорту, автовокзалу) до центральної площі. Використайте подані в рамці звертання та вставні слова (словосполучення). До реплік діалогу введіть стислий опис місцевості.

Добродію, шановний господарю, поважний гостю, ласкавий пане.
Може, певна річ, між іншим, на диво, по-перше, по-друге, без сумніву, правду кажучи, отже.

326. Складіть і розіграйте діалог між восьмикласником, який щойно повернувся з екскурсії до Канева (Києва, Полтави, Вінниці), та його бабусею або дідусем, яким довелося побувати в тих місцях років із тридцять тому. Використайте подані в рамці звертання та вставні слова (словосполучення). До реплік діалогу введіть стислий опис місцевості.

Хлопче, улюблений онуче, юний мандрівниче, красномовний оповідачу, любий дідусю, мила бабусю, рідний мій.
Звісно, на мій погляд, наприклад, здається, щоправда, сказати б, зрозуміло.

327. Складіть і розіграйте діалог між двома восьмикласниками, які вчора відвідали місцевий історичний музей (музей народної архітектури та етнографії). Використайте подані в рамці звертання та вставні слова. До реплік діалогу введіть складені з уяви описи двох-трьох пам'яток історії та культури (козацької шаблі, корогви, криниці, церкви).

Друже, товаришу, однокласнику, одностуденте, козаче, сусіде.
Певна річ, головне, мовляв, бувало, між іншим, безумовно.

328. До поданих у рамці етикетних формул доберіть із довідки синонімічні. Складіть і розіграйте діалог, уживши утворені синонімічні ряди.

Спасибі, будь ласка, прощайте, вибачте.

ДОВІДКА

Дякую; прошу; бувайте (до побачення, до зустрічі, на все добре, бувайте здорові, ходіть здорові, з Богом); перепрошую (прошу вибачити, даруйте).



Зв'язне мовлення

Говоріння

УСНИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

329. Прочитайте. Доведіть, що подані уривки є описами місцевості.

І. Довкола простягався рівний, наче стіл, степ. Праворуч ледь-ледь мріли сизі дніпровські плавні. Неподалік виблискувало невеличке озерце. Його низькі береги поросли шелюгою та очеретом. Над озером схилилося з десяток старих розлогих верб.

За В. Рутківським.

ІІ. Як ластівчине кубельце, притулився будиночок до скелі над морем. З одного боку — прямовисний стрімчак. З другого — безодня, прірва. Ходять зеленими горбами хвилі, дихають важко і б'ються об скелі. І тільки позаду будиночка милує зір зелений садок, що східчасто здіймається вгору. Облямовує садок вузька доріжка.

За З. Тулуб.



Петро ЛЕВЧЕНКО.
Село взимку. Глухомань



Сергій СВІТОСЛАВСЬКИЙ.
Свідки минулого



Костянтин ГОЛОВІН.
В інтер'єрі неба

III. Перед ними розіслалося місто. Широкі вулиці, наче річки, поперерізували його і вздовж, і вшир, і впоперек. По вулицях сторожами виставились високі кам'яні будинки. Серед невеликих майданів тягнуться вгору гострими шпилями церкви. Кругом їх обступили крамниці. Наче комашня, снують, метушаться люди. Усюди гам та гук, неясний гомін та клекіт.

За Панасом Мирним.

- ◆ Розкажіть, як складають речення опису місцевості. У кількох реченнях описів визначте «відоме» та «нове».
- ◆ Визначте стиль уривків. Свою думку доведіть.
- ◆ Створіть «усний малюнок» за одним із уривків. Розкажіть: що і в яких кольорах ви намалювали б, якби довелось передати прочитане фарбами.



330. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Роздивіться і порівняйте картини П. Левченка, С. Світославського, К. Головіна. За поданим нижче планом складіть усний твір-опис місцевості за картиною, яка сподобалась вам найбільше. Дотримуйте вимог художнього стилю.

ПЛАН ТВОРУ-ОПISУ МІСЦЕВОСТІ

I. Де ця місцевість (галявина в лісі, берег моря, вулиця міста тощо).

II. Якою є ця місцевість.

1. Що найперше впадає тут у вічі.
2. Особливості місцевості.
3. Архітектурні споруди в ландшафті (якщо є).
4. Рослинність на місцевості (якщо є).

III. Загальне враження (що подобається, а що, можливо, ні).

- ◆ Прослухайте складені різними групами усні твори-описи, обговоріть їх.



331. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Роздивіться картини. За поданим у попередній вправі планом складіть усний твір-опис за однією з них. Твір запишіть на чернетках.

◆ Перечитайте творчі роботи одне одного, відредагуйте їх. Після обговорення переписуйте відредаговані тексти у зошит.



332. Доберіть матеріал до твору на одну з тем, поданих нижче. Орієнтуючись на поданий у вправі 330 план, напишіть твір-опис місцевості за власними спостереженнями.

- «Вулиця мого дитинства».
- «Вулиця, на якій я живу».
- «Цю місцину я пам'ятатиму завжди».

◆ Перечитайте свою творчу роботу. Описане спробуйте відтворити фарбами на папері (або полотні).



§ 26. ВСТАВЛЕНІ РЕЧЕННЯ

333. Прочитайте подані в колонках речення. Чи можна сказати, що виділені речення містять додаткові повідомлення або уточнення? Наскільки вирає від уведення таких речень зміст повідомлення?

На по́куті Тарас Григорович і Божа Мати.

Побачив я одного разу портрет в обіймах рушників пророка нації Тараса.

На по́куті, як водиться між нас, Тарас Григорович і Божа Мати.

Л. Череватенко.

Побачив я одного разу (сусід у гості запросив) портрет в обіймах рушників пророка нації Тараса.

В. Родіонов.

Вставлені речення передають додаткові повідомлення, побіжні зауваження або уточнення основної думки.

Наприклад: *Проїжджаючи мимо ковалевої хати (у пущі жив коваль), козак одрізався од своїх (П. Куліш).*

В усному мовленні вставлені речення вимовляють швидко та зниженим тоном, виділяють невеликими паузами.

На письмі невеликі за обсягом вставлені речення, що містять додаткову інформацію або побіжні зауваження, виділяють комами: *Жилося Іванові Івановичу, ще раз кажемо, непогано (Остап Вишня), дужками або тире: Гриць (а це був він) дивився вслід човнові (В. Рутківський).*

334. Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації. Яка роль виділених речень? Які з них передають побіжні зауваження? Які — додаткові повідомлення або уточнення?

1. Катерина Павлівна (так звали вчительку) підвела на мене свої по-українському замріяні очі (А. Камінчук). 2. Мій дідусь танкіст — казала бабуся — у війну дійшов аж до Варшави (О. Сенатович). 3. Тут, кажуть люди, до сонця ближче, до серця ближча земля батьків (М. Сингаївський). 4. А Кирило Кожум'яка до змія спішить (комусь з них уже не жить!) Ой, чи битись будуть, чи миритись?.. Може, краще з гадом не сваритись? (В. Чемерис). 5. Найбільш театральне місто України — Київ (тут працює понад 25 театрів) (З довідника).



Прочитайте, пропускаючи виділені речення. Виграв чи програв від цього зміст прочитаного? Поясніть.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

335. Перепишіть. Визначте вставлені речення, поясніть роль кожного. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Одного разу — у Пилипівку то було — надворі завірюха куйовдила, буря сумно вила у димар (Панас Мирний). 2. Я тричі піч перехрестила (навчила мати так колись), щоб калачі усім на диво рум'янцем гарно узялись (М. Вайно). 3. Я посміхнусь — така вже вдача — на злі, крикливі голоси (В. Крищенко). 4. Душе (якщо я маю душу)! Яка непереможна ти! (С. Плужник). 5. Та і твоя душа, я добре знаю, чутлива, тріпотлива, як свіча (А. Бортняк).

◆ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

336. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки (вставлені речення виділено). Розставте розділові знаки.

1. Прапрадідів знає українська земля а доля в них часто була полиновою вони ж засівали душевні поля піснями сумними і рідною мовою (С. Лещук). 2. Над тихою рікою стоїть село а в тім селі хатина так пісню й казку можна починати у хаті тій живуть його батьки (М. Рильський). 3. За тучами за хмарами та зливами я бачу сходить день ясний над нивами (П. Тичина). 4. Дуже сильна ти помітив до краси людська любов (Д. Білоус).

◆ Визначте в реченнях однорідні члени.

337. Перепишіть, на місці крапок уставте вибрані з довідки вставлені речення. Розставте розділові знаки.

1. У вітрякові ... не гуло вже, а рехло (А. Казка). 2. Птах прилетів розкрилено і чисто ... (Р. Плотникова). 3. І чули ми ... як свіжий ранок сонце викликав, сердега-вітер пив росу із квітки (Н. Пукас). 4. В моїм дворі розквітли гладіолуси ... (О. Довгон'ят).



Горять веселки їхніх кольорів. Хіба літає птаство уночі? Чуть було. Дереву тому свідки.

**338. Прочитайте. Визначте вставлені речення, поясніть їхню роль у тексті.**

Козацька старшина поділялася на генеральну, полкову та сотенну. До генеральної старшини належали: гетьман або кошовий отаман, обозний (він завідував усією артилерією), суддя (він був головою генерального суду), писар (цей керував канцелярією), осавул (він завідував усіма військовими справами), хорунжий (він відповідав за прапор козацького війська), бунчужний (він пильнував за гетьманським бунчуком), довбиш (це був музикант, що грав на литаврах) та інші. До полкової старшини належали полковник, осавул (він був помічником полковника), полковий обозний, суддя, писар, хорунжий (цей охороняв полковий прапор), полкові канцеляристи. У складі сотенної старшини були сотник, писар, осавул, хорунжий (він відповідав за значок — прапорець сотні).

З календаря.

- ◆ Визначте стиль тексту.
- ◆ Усно перекажіть текст, уживаючи вставлені речення.

**339. Перепишіть, розставте розділові знаки.**

1. Київ це чули усі і раніш краций за Відень і за Париж! (М. Познанська). 2. Сонячна Ялта Криму перлина греки ім'я їй дали неспроста (О. Довгол'ят). 3. Я бачу гарні міста на схилах гори вони красуються високими вежами то химерно переплітались вербові гілки вершників навіть бачу вони мчать по звивистих гірських дорогах певно то птаха якась ворухнулася в гущині і навіть чую цокіт копит то дзвеніло у вусі в тиші (В. Нестайко).



Чи є синонімами іншомовні слова «пейзаж», «ландшафт» і «рельєф»? Перевірте себе за словником іншомовних слів.



Поясніть, що означають вислови «міський пейзаж», «морський пейзаж» тощо? Які пейзажі ви бачите на картинах С. Ярового та Г. Лукомського (див. с. 202, 204)? Складіть описи зображеної місцевості. Уживайте вставлені речення.



Сергій ЯРОВИЙ.
Херсонес



340. Перепишіть. Визначте вставні слова (словосполучення), вставлені речення, звертання.

1. Стоїте, дорогі, на порозі життя (у дитинство немає, на жаль, вороття). Не губіться, прошу вас, у морі людському! Не забудьте дорогу до отчого дому (*Л. Ржегач*). 2. Курличуть радо сірі журавлі (ти їх стомила, нелегка дорого), дівча у синь вглядається з порога, косички заплітаючи малі (*Г. Кривда*). 3. Я така несказанно багата (та не сріблом, не золотом, звісно). Є у мене і будні, і свята, є у мене і праця, і пісня (*Н. Пукас*).

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях.

◆ Позначте в словах усі вивчені орфограми.



Складіть висловлювання «*Чим насправді багата людина*». Уживайте вставні слова (словосполучення) та звертання.

341. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих речень.

1. Мелодія дзвону, безсумнівно, заспокоює, навіює спогади (*Н. Зубицька*). 2. Звісна річ, усім тяжка розлука (*М. Рильський*). 3. Тоді у лісі на Купала, здалося, папороті цвіт я в темну нічку відшукала (*Л. Забашта*). 4. Щастя, здавалосьь, злетіло на землю (*Олександр Олесь*). 5. Видно, вірять люди в чудеса (*Л. Дмитерко*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ ЗІ ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ)

- Загальна характеристика простого речення.
- Чи ускладнене речення вставними словами (словосполученнями), якими саме.
- Що виражають вставні слова (словосполучення).

Кажуть, обличчя людини — то дзеркало її душі (*А. Мороз*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене; ускладнене вставним словом «кажуть». Вставне слово називає джерело повідомлення.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Кажуть, обличчя людини — то дзеркало її душі.

Речення розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускладн. встав. сл. «кажуть»; назив. джерело повідомл.



342. Перепишіть, розставте розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Немало я пройшов доріг не раз бувало помилявся (Д. Луценко).
2. Я напоїти силою твоєю хотів би пісню земле! (В. Сосюра).
3. За однією з легенд назва міста Бердичів походить від назви племені берендичів (За Г. Скарлатом).
4. А пам'ять наша глибшає нівроку (С. Йовенко).
5. Яка дорога стелиться мій краю перед тобою в світлу далечинь! (Д. Луценко).
6. Здається навіть небо споглядає пишноту світу (О. Ющенко).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Які слова граматично не зв'язані з членами речення?
- » Яка роль у мовленні звертань, вставних слів (словосполучень), вставлених речень?
- » Якими розділовими знаками виділяють звертання? Наведіть приклади.
- » З якою інтонацією вимовляють звертання?
- » Які вставні слова (словосполучення) є найбільш уживаними? Складіть з ними речення.
- » З якою інтонацією вимовляють вставні слова (словосполучення)?
- » Якими розділовими знаками виділяють на письмі вставлені речення?



Георгій ЛУКОМСЬКИЙ.
Свята Софія. Дахи



РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 27. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

343. Прочитайте. У реченнях якої з колонок виділені слова набувають додаткового значення?

Сходило велике і ласкаве сонце.

Вітаю створену землею силу.

А сонце сходило, велике і ласкаве
(Л. Забашта).

Вітаю силу, створену землею
(Я. Райніс).

◆ Речення другої колонки прочитайте, дотримуючи пауз та інтонації відповідно до розділових знаків.

◆ Чи вплинула зміна порядку слів у реченнях на їхній зміст? На сприйняття цього змісту адресатом мовлення? Зробіть висновок: яка роль у реченні слів, виділених в усному мовленні паузами та інтонацією, а на письмі — комами?



Змістове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для увиразнення їхньої змістової ваги називають ВІДОКРЕМЛЕННЯМ. Відокремлюватися можуть тільки другорядні члени речення.

В усному мовленні відокремлення вирізняють відповідною інтонацією, паузами та сильнішим наголошенням. На письмі відокремлені члени речення виділяють комами або тире. Наприклад: *Йде зима, холодна і різка* (В. Сосюра). *Лежить ріка — велика і безсмертна* (М. Шевченко).

Відокремлені другорядні члени речення у змісті речення є особливо важливими. Зазвичай вони виражають суть ними повідомлюваного або ж мають відтінок важливого додаткового повідомлення.

Речення з відокремленими членами вимовляють так. Перед відокремленим членом голос підвищують і роблять паузу, відокремлений член вимовляють з особливим підкресленням. Якщо відокремлений член стоїть на початку речення, його вимовляють із інтонаційним підвищенням голосу, а після нього роблять паузу.



• ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

344. Прочитайте, інтонуючи речення відповідно до розділових знаків. Визначте відокремлені члени речення.

Небо розгорнуло свій намет — синій, широкий, глибокий! Бездонне й широке, круглим шатром спускалося небо над землею. Сонце піднялося вже височенько і, гаряче, іскристе, обливало широке поле своїм огнистим світлом. Повітря ані ворухнеться — чисте, прозоре, спокійне. Сонце котилося аж по землі, розстиало проміння, щирозлотне, блискуче.

За Панасом Мирним.

- ◆ Яка роль відокремлених членів речення в мовленні?
- ◆ Які саме члени речення є відокремленими в уривку?
- ◆ Визначте в уривку речення з непрямым порядком слів.

Означення відокремлюють, якщо вони:

- **стосуються члена речення, вираженого особовим займенником:** *Як вона там, бідолашна? (М. Стельмах);*
- **стоять після означуваного слова-іменника, особливо якщо перед ним уже є означення:** *В небі, чистім і прозорім, сонце сяє (М. Рильський). Пік мороз в ту сніжну зиму, довгу і сувору (Д. Луценко);*
- **виражені дієприкметниковим зворотом, що стоїть після означуваного слова:** *Ще спить земля, укутана снігами (Д. Луценко);*
- **виражені дієприкметниковим зворотом або одиничним дієприкметником, що стоїть перед означуваним словом, але має обставинно-причинове значення:** *Скуті кригою страшною, сплять озера і гаї (Олександр Олесь). Здивований, хлопець постояв ще трохи, а потім рушив (Є. Гуцало).*

Поширені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, що стоять перед означуваним іменником і не мають додаткових обставинних відтінків значення, не відокремлюють: *Стоять налиті сонцем дні (М. Луків).*

Якщо поширене чи непоширене означення відірване від означуваного слова іншими членами речення, його відокремлюємо незалежно від місця розташування в реченні: *І ми пішли, палкі, веселозорі (А. Малишко).*

345. Перепишіть. Визначте й підкресліть відокремлені означення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Глибоко в пам'яті квітне спогадом день, теплий, літній

(О. Довгоп'ят). 2. Біг я, веселий і босий, серед гречаних медів (Б. Олійник). 3. Рідний степ, широкий, вільний, пишнobarвний, раптом став перед очима (М. Вороний). 4. А на серці стояла радість, навіяна пахощами молоді трави (М. Івченко). 5. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О. Довженко). 6. А сонце, тепле і ласкаве, спинило погляд на землі (Олександр Олесь).

- ◆ Визначте означення непоширені та поширені.
- ◆ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.



Опишіть картину О. Івахненка, уживаючи відокремлення. Поясніть її назву. А як уявляєте долю ви особисто?

Олександр ІВАХНЕНКО.
Доля

346. Прочитайте речення, інтонуючи їх за правилами. Поясніть уживання та неживання розділових знаків.

ополя стала дивна і струнка
(І. Васильчук).
рки розсипались холодні і дрібні
(О. Кононенко).
ди шумливі і духмяні холодна
інь роздягла (В. Сосюра).

Тополя стала, дивна і струнка.
Зірки розсипались, холодні і дрібні.
Сади, шумливі і духмяні, холодна
осінь роздягла.



Чи згодні ви, що відокремлення залежить від бажання автора? Свій висновок підтвердіть самостійно складеними реченнями.

ПІДКАЗКА

Якщо перед означуванім іменником немає означення, непоширені означення, що стоять після нього, можуть відокремлюватись або не відокремлюватись. Це залежить від бажання автора.

Записуючи такі речення, керуйтеся їхнім інтонуванням.

347. Прочитайте речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків. Поясніть уживання розділових знаків.



1. Ідуть дощі легкі й прозорі (А. Малишко). 2. Встає погода, тиха і хороша (А. Малишко). 3. Настали ночі темні і глибокі (М. Антіох). 4. Іде гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать (Л. Костенко). 5. Спить земля, охмарена і славна (А. Малишко). 6. Промерзло небо, місячне і тихе (М. Сингаївський). 7. Горить вікно яскраве і сумне (П. Перебийніс).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.



348. Складіть усне висловлювання на тему «Зимовий дощ» у художньому стилі. Уживайте речення з відокремленими означеннями.

349. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Земля рипить морозами окута (А. Малишко). 2. І панує холодна зима невблаганна і люта (В. Грінчак). 3. Мерзне мокре листя сплять квітки сумні. Що їм бідним сниться у холоднім сні? (В. Сосюра). 4. Сплять сивиною закутані гори (Б. Дегтярьов). 5. Обмерзла кригою озимина ламалась (Олесь Гончар). 6. Упадуть сніжинки тихі і несмілі (В. Сосюра). 7. А я у світ снігами оповитий вглядаюсь через батькове плече (О. Довгий). 8. Любові сповнений до дна я вам щедрую добрі люди (Д. Луценко).

◆ Визначте означення непоширені та поширені.

350. Перестройте речення так, щоб поширені означення відокремлювались. Перестровані речення запишіть.

ЗРАЗОК Побите дощем поле ще й град поб'є. — Поле, побите дощем, ще й град поб'є.

1. Неправдою здобуті скарби не дають користі (З Біблії). 2. Зароблений працею сухар м'якіший за дарованого бублика. 3. Наука — то викопана голкою криниця. 4. Читання — то покладений за пазуху сніг. 5. Одержані в дитинстві знання — то вирізьблене на камені зображення.

Народна творчість.

◆ Поясніть уживання тире.

351. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Чи не сліпить грозою ткани ніч? (Л. Костенко). 2. Гроном налякана змахує крилами чапля сердита (В. Раєвський). 3. Учора був тут лісовик від моху весь позеленілий (Олександр Олесь). 4. Затиснене між горбами сільце мало лише дві вулиці (Ю. Мушкетик). 5. Покинута людьми за довгі дні дорога помирає в бур'яні (Д. Павличко). 6. Низько над землею носились чимось заклопотані ластівки (М. Старицький). 7. Зачарований даллю я про все забуваю в цю мить (Д. Луценко).

- ◆ Поясніть, у яких випадках відокремлюють виражені дієприкметниковими зворотами й одиничними дієприкметниками означення, які стоять перед пояснюваним словом.

Для підкреслення змістової ролі можуть відокремлюватися в реченнях і означення, виражені іменниками у формах непрямих відмінків із прийменниками або без них:
Невеличкий, з кулачок, жив в болоті куличок (О. Пархоменко).
Звучав потемнілий дзвін, пудів на тридцять (М. Стельмах).

352. Прочитайте. Визначте відокремлені означення. Укажіть серед них ті, що виражені іменниками з прийменником.

1. І пахне свіжо й смачно в отчій хаті духмяним, тільки з печі, житняком (Д. Луценко). 2. Висока, до шиї козаків, трава вкривала береги річки (А. Кащенко). 3. Той бичок, з-під чорнушки-корови, був улюбленець Івасів (Панас Мирний).

- ◆ Яка роль відокремлених означень у реченнях?



353. Перепишіть. Підкресліть у реченнях члени речення.

1. Веселка була схожа на дугу, дбайливо розмальовану господарем, вбрану в красиві весільні стрічки (Ю. Мушкетик). 2. У тиші, настояній духом гречаним, напахченій визрілим чаром городнім, сиджу перед дідом (П. Перебийніс). 3. Снігами прихорошені, вітрами заколисані смереки над Карпатами мов на блакиті писані (М. Нагнибіда). 4. Роз'ятряний нудьгою, затоплений у задум, плентався я тихою ходою берегом річки (М. Коцюбинський).

- ◆ Визначте відокремлені означення.
◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами.
◆ Позначте в словах усі вивчені орфограми.



354. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Усім любе слово сказане до речі (з Біблії). 2. Я не соромлюся свого рядка наївного й немудрого але правдивого (Д. Павличко). 3. І у слові озветься стокрило тишина перетворена в грім (М. Рильський). 4. Озвучене піснями бринить моє перо (П. Перебийніс). 5. Слова давно забуті і священні хотів я в кожному серці пробудить (М. Гурець). 6. Задоволений життям поет щойно сміявся (П. Перебийніс). 7. З образою сказане слово будить гнів (Панас Мирний). 8. Яке ж то горе — слово лицеміра гнучке й блискуче мов гадюча шкіра (Д. Павличко).

- ◆ Укажіть речення, у яких дієприслівниковий зворот стоїть на початку, у середині та в кінці.



Складіть роздум на тему «Слово буває не тільки шовкове». Уживайте відокремлені означення.

- ◆ Підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему «Чи кожна людина талановита?»



355. ПОПРАЦЮЙТЕ У ПАРАХ! Продиктуйте одне одному текст (за абзацами). Поміняйтеся зошитами та перевірте роботу товариша. Знайдіть помилки, виправте їх.

Зима. Земля скована морозом покрилася білим снігом. Замазане зелено-бурими хмарами високе небо припало до землі. Сумно. Один вітер гуляє по волі, гуде та реве. На прикритих снігом ланах де-не-де бовваніє почорнілий бур'ян. Хутори видніють здалеку, обставлені ожередами соломи.

Короткий зимній день минав. Ясне сонце ховалося за гору, обдавало червоною загравою небо, чисте й високе. Зоря почала жовтіти, пригасати. Над землею розстилася ніч, на небі схоплювалися зорі. Блискучі й ясні, вони так вистилали все небо, мов хто висипав їх із коша.

За Панасом Мирним.

◆ Підкресліть у реченнях тексту відокремлені означення, виявіть, чим вони виражені.

◆ Визначте типи допущених помилок.

356. Прочитайте речення, визначте вжиті в них прикладки. Чому прикладка є різновидом означення? Назвіть означувані прикладками слова.

1. Вкраїно-мати, народи героїв! (В. Крищенко). 2. Підводиться вона, Україна, наша мати (А. Малишко). 3. Любімо нашу Україну! І Бог любитиме нас, українців (З газети). 4. І хто ж то забуде оті сторінки з віршем «Любіть Україну»! (О. Ющенко). 5. У прадідівській формі глека, в шаблі, в списі — скрізь вона, наша славна давнина (М. Хоросницька). 6. Хто поверне нам пісні — інструкції до користування поверненими цінностями? (В. Голобородько).

◆ Визначте прикладки непоширені та поширені.

◆ Які з прикладок є відокремленими? Поясніть.

Відокремлюватись можуть непоширені й поширені прикладки, виражені іменником або іншою частиною мови в значенні іменника.

Прикладки відокремлюють, якщо вони стосуються:

• **власного імені і стоять після нього:** *Нехай почує вся земля про мужнього Франка Івана, сина коваля!* (П. Тичина);

• **власного імені, стоять перед ним, але мають додаткове обставинне значення:** *Тонкий знавець фольклору, Максим Рильський записував і зберігав його для нащадків* (З підручника);

• **загального іменника та стоять після нього і є поширеними:** *Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу* (М. Рильський);

• **особових займенників:** *Іду я, степів перехожий, радію од щастя землі* (В. Сосюра). *Щасливиця, я маю трохи неба* (Л. Костенко).

Завжди відокремлюють прикладки, виражені сполученням слова чоловік, чолов'яга, дівчина, хлопець, дід, людина і под. з іншими словами: *Веде хана на припоні Сірко — хлопець молодецький (Л. Забашта). Немолодий чолов'яга, бригадир був неабияким майстром (К. Лубенець).*

Якщо прикладка, що стоїть перед пояснюваним словом, має тільки означальне значення, її не відокремлюють: *Директор школи Василь Маркович Рясний був схвилюваний вкрай (О. Довженко).*

357. Прочитайте. Визначте відокремлені прикладки.

1. Люблю Дніпро — ріку свого народу (І. Савич). 2. В серці моєму живе сонцесяйна перлина — срібномовна моя Україна (М. Сингаївський). 3. Плекаю їх, розкішні квіти слова, душі моєї образи святі, єдину вітиху у моїм житті (С. Черкасенко). 4. І як вона співать могла, ця проста дівчина з села? (Олександр Олесь). 5. Ми, селяни, всі потроху філософи (М. Стельмах).

◆ Визначте прикладки непоширені й поширені.

358. Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Визначте відокремлені прикладки.

1. Голови повік не схилить Київ — слави богатир (П. Усенко). 2. Сяє в золоті крил охоронець Києва — Архангел Михаїл (А. Камінчук). 3. А я живу, людина між людей (П. Перебийніс). 4. Підсвічені багрянцем, тихо линуть листи кленові, падають до ніг безсмертній Лесі — гордості Вкраїни (О. Ющенко). 5. Надійшов голова — привітний червонощокий чоловік (Олесь Гончар). 6. Учитель фізкультури Микола Дмитрович теж приєднався до малюків (Олесь Гончар).

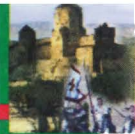
◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.

359. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте відокремлені прикладки.

1. Згадайте Богдана старого гетьмана (Т. Шевченко). 2. Байраками їхав до війська Григорій Триволя козак молодий (М. Стельмах). 3. Пливе Десна Довженкова ріка (А. Малишко). 4. Спрадавна існують легенди про Ржищів квітуче полянське село (Б. Дегтярьов). 5. Шофер літній чолов'яга мав атлетичну будову тіла засмагле обличчя міцні жилаві руки (Л. Дмитерко). 6. У нас у бджіл такий девіз Хто не працює в мед не лізь (Народна творчість).

◆ Визначте речення, ускладнене однорідними членами речення, поясніть у ньому розділові знаки.

◆ Визначте речення з прямою мовою. Поясніть у ньому розділові знаки.



Відокремлюють прикладку, що приєднується до означуваного слова словами на прізвище (на ймення), родом, тобто, так званий, або (чи): *Жив на Дніпрі Тарас, на прізвище Сторчак (П. Куліш). Кам'янисті сади, або рокарії, — це поєднання рослин із камінням (З довідника).*

360. Прочитайте. Визначте відокремлені приклади.

1. Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови (Л. Костенко). 2. Ой був на Січі старий козак, на прозвище Чалий (Народна творчість). 3. Острів Хортиця дістав свою назву від слова «хорт», тобто пес (Д. Яворницький). 4. Ми всі із хліба виростили, сину, із праці себто (Б. Олійник). 4. Старий учитель, родом із Засилля, торкнув плече: «Солдате, не журись» (Б. Олійник). 5. То була Ликерія Петрівна, на прізвище Висока (І. Нечуй-Левицький).

Відокремлену прикладку зазвичай виділяють комами:
І він устав на горах перед нами, наш Київ (М. Рильський).

У випадку, коли відокремленій прикладці надають особливого змісту і виділяють у вимові довгою паузою, її виділяють тире:
Є у мене мати — Україна мила (М. Хоросницька).

361. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Обґрунтуйте вживання тире.

1. Такий пісенний добрий лад в землі моєї — України (М. Сингаївський). 2. Я кланяюсь народу-сівачу, його святині — пісні незабутній (П. Перебийніс). 3. І пісня — сонячна душа народу — злетіла в небо, плавна і дзвінка (М. Сингаївський). 4. Верховна Рада України приймає основний Закон — Конституцію (З підручника). 5. Міністерством юстиції України зареєстрована громадська організація — Українське козацтво (З журналу).

◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.



362. Прочитайте. Визначте відокремлені приклади та означувані ними слова. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Розвивайся ж барвінково у саду нового часу, українське рідне слово — слово Лесі і Тараса! (Д. Кононенко). 2. Мово моя, полинного степу стеблинко, як же ти вижила, стільки зазнавши біди? Як підвелась ти, зазеленіла гінко із-під пожарів, із-під копит орди? Мово моя, мальво з-під білої хати, шовк пелюстинок, тоненький-тонюсінький стан... А не змогли ж дихання твоє перетяти ані аркан яничарський, ані ятаган! (Т. Коломієць). 3. Ти зіткана сонцем з добра і любові, о пісне, зажуро моя чорноброва (Н. Пукас).



Складіть план, розробіть заходи і проведіть «Рік української книжки» у вашій школі або родині.



363. Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків. Підкресліть члени речення.

1. Загнузданий Хмельницького рукою, по бруку дзвонить копитами кінь (*В. Сосюра*). 2. Головне покликання мови — творити із людини біологічної людину розумну, себто громадянина (*Б. Олійник*). 3. Плекаймо поезію — дух народу, силу його і славу (*Б. Андрусак*). 4. А воно все вірить, перекотиполо, що його нащадки в землю пустять корінь (*В. Рисцов*). 5. Бездухі мають рабську душу, покірну, зрадницьку, байдужу (*Б. Білас*). 6. У заморські вдяганки наряджена Гава уже не видається не надто й плюгава (*С. Коваль*). 7. У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов (*М. Рильський*).

◆ Визначте речення з дієприкметниковими зворотами, поясніть у них розділові знаки.

◆ Укажіть складне речення.

• ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

364. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання розділових знаків.

1. На людей дивлячись, і себе бачиш. 2. Кравцем, тешучи дерево, не станеш. 3. Старцювати, знаючи ремесло, не станеш. 4. Обличчя не вмиєш, рук не замочивши. 5. Кожен птах, свою пісню співаючи, здійсмається до небес.

Народна творчість.

◆ Укажіть речення, у яких дієприслівниковий зворот стоїть на початку, у середині та в кінці.



Зробіть висновок: чи впливає місце дієприслівникового звороту в реченні на виділення його на письмі комами?

◆ Чи є дієприслівниковий зворот відокремленою обставиною? Поясніть.

◆ Непоширеною чи поширеною обставиною є дієприслівниковий зворот? Чому?

Завжди відокремлюють обставини, якщо вони виражені:

• **дієприслівниковими зворотами:** *Заплакала хвиля, упавши до ніг (Є. Лещук);*

• **одиничними дієприслівниками:** *Пташині хори, натомившись, поволі затихають (О. Довгий).*

На письмі відокремлені обставини виділяють комами. В усному мовленні — паузами та інтонацією.

Не відокремлюють виражені одиничними дієприслівниками обставини, якщо вони стоять безпосередньо після дієслова-присудка і мають значення обставини способу дії: *Чайка скиглить літаючи (Т. Шевченко). Сонце заходило не поспішаючи (М. Стельмах).*



365. Прочитайте. Визначте відокремлені обставини. З'ясуйте спосіб їхнього вираження.

1. Сплеснувши крильми, день на захід мчитьс'я вчвал (*Б. Кравців*).
2. День минав, залишивши купу вражень (*Зірка Мензатюк*). 3. А день, допивши сонця келих, уклався спати під млином (*І. Коваленко*).
4. День народжується, спускаючись із неба на землю. Увечері день відходить, піднімаючись у небо (*В. Захарченко*). 5. День поночіє, зачекавшись ночі (*В. Затуливітер*). 6. І, в зірку твердо вірячи свою, її шукав я звечора і зрана (*Борис Тен*). 7. За тополями ранок встає, одягнувши в рожеве калину (*І. Переломов*).

◆ Визначте в кожному з речень місце дієприслівникового звороту стосовно дієслова-присудка.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях.

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

366. Подані речення доповніть самостійно дібраними дієприслівниковими зворотами. Доповнені речення запишіть, відокремлені обставини підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.

Дівчина співала. Пісня брала за душу кожного. Люди притишували крок, зупинялися, слухали. Та ось завмер останній звук дівочого голосу. Небо неначе потемніло. Сонце ніби поблякло.



Як впливає на вас народна пісня? Сучасна пісня? Класична музика? Розкажіть про свої музичні уподобання. Уживайте відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами.

367. Перепишіть, розставте розділові знаки.

Тихо-тихо зазвучав голос дедалі все дужчаючи та піднімаючись угору. Слухаючи всі ураз стихли. І було що послухати. У кожного перед очима стала ніч тиха та зоряна. Сизим мороком криє вона страшенні скелі. Здається гори тремтячи ворухаться скелі шепочуть між собою дослухаючись до того гомону. Серце завмирає душа ширшає. Ніби чуєш як б'ється світове серце.

Пісня завмерла. Луна від неї бриніла в душі в кожного ворухачи якісь почування. Усі мовчки схилившись сиділи.

За Панасом Мирним.

◆ Визначте та підкресліть відокремлені обставини.

◆ Визначте складні речення.




Як ви розумієте вислів «Музика, не нагадуючи ні про що, може сказати все» (*І. Еренбург*)? У відповіді вживайте відокремлені обставини.

368. Прочитайте. Визначте обставини, виражені одиничними дієприслівниками. Чому одні з них відокремлюємо, інші — ні?

1. Білим цвітом сніжини, кружляючи, падали з хмар (*Д. Луценко*).
2. Снігопад валив не перестаючи (*Г. Колісник*). 3. І сніг молодий, пролітаючи, тане (*Т. Севернюк*). 4. Вражали барви нас, згасаючи. Лежать

сніги в полях, не танучи (Г. Скірська). 5. Ліс на хвилину примовк, ані шелесне завмерши (М. Луків). 6. Природа завжди діє не поспішаючи (Д. Менделєєв). 7. Навчаючись, не дай думкам заснути! (Фірдоусі).

◆ Поясніть написання не з дієприслівниками.

 **369. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Підготуйте доповідь у науковому стилі на тему «Відокремлення обставин, виражених одиничними дієприслівниками». Як унаочнення використайте подану нижче таблицю.**

Швиденько сльози Марія втерла сміючись. <i>Т. Шевченко.</i>	Марія, вагаючись, ступає за проворною Уляною. <i>М. Стельмах.</i>
Співають ідучи дівчата. <i>Т. Шевченко.</i>	Йдуть по долині і, йдучи, співають. <i>Т. Шевченко.</i>
По вулиці ідуть співаючи дівчата. <i>В. Сосюра.</i>	З-за дерев, співаючи, з'явилася струнка жінка. <i>М. Стельмах.</i>

◆ Визначте з-поміж учнів своєї групи доповідача (того, хто виступатиме з доповіддю) та опонента (того, хто ставитиме йому питання). Прослухавши доповідь та відповіді доповідача на питання, дайте оцінку роботі обох учнів.

370. Запишіть речення, розставивши пропущені розділові знаки, у такій послідовності:

- речення, у яких обставини відокремлюють;
- речення, у яких обставини не відокремлюють.

1. Полум'яніючи згоряє над нивами ще молода зоря (Л. Тендюк).
2. Вітер лютий налетів з розгону і втомившись під дверима ліг (М. Шеремет). 3. Я йшла не оглядаючись цей раз (С. Йовенко). 4. А я дивлюсь зітхаючи і мчуся сніг збиваючи і мчу і мчу кудись (Г. Коваль). 5. Хлопці бігли не озираючись (В. Рутківський). 6. Не відстоюй своєї думки розмахуючи кулаками. Відстоюй свою думку розмахуючи думками (Г. Кирпа).

◆ Підкресліть у реченнях усі члени речення.

Дієприслівникові звороти фразеологічного типу комами не виділяють: Тікати не чуючи ніг. Сидіти склавши руки.

371. Прочитайте. Визначте фразеологізми, розкрийте їхнє значення. Поясніть розділові знаки в реченнях.

1. Що ж їм сидіти згорнувши руки й чекати, щоб за них хтось подбав? (М. Коцюбинський). 2. Оленка мовчала втупивши очі в підлогу (А. Хижняк). 3. Я вже такий був меткий і проворний, що між дощовими краплями блискавкою проскакував, чуба не замочивши, ніг не забруднивши (Є. Гуцало).

**372. Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків.**

1. Карпо, позичивши у сірка очей, мовчки виринув із-за рогу хати, несучи в одній руці хлібину, а в другій — глечик молока (Ю. Яновський). 2. Коваль тоді уклонивсь панотцеві та й потяг у хату, піймавши облизня (П. Куліш). 3. «Все гаразд, минуло лихо», — думав так цей молодець, запустивши руку тихо у державний гаманець (С. Воскресенко).

◆ Визначте фразеологізми, поясніть значення кожного.

◆ Складіть і запишіть речення з фразеологізмами *зціпивши зуби; тримаючи хвіст бубликом; занепавши духом; згнітивши серце*.

Відокремлюють обставини, виражені іменниками зі словами незважаючи на ..., починаючи з ..., на випадок ..., за наявності ... : Незважаючи на вітрець, робилося душно (Григорій Тютюнник).

Обставини зі словами завдяки, внаслідок, усупереч, відповідно до, згідно з, залежно від, наперекір, з причини, у зв'язку з можуть відокремлюватися за бажанням автора.

373. Прочитайте. Визначте відокремлені обставини.

1. Незважаючи на постійні і численні клопоти, мама завжди була привітною (П. Федченко). 2. Починаючи з листопада, у школі працюватиме лінгвістичний гурток (З радіооголошення). 3. Шевченко безсмертний завдяки українській мові, а українська мова безсмертна завдяки Шевченкові (П. Загребельний). 4. Нерви, завдяки обтиранням холодною водою, фізичній гімнастиці, зосередженню волі на одній якійсь думці, незважаючи ні на що, міцніли, гартувалися (І. Багрянний). 5. На випадок дощу, змагання з волейболу будуть перенесені до спортзалу (З оголошення).

374. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

1. У колодязі незважаючи на його страшенну глибину води не виявилось (М. Старицький). 2. Я мінятиму книжки в районній бібліотеці щотижня починаючи з наступного понеділка (З розмови). 3. За наявності протоколу можна вимагати виконання визначених загальними зборами доручень (З інструкції).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

375. Відредагуйте речення та запишіть.

1. Прочитавши історичну повість, вона мені сподобалась. 2. Усе більше закохуючись у цю історичну добу, виникла повага до волелюбності й незборимості наших предків. 3. Звернувшись до підручника історії, хотілося більше дізнатися про долю запорозького козацтва.



376. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Обпікаючи нам душі тихий реквієм лунає Козака несуть (Н. Поклад). 2. Мати діток колихає і співаючи навчає Любів Україну (О. Матієнко). 3. Хто там співає опівночі згадавши долю нелегку (Г. Кривда). 4. А слово з маминого серця почавшись обійма віки (О. Матейко). 5. Святиню захищатиму від хамства відкинувши і сумніви і страх (Б. Манюк). 6. Краще померти стоячи ніж на колінах жити сказав учитель історії дітям. 7. Ми давно переглянули вартість речей розділивши святе і фальшиве (Б. Олійник).

◆ Визначте речення з прямою мовою.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС МІСЦЕВОСТІ

377. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Кодацька фортеця

Як тільки Хмельницький прибув до Січі, його було обрано гетьманом козацького війська. Тоді до нього приєдналося чимало січового лицарства.

Становище було небезпечне. На Запорозжя прямувала польська армія. Праворуч від Січі стояла над Дніпром міцна польська фортеця Кодак. Козакам треба було убезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись із полковниками, гетьман вирядив Богуна й Нечая з тисячею козаків добути Кодак. А сам із Перебийносом попрямував Диким Полем польській армії наперейми.

Добути Кодак, не маючи гармат, неможливо було не те що з тисячею, а й з десятима тисячами козаків. Зі сходу й півдня фортецю захищали кручі Дніпра, з півночі — густі байраки, із заходу — степ, що на ньому далеко видно. Навколо фортеці — глибокі, як провалля, рівчаки. За рівчаками стояли вали, високі, неприступні. Брама була тільки одна і дуже міцна.

Щоб не помітили поляки, козаки наблизилися до фортеці поночі по глибокому байраку. Залишивши Нечая з козаками перед окопами, Богун рушив далі. Узявши дванадцять охочих запорожців, Богун перевдягнув їх у вбрання реєстрових козаків, а сам убрався хорунжим польського війська. Інші козаки мали лежати на землі, аж поки не почують постріли, а тоді чимдуж поспішати до брами йому на порятунок. Розмовляючи з товаришами навмисне голосно по-польському, Богун одверто пішов до брами, а поблизу лежали в залозі козаки.



Ніч була зоряна, але темна. Кодацький поріг шумів і стогнав. Смуга самого порога була темна, як роззявлена паща примари.

З вежі обізався вартовий. Богун сказав, що він польський хорунжий і йде попередити, щоб у фортеці стрічали гостей. Не сподіваючись нічого лихого, вартовий одсунув засова. Не встиг він глянути Богунові у вічі, як упав від його стусана. Козаки, надавивши на браму дужими плечима, відчинили її навстіж.



М. ВЕБЕЛЬ.
Кодацький поріг на Дніпрі

Біля брами зчинився галас, колотнеча, пролунали постріли. Вартові бігли з усіх боків і намагалися зачинити браму, але полковник Богун з товаришами рубали ворогів шаблями. Не раз заносилися ворожі шаблі і над Богуновою головою, та полковник вибивав їх з рук жовнірів. Хтось випалив у Богуну з мушкета, але куля влучила в ремінний черес і відскочила від червінців, що в ньому були. Наостанку полковник мало не загинув від ворожого списа, та на поміч йому підскочив запорожець і перебив списа своїм келепом.

Ворогів дедалі більшало, козаки знесилювалися. На щастя, почулося тупотіння ніг, і до брами, мов степовий вітер, убіг полковник Нечай із товариством. За кілька хвилин бурхливою весняною повинню козацтво затопило Кодак.

Так незборима фортеця була здобута без жодного гарматного

пострілу. Через кілька днів Богун та Нечай уже наздогнали на шляху гетьмана Богдана Хмельницького.

За А. Кащенком.

- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- ◆ Визначте в тексті відокремлені обставини, поясніть їхню роль у мовленні.
- ◆ Складіть план докладного переказу тексту, запишіть його на чернетці.
- ◆ План докладного переказу перебудуйте на план переказу стислого (викресліть пункти, які відбивають другорядні події, деякі пункти об'єднайте). Укажіть у плані пункт, який відповідає описові місцевості.
- ◆ За планом стислого переказу перекажіть текст (усно).

• ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Додатки, виражені іменниками або займенниками з прийменниками крім (окрім), опріч, за винятком, на відміну від, поряд з **або словами** замість, зокрема, навіть, наприклад, **можуть відокремлюватися**: Крім хору, палац має незабаром збагатитись ансамблем народних інструментів (Олесь Гончар). У лісі, опріч мене, є ще хтось (Є. Гуцало).

Додатки, що відокремлюються, можуть:

- **означати предмет, який чимось відрізняється від інших названих у реченні предметів (вони приєднуються до речення прийменниками крім, опріч, на відміну від, за винятком);**
- **конкретизувати зміст сказаного (приєднуються словами наприклад, зокрема, навіть);**
- **вказувати на заміщення предмета (такі приєднуються прийменником замість).**

378. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте відокремлені додатки, з'ясуйте, яке змістове навантаження вони мають.

1. Не маю іншого тепла, окрім тепла отчого краю (В. Баранов). 2. Ні небо, ні земля ніколи, навіть у снах, не покидають людини (М. Стельмах). 3. Не будемо вживати ми зброї іншої, опріч слова (В. Самійленко). 4. Як мало, навіть і в розумних людей, жага багатства народжує думок! (М. Стельмах).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

379. Перепишіть, визначте та підкресліть відокремлені додатки.

1. Зло нічого не дає, крім зла. Мудрість завше доброю була (М. Луків). 2. Творчість — це завжди самоспалення. На все інше, навіть на любов, творцеві залишаються крихти (Т. Севернюк). 3. А Чіпка, наперекір світові й людям, веселий, радий (Панас Мирний).

- ◆ Поясніть уживання тире.



380. Подані речення доповніть самостійно дібраними відокремленими додатками. Речення запишіть, обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. У музеї ми зацікавилися козацькими клейнодами, особливо
2. Атрибути влади на Січі добре збереглися, за винятком 3. Нам довелося, замість ... , оглянути майстерно зроблений макет. 4. Поряд з ... , нас захопила майстерність оздоблення коштовних реліквій.

381. Із кожної пари речень утворіть одне просте, ускладнене відокремленим додатком. Утворені речення запишіть, обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Ніхто не розрадить тебе у біді. Тільки вірний друг розрадить.
2. Уважним потрібно бути до всіх. Приділяти увагу слід старим і дітям. 3. Школярі охоче опановують комп'ютерну грамоту. І учні молодших класів опановують також.

382. Складіть і запишіть речення, у яких у ролі відокремлених додатків були б такі слова: *крім матері та батька; за винятком кількох друзів; замість вдячності.*

ПІДКАЗКА

Якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за*, іменник або займенник із ним не відокремлюється.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем (Панас Мирний).

Ти вже командуєш замість (=за) тата? (М. Стельмах).

383. Перепишіть речення, розставте пропущені розділові знаки.

1. У п'єсі Котляревського «Наталка Полтавка» вперше вийшли на кін замість лубочних поселян живі люди (*Олесь Гончар*). 2. Серця в бракон'єра нема. Замість серця в нього торбочка з м'язів (*Остан Вишня*). 3. Максим замість відповіді тільки отак розкрив рота та показав два ряди білих-пребілих зубів (*О. Кониський*). 4. Замість гір голос подають ущелини. 5. Замість сокола запанувала ворона (*Народна творчість*).



384. Перепишіть. Підкресліть усі члени речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Порадою смуток не вигою. Крім слова, і ліків нема (*В. Швець*).
2. Я, всупереч погрозам і прогнозам, живу, живу, землі своєї син! (*Р. Лубківський*). 3. Може, цього й досить людині? Може, нічого більше й не треба, крім шматини неба над головою та задумливого

шелесту лісу? (Олесь Гончар). 4. Розправляєш плечі і далі йдеш, всьому наперекір (Л. Первомайський).



Складіть висловлювання на тему «Що для щастя необхідне, а що бажане». Уживайте відокремлені додатки.



§ 28. УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

385. Прочитайте речення, визначте роль виділених слів і сполучень слів. Чи можна сказати, що вони уточнюють, конкретизують попередню обставину місця, часу або способу дії?

1. А що там, за пагорбом? Ліс зачарований. А в лісі, скраєчку, хатинка твоя (Л. Закордонець). 2. Уже тепер, вечірньої пори, так чисто сяє мамина хустинка (Н. Кащук). 3. Рівно, на повні груди, дихає степ (І. Кириленко).

Якщо обставини (найчастіше місця або часу, рідше — способу дії), виражені іменниками з прийменниками або прислівниками, уточнюють попередню обставину і перед ними можна вставити слово *а саме*, їх відокремлюють комою: *І тут, в Америці, живу я Україною* (А. Кацнельсон). *У нас там, на городах, пахне кропом у сизі ранки* (М. Рильський). *Сторож кумедно, по-сорочи, зиркнув. Вони міцно, по-ведмежому, стискають одне одного* (М. Стельмах).

386. Прочитайте. Визначте уточнювальні члени речення.

1. Гарно в небі, а таки вдома, на землі, їй-Богу, краще (Б. Олійник). 2. У жнива, у день жаркий, після косовиці, ми збирали колоски стиглої пшениці (В. Шевчук). 3. І славно пахнуть матіоли там, за калиновим кущем (М. Петренко). 4. Давно то було, років, мабуть, зо три (Панас Мирний). 5. Знов без драбини, через димар, виліз на небо дим аж до хмар (А. Качан). 6. Звідси, зі схилу гори, маленьке містечко внизу ледь видно (Є. Гуцало).

◆ З-поміж уточнювальних обставин визначте обставини часу, місця, способу дії.

387. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. А там за сивою горою зоріє Українонька моя (М. Воробей). 2. Тоді весною сорок четвертого сад був весь у цвіту білий-білий (А. Шевченко). 3. Далі за Подолом і Куренівкою за покритою низькими



осінніми хмарами стародавньою Оболонню сталево зблискував Дніпро. Ще далі вгадувалася світла Десна. Яке чудо! (За П. Загребельним). 4. І все ж таки свербить розказати бодай дещицю не для повчань хитромудрих а просто так для душі (Є. Гуцало). 5. Вчора о шостій годині ранку раптом у двері Стук-стук (Остан Вишня).

Уточнювальні прикладки, що починаються словами як, тобто (себто, цебто), або (тобто), чи (тобто), а саме, зокрема, навіть, у тому числі, наприклад, на письмі виділяють комами, а у вимові паузами та інтонацією.

Наприклад: *Прилетів до нас далеко чорногуз, або лелека (М. Адаменко). Вони, тобто вся наша сім'я, живі й здорові (А. Шевченко). Кварц, чи окис кремнію, — один з найпоширеніших мінералів (М. Ферсман).*

388. Прочитайте. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Отже, село звалось Луговиця, або Бабине Щастя (Ю. Олійник). 2. У цьому випадку допущено було перекручення, навіть свавілля (Олесь Гончар). 3. Кумис, або перешумоване кобиляче молоко, вживається як ліки (З журналу). 4. Цілком спокійно почуває себе взимку кажан, тобто летюча миша. Він висить униз головою і безтурботно спить (О. Копиленко).

389. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Найкрасивіша рослина українських водойм біле латаття або водяна лілея. На нього дуже схоже жовте латаття або глечики (з підручника). 2. Хліб навіть сухар голоду в хату не впустить (Народна творчість). 3. Молодь тобто дівчатка не проминали нагоди поглузувати (Григор Тютюнник).

◆ Підкресліть уточнювальні прикладки.

390. Прочитайте. Випишіть лише речення з уточнювальними прикладами. Розставте розділові знаки.

1. У підберезника шапка звичайно білуватого-сірого чи коричнюватого-сірого. Білий гриб чи боровик може жити в симбіозі із сосною ялиною березою дубом. Шампіньйон або печериця трапляється в степу на луках біля жител і в лісах чорноземної зони (З підручника). 2. Є чутки що незабаром вироблятимуть спеціальний мисливський термос на цеберку чаю чи кави (Остан Вишня).

◆ Визначте речення з однорідними членами речення.

391. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих речень.

1. Уміє цінувати дар юності, рідкісний, скороминущий (Олесь Гончар). 2. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини

(М. Чернявський). 3. Кого ховають тут кургани, низькі нахмурили лоби? (В. Марсюк). 4. Я отутечки, в центрі Європи, на землі своїй знов помолюсь (В. Гей). 5. Усе на цьому світі випадкове, окрім землі (М. Федунець).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ДРУГОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

- Загальна характеристика простого речення.
- Чи ускладнене речення відокремленими членами, якими саме.
- Спосіб вираження відокремленого члена речення.

Сплівшись гіллям, стояли столітні дуби (Ю. Мушкетик).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне; ускладнене відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом *сплівшись гіллям*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Сплівшись гіллям, стояли столітні дуби.

Речення розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне; ускл. відокр. обст., вираж. дієприсл. звор.



392. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1878 року тут у Парижі відбувся літературний конгрес. Його душею були Віктор Гюґо Тургенев інші великі світочі духу. Уперше тоді тут у столиці Франції з уст благородного сина Росії Івана Тургенева прозвучало на конгресі ім'я Тараса Шевченка. Сьогодні пам'ятник співцеві України стоїть тут-таки в Парижі на чудовому Сен-Жерменському бульварі.

За Олесею Гончаром.

◆ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення тексту.



Поясніть, що у вашому розумінні означає поняття «любити читати». Як, на вашу думку, можна привчити дитину, підлітка, молоду людину до книжки?



Складіть розповідь про роль книжки у вашому особистому житті і житті країни. У розповіді вживайте речення з відокремленими другорядними членами. Розповідь запишіть.



Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Яка роль у мовленні відокремлених членів речення?
- » Які члени речення можуть відокремлюватись?
- » Як виділяють відокремлені члени речення в усному мовленні?
- » Якими розділовими знаками виділяють відокремлені члени речення на письмі?
- » Які бувають відокремлені члени речення за будовою? Наведіть приклади речень з непоширеними та поширеними відокремленими членами речення.
- » Чи завжди відокремлюють поширені означення, виражені дієприкметниковим зворотом? Поясніть. Наведіть приклади.
- » Чи обов'язково відокремлюють виражені прикметниками означення, що стоять після означуваного слова-іменника? Що робить таке відокремлення обов'язковим? Наведіть приклади.
- » Розкажіть про відокремлення прикладок. Наведіть приклади.
- » Чим найчастіше бувають виражені відокремлені обставини? Наведіть приклади.
- » З якими словами відокремлюються додатки? Наведіть приклади.
- » Для чого слугують уточнювальні члени речення? Які члени речення бувають уточнювальними найчастіше? Наведіть приклади.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

**КОНТРОЛЬНИЙ ПИСЬМОВИЙ
ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО
ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС
МІСЦЕВОСТІ**

393. Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

Богданова гора

Що передусім приваблює мандрівників до Чигирина, однієї з колишніх резиденцій Богдана Хмельницького? Певно, їм хочеться побачити неповторне. Хочеться побачити те, що, перейшовши через руйновища часу, вціліло й збереглося.

Сьогоднішній Чигирин — затишне містечко над Тясмином, добре розплановане й упорядковане. Роздивитися найголовніші споруди міста можна протягом години-другої. Мабуть, цього часу вистачило й молодому художникові Тарасові Шевченку, коли він

приїжджав до Чигирин двічі — 1843-го та 1845-го років.

До ювілею поета постала тут стела, що нагадує про перебування Кобзаря в місті. До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького тут збудовано музейний комплекс Національного історико-культурного заповідника. До нього входять тепер і недалекий гетьманів хутір Суботів, і віддалене урочище Холодний Яр.

Зведений у Чигирині в наші дні комплекс з кількох будинків відтворює споруди XVII століття. Розташовані будинки під Замковою (її ще називають Кам'яною, Богдановою) горою. Ця насправді суцільно кам'яна гора наче якимсь здвигом земним вивернута з глибин. Висока-превисока, вона розтягнулася майже на два кілометри. Гора пологіша з півдня і зовсім крута й неприступна з півночі.

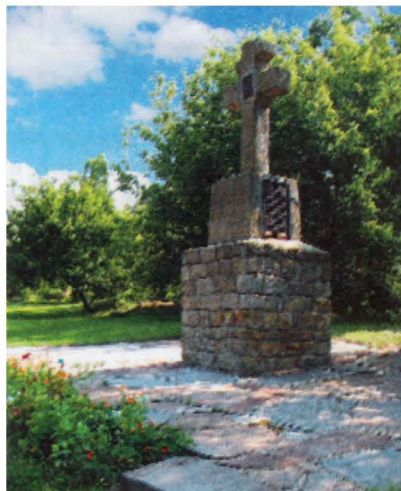
Фортечні споруди на цій горі вражали колись і воїнів, і мандрівників. Сама гора здається могутнім, самою природою витвореним підмурівком фортеці, яка цілком могла охороняти безмежний і прекрасний край.

Зійти на гору можна тільки кількома давно второваними стежками. З гори відкривається чудовий краєвид. Хіба міг цей простір не зворушити Тараса Шевченка!

Саме із Замкової гори стає значнішим і сам Чигирин — давній і сьогоденний. Богданів Чигирин не минає!

За А. Скрипником.

- ◆ Визначте поєднані в тексті типи мовлення. З'ясуйте стиль тексту.
- ◆ Визначте в реченнях тексту відокремлені члени речення, поясніть розділові знаки при них.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть переказ.



Кам'яний хрест на Замковій горі у Чигирині



Пам'ятний знак українським кобзарям у Чигирині



Зв'язне мовлення

Говоріння

СКЛАДАННЯ ТА РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

394. Складіть діалог між двома однокласниками, які щойно відвідали музей голограм (об'ємних зображень предметів, виготовлених способом записування й відтворення розсіюваних предметами світлових хвиль) атрибутів козащини. У репліки діалогу введіть опис двох-трьох історичних пам'яток (булави або шаблі гетьмана, військової корогви тощо). Уживайте відокремлені члени речення.

395. Складіть і розіграйте діалог між двома однокласниками, які обмінюються враженнями від автобусної екскурсії «Київ історичний» («Полтава та її історія», «Замки Львівщини» і под.). У репліках діалогу використовуйте відокремлені члени речення.

396. Складіть і розіграйте діалог між ученицею, яка щойно переглянула історичний кінофільм, та вчителькою історії, яка їй порадила цей кінофільм переглянути. У репліках уживайте відокремлені члени речення.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ НА ОСНОВІ ПОЧУТОГО З ОБРАМЛЕННЯМ

397. Роздивіться таблицю. Пригадайте визначення складників композиції оповідання. В одному з оповідань української літератури (за власним вибором) визначте зав'язку, кульмінацію й розв'язку.



◆ Поясніть, чому текст оповідання складають лише в художньому стилі. Який тип мовлення в тексті оповідання основний? Які типи мовлення допоміжні?

398. Прочитайте текст. Виконайте подані після нього завдання.

Крім основних елементів композиції твору (зав'язки, кульмінації та розв'язки), вам знайомі й позасюжетні елементи: портрет, пейзаж, інтер'єр, авторські відступи.

Існує ще такий композиційний прийом, як обрамлення. Власне, це початкова й остання частини в композиції твору, яка, ніби в рамку, вкладає розповідь про події, що про них ідеться в творі.

Найчастіше саме з обрамлення читач дізнається про те, хто й за яких обставин розповів про викладені в оповіданні події, та про подальшу долю персонажів твору. Обрамлення може вміщувати повчання або висновки.



Назвіть відомі вам твори української та зарубіжної літератури, у яких наявне обрамлення.

◆ Визначте роль цього прийому в кожному з названих вами творів.



399. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! За поданим сюжетом складіть оповідання. Працюйте за таким алгоритмом:

- обміркуйте головну думку оповідання;
- побудуйте сюжет, склавши його із зав'язки, кульмінації та розв'язки;
- уведіть доречний позасюжетний елемент (портрет персонажа, пейзаж, ліричний відступ (спогад когось із героїв про минуле і под.);
- придумайте до оповідання обрамлення;
- доберіть заголовок.

ЗАВ'ЯЗКА	Дружина татарського мурзі серед полонених татарами козаків упізнає свого брата.
КУЛЬМІНАЦІЯ	Сестра пропонує козакові визволення за умови, що той прийме чужу віру, як вона. Брат умовляє сестру тікати разом з ним. Але взяти з собою її дітей неможливо.
РОЗВ'ЯЗКА	Наступного ранку дорогою до невольницького ринку козаки зчиняють бунт. Їм на допомогу приходить загін запорожців. Сестра залишається з дітьми і чоловіком.

◆ Складене оповідання прослухайте та обговоріть у класі.

◆ Проведіть конкурс на краще обрамлення до оповідання.



400. Чи є у вашій сім'ї родинні перекази? Розпитайте про них старших членів родини. На основі почутого побудуйте сюжет, додайте до нього самостійно складене обрамлення та доберіть промовистий заголовок. Оповідання запишіть.



Уявіть, що у шкільному театрі вирішили поставити навчальну п'єсу про синтаксис. Роль якого члена речення ви б хотіли виконувати? Як, наприклад, має виглядати Підмет або Обставина? Як спілкуватися? Напишіть оповідання-фантазію «У ролі Обставини».



УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРОТЯГОМ РОКУ

401. Прочитайте речення. Визначте вид кожного за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

1. Весною все оживає, танцює, співає (*Народна творчість*).
2. Перші проліски — сонця проблиска (*О. Довгоп'ят*).
3. Велике щастя — посадити дерево. Подвійне щастя — виплекати сад (*Ю. Береза*).
4. Чи вгледим ми і ліс, і май, і сонце в коханому краю? (*Олександр Олесь*).
5. Твоя родина — оберіг душі. Не загуби її, не розкриши (*В. Крищенко*).

- ◆ Визначте в реченнях граматичні основи. Обґрунтуйте вживання тире.
- ◆ Запишіть речення, ускладнені однорідними членами. Підкресліть у них усі члени речення. Поясніть розділові знаки.

402. Перепишіть, розставте розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Радість од краси світу ось найвища мудрість життя (*П. Сорока*).
2. І кожен день життя то неповторна мить на вічному шляху до щастя і свободи (*М. Луків*).
3. Уміти жити оце велике діло найбільша загадка грядущих днів (*І. Франко*).
4. Майбутнє України найкраща освіта висока наука технології завтрашнього дня (*З газети*).

403. Прочитайте. Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком потрібно було ставити тире. Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК «Кобзар» став головною книжкою кожного українця. — «Кобзар» — головна книжка кожного українця.

Тарас Шевченко став нашим першим Президентом, нашим першим Парламентом і нашим Урядом. По суті, Шевченко був нашою Державою понад сто років. Шевченко став тим смолоскипом, який горів і не дав погаснути душі народу України. Саме він став духовною силою, яка втримала народ, не дозволила розпорозити його по світах.

З газети.



Розкажіть про значення особи й творчості Тараса Шевченка у вашому житті. Уживайте речення з іменними складеними присудками.

404. Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Усі народи завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність (з «Історії Русів»). 2. Людина народжена для праці й щастя, а не для горя (Ю. Яновський). 3. Тільки в демократичній державі плекають найвищі цінності: людську гідність, свободу, рівність і солідарність (З промови). 4. Сучасні діти народились і стануть людьми не в заляканій Малоросії, а в незборимій, омріяній предками Україні (Д. Кремень).

- ◆ Визначте речення з кількома рядами однорідних членів речення.
- ◆ Зробіть синтаксичний розбір першого та останнього речень.

405. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

Народ творить бе...п...рервно. Це слова відомого мовознавця Олександра Потебні. Найхарактерніший приклад невпин...ої творчості народу пр...слів'я та пр...казки.

Наші поп...редники витворили незлічен...у кількість влучних відточених відшліфованих як самоцвіти висловів. Різницю між жанрами цікаво та влучно окреслив Володим...р Даль. Він п...сав так Пр...казка це квітка. Пр...слів'я ягідка.

За М. Дмитренком.

- ◆ Визначте тему та головну думку тексту. Доберіть до нього заголовок.

406. Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації.

У всіх народів світу — свої національні святині. У кожного з них — відмінні, єдині й неповторні. Спільним для всіх є те, що вони становлять національну духовну спадщину попередніх поколінь, водночас становлячи частку спадщини загальнолюдської.

Пам'яткі історії та культури — творчість наших прабатьків і праматерів. То наші неоціненні цінності, своєрідний заповіт пращурів. Хто не шанує свого минулого, той не гіден свого майбутнього.

Пам'яткі — це не лише подих романтики минулих віків, естетична насолода і пізнання. За невблаганним законом життя нація гине разом із загибеллю її духовної спадщини. І цьому в історії людства є немало прикладів.

За О. Силіним.

- ◆ Визначте неповні речення. Зробіть їхній синтаксичний розбір.
- ◆ Поясніть уживання розділових знаків.

407. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова при них виділіть рамкою.

Ім'я людини це юридично зафіксоване слово для вирізнення особи. В іменах відображені духовна культура характер і світогляд

народу. Прадавні українці мали імена промовисті й милозвучні Добриня Дана Любим. Спільними для слов'янського світу були такі імена Богумил Миролюб Полян Творилад Братислав.

Із прийняттям християнства почали впроваджувати грецькі римські єврейські імена. Часом їх було важко вимовити і запам'ятати тому народні імена вживалися поряд із християнськими. Майже кожен українець мав два імені традиційне й церковне. З часом християнське ім'я стало головним. Чимало народних імен збереглося у вигляді прізвищ Тригуб Хмара Богород.

За Г. Лозко.



Що вам відомо про походження та значення вашого імені? Імен членів вашої родини? Імен ваших однокласників? У відповіді вживайте однорідні члени речення з узагальнювальними словами при них.

408. Прочитайте речення, визначте в них звертання. Перепишіть речення у такій послідовності: 1) речення, ускладнені непоширеними звертаннями; 2) речення з поширеними звертаннями. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Прилітайте ластів'ята до моєї хати! (О. Довгий). 2. Прощай білокрила журавко! (П. Перебийніс). 3. Птице незнана чому раптово затріпотіли крила у тебе? (Р. Лубківський). 4. Співай же пташечко пісні лікуй душевні рани! (С. Шевченко).



Складіть байку (прозою чи віршами), персонажами якої є соловей та ворон. Текст байки запишіть. Уживайте поширені і непоширені звертання.

409. Прочитайте. Визначте речення, ускладнені вставними словами (словосполученнями). Зробіть синтаксичний розбір цих речень (усно).

З птахами в Україні пов'язано багато звичаїв, забав, прикмет. Наприклад, журавлів, зустрічаючи з вирію, слід назвати веселиками. Якщо назвати їх журавлями, будеш увесь рік журитися.

Птахи не раз людину виручали. Скажімо, вони попереджали її про негоду. Напередодні дощу ластівки низько шугали над землею та ловили комашок. Гуси перед дощем ховали дзьоби в пір'я.

Особливо прихильні до людей лелеки. Зрозуміло, у багатьох оселях їх уважали мало не за членів сім'ї. Справді, лелеки — птахи вірні й добрі. На добро й турботу вони звичайно відповідають відданістю. Згідно з легендою, ясно-червоний колір дзьоба та чорні плями на крилах птах отримав, рятуючи з охопленої вогнем хати людських дітей.

За В. Супрунечком.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.

◆ Визначте речення з дієприслівниковими зворотами.

410. З кожним із поданих слів складіть і запишіть по два речення так, щоб слова були то в ролі членів речення, то в ролі вставних слів.

Може, правда, на думку, на радість, даруйте.

411. Перепишіть. Визначте вставлені речення, поясніть їхню роль.

1. На ранок запорозжці виводили на Дніпро заховані в очеретах величезні чайки по два стерна на кожній (одно спереду і друге позаду) (*Ю. Мушкетик*). 2. Під яблунею (ще дід посадив) обідати сідаємо (*В. Слпчук*). 3. Звали нашого діда, вже я потім довідався, Семеном (*О. Довженко*). 4. Зірка довго пила (Матвій забув її розгнuzдати), цмулила воду, піднімала голову (*Ю. Мушкетик*).


◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях.

412. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте відокремлені члени речення. Яка їхня роль у мовленні?

1. Знайшов я в лісі дуба гіллястого зеленого старого (*І. Нечуй-Левицький*). 2. І знову явори тихенько шелестять росою першою повиті (*М. Філянський*). 3. Дрімають стоячи тополі (*А. Бобенко*). 4. Сплітаючись гіллям стоять дуби (*М. Рильський*). 5. Розвивається долі в яру черемшина (*Олег Ольжич*). 6. Я не знаю нічого ніжного окрім берези (*Леся Українка*). 7. Розвидняється. Світять каштани непогасні холодні свічки (*Є. Гуцало*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

 **413. ПОПРАЦЬОЙТЕ У ПАРАХ! Продиктуйте одне одному текст (за абзацами). Помінявшись зошитами, перевірте роботу товариша. Спільно виправте помилки, визначте тип кожної.**

Київ особливий, самобутній і неповторний. Є Київ правобережний — старий, древній, історичний. Є Київ лівобережний — молодий, юний, легкий, сучасний. Райдуга мостів, як двоє дужих крил, поєднала лівобічну і правобічну сторони Києва в єдине ціле. Так і Україна, маючи східну і західну землі, об'єднана однією мовою, однією вірою, однією матір'ю — вільною, незалежною, демократичною державою.

Я сходив місто вздовж і впоперек, об'їздивши, облітавши, побачивши в різні пори року. Київ чарівний і неповторний завжди: навесні й восени, у тишу і грозу, у ранкову й вечірню годину. Київ незбагненний і прекрасний, він чарівний і любий. Тому радісно повертатися в його лоно, знаючи, що повертаєшся в рідну домівку. Тут на тебе чекає тепло, ласка й затишок.

За А. Камінчуком.

414. Напишіть листа авторам підручника, у якому висловіть свої враження, побажання і зауваження. Розкажіть, чи цікаво вам було навчатися за цією книжкою. Уживайте звертання і вставні слова.



ДОВІДКОВЕ БЮРО

• ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

АВТЕНТИЧНІСТЬ — справжність, дійсність, те, що ґрунтується на першоджерелі, відповідність оригіналові.

АВТОРИТЕТ — 1. Вплив, що його здійснює на переконання й поведінку людей певна особа або організація. 2. Особа, яка має загальне визнання, вплив.

АЛЬТАНКА — покрита зверху легка будівля в саду, парку для відпочинку й захисту від сонця, дощу.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ — який пов'язаний з *антропологією* — наукою про походження й розвиток людини, утворення рас.

АРКАН — 1. Довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин. 2. Гуцульський чоловічий танок.

АРХЕОЛОГІЯ — наука, що вивчає історичне минуле людського суспільства на основі речових пам'яток (місць поселення, поховання, решток житла, предметів побуту, знарядь праці, зброї тощо).

БАЛКА — яр із пологими схилами.

ВАПНЯК — осадова (переважно морська) порода.

ВДАЧА — сукупність психічних особливостей, характер.

ГІДНІСТЬ — сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості людини, усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку.

ГЛОБАЛЬНИЙ — 1. Який стосується всієї земної кулі, до всього людства; всесвітній. 2. Загальний, що охоплює все або всіх. 3. Всебічний, вичерпний. 4. Великий, масштабний.

ГРАФІТИ — написи й малюнки різного змісту, зроблені гострим предметом (у сучасному варіанті — спеціальною фарбою) на посуді, стінах споруд тощо.

ЗАПОВІДНИК — територія або архітектурна споруда, яка перебуває під охороною держави (з метою збереження тваринного та рослинного світу, усього природного комплексу чи пам'яток старовини тощо).

ЗАХЛАННИЙ (*діал.*) — жадібний, ненажерливий; завзятий, беручий (до чогось).

ЕКСПЕРИМЕНТ — вивчення певного явища, наукове дослідження явищ за допомогою доцільно вибраних або штучно створених умов.

ЕКСПОЗИЦІЯ — систематизоване розміщення експонатів у музеї або на виставці.

ЕРЗАЦ — неповноцінний замітник чогось; сурогат.

ЕСТЕТИЧНИЙ — такий, що пов'язаний з *естетикою* — наукою про прекрасне й його роль у житті суспільства.

ЕТИКА — 1. Наука, що вивчає мораль. 2. Норми поведінки, сукупність моральних правил певної групи людей.

ЕТИКЕТ — установлені норми поведінки, правила чемності.

ЕТИЧНИЙ — моральний, той, що відповідає нормам поведінки.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ — який пов'язаний з *етнографією* — галуззю історичної науки, яка вивчає культуру й побут народів світу, їхнє походження, розселення, культурно-побутові взаємозв'язки.

ІМІДЖ — образ людини, уявлення інших людей про неї.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ — 1. Властивий певній особі. 2. Призначений для особистого використання. 3. Створений окремою особою.

ІНСТІНКТ — уроджена здатність до виконання певних доцільних дій у відповідь на зміни внутрішнього або зовнішнього середовища.

ІНТЕРНЕТ — міжнародна інформаційна структура, утворена на основі об'єднання комп'ютерних мереж для обміну інформацією.

ІНТРИГУВАТИ — підступно діяти проти кого-небудь, вдаватися до *інтриг*; збуджувати цікавість загадковістю, зацікавлювати.

КАПЛІЦЯ — невеличка церква без вітваря для відправ і молитов.

КЕЛЕП (*заст.*) — старовинна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

КЕЛИХ (рідше **КЕЛЕХ**) — посуд для пиття; кубок; бокал.

КИРЄЯ (*заст.*) — верхній довгий суконний одяг з відлогою; кобеняк.

КЛЕЙНОДИ (*заст.*) — знаки влади.

КОГОРТА — 1. У Стародавньому Римі — загін війська, десята частина легіону. 2. Група людей, що мають спільні риси. 3. Міцно згуртована група людей.

КОЛІБА — житло чабанів і лісорубів.

КОМПЛЕКС — сукупність предметів чи явищ, що становлять єдине ціле.

КОМФОРТ — 1. Сукупність побутових вигод. 2. Відчуття зручності, задоволення середовищем та власним станом.

КОНДЕНСУВАТИСЯ — нагромаджуватися у великій кількості, стискатися.

КОРОГВА (*заст.*) — прапор.

КРИСЛАТИЙ — 1. Який має розложисте гілля, розкішну крону (про дерево, кущ); гіллястий. 2. Який має широкі криси (про капелюх, бриль та ін.).

КУЛЬТУРА — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.

КУМІР — 1. Статуя язичницького бога, якій поклонялися. 2. Той, хто є предметом захоплення, поклоніння.

КУРГАН — насип над стародавньою могилою.

МАС-МЕДІА — засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса, кіно тощо).

МЕНТАЛІТЕТ — сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу або певної групи людей.

МЕЦЕНАТ — багатий покровитель наук і мистецтв, а також їхніх представників.

МИТРОПОЛІТ — другий після патріарха сан у православній церкві; вище звання православних єпископів, а також особа, що має це звання.

МОРАЛЬНИЙ — 1. Такий, що стосується *моралі* — системи норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного і до суспільства. 2. Такий, що відповідає нормам моралі.

МОРАЛЬНІСТЬ — відповідність поведінки людей нормам моралі.

МУЛЬТИМЕДІЙНИЙ — який поєднує різні типи інформації — тексти, графічні зображення, музику, відеозображення.

ОБЕРІГ (*діал.*) — предмет, що, за деякими уявленнями, має чудодійну силу і приносить його власникові щастя, оберігає від небезпеки; амулет, талісман.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ — безсторонність, неупередженість, правдивість.

ОБІЙСТЯ — садиба, двір.

ОМОФОР — убрання сановної духовної особи, що накидають на плечі.

ОРА́НТА — тип зображення Богоматері, яка молиться, піднявши руки.

ОША́ТНИЙ — 1. Гарний, святковий (про вбрання). 2. Гарно, святково прибраний, прикрашений.

ПАТРІОТИЗМ — любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, відповідальність за долю своєї Вітчизни, готовність заради них на самопожертву й подвиги.

ПИРІЙ — трав'яниста багаторічна рослина; бур'ян.

ПИСЬМЕНА́ — 1. Стародавні писемні знаки, літери. 2. Те, що написано за допомогою графічних знаків.

ПОЛОНІ́НА — безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, що її використовують для сінокошу та пасовиська.

ПРАГМАТИ́ЧНІСТЬ — поведінка й діяльність людей, спрямовані на досягнення практичних інтересів; практицизм.

ПРЕЗЕНТА́ЦІЯ — публічне представлення чогось нового, що нещодавно було створено.

РЕЗИДЕН́ЦІЯ — місцеперебування особи, яка посідає високу посаду.

РЕЛІ́КВІЯ — річ, дорога як пам'ять про минуле.

РОМАНТИ́ЧНИЙ — сповнений героїки, мрійливий, емоційно піднесений.

СА́ЙТ — сторінка зі своєю адресою для викладання інформації в Інтернеті.

САМОІДЕНТИ́ФІКА́ЦІЯ — визначення свого місця й значення в житті, суспільстві тощо.

СЕНСА́ЦІЙНИЙ — який викликає або здатний викликати *сенсацію* — сильне враження.

СЕНТИМЕНТА́ЛЬНІСТЬ — здатність людини розчулюватися, надмірна ніжність у вияві почуттів, незвичайна чутливість.

СІ́МВОЛ — умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища.

СКІ́ФИ — степові племена, які населяли південну частину території України в I тисячолітті до н. е. — на початку I тисячоліття н. е.

СЛО́ГАН — 1. Гасло, девіз. 2. Вислів для реклами товару.

СТИ́ЛІСТ — той, що володіє мистецтвом літературного стилю; модельєр, який працює над створенням певного стилю в одязі, зачісках, макіяжі та под.

СЎРЖИК — 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо. 2. *перен.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови.

СФЕРІЧНИЙ — який має форму сфери; кулястий.

ТАБУ — щось заборонене; те, чого варто уникати.

ТЕХНОЛОГІЯ — способи виготовлення або переробки чогось.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ — поблажливість, терпимість до чийхось думок, поглядів, вірувань тощо.

ТОРОЧКИ — суцільний ряд кінців ниток, що вільно звисають із країв тканини; бахрома.

ТРАДИЦІЙНИЙ — який відповідає *традиції* — формі передачі досвіду з покоління в покоління.

УРОЧИЩЕ — ділянка, яка вирізняється з навколишньої місцевості певними природними ознаками: ліс посеред поля, болото серед лісу тощо.

ФАХ — вид заняття, трудової діяльності, що вимагає певної підготовки; професія, спеціальність.

ФУНКЦІЯ — 1. Робота кого-, чого-небудь, коло діяльності когось, чогось; призначення, роль чого-небудь. 2. Специфічна діяльність органа чи організму людини, тварин, рослин.

ФУТУРОЛОГ — 1. Фахівець з *футурології* — сфери наукових досліджень про перспективи соціальних процесів, наукове прогнозування майбутнього. 2. Людина, яка здатна передбачати майбутнє.

ХОРЇЖИЙ (ХОРЇНЖИЙ) — 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; пропороносець. 2. У XVII–XVIII ст. особа, що входила до складу генеральної старшини й була охоронцем прапора. 3. Військова посада на Запорозькій Січі.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ — рівень суспільного розвитку і матеріальної культури.

ЧЕРЕС — старовинний широкий шкіряний пояс, що має всередині порожнину для грошей.

• СЛОВНИЧОК МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

АКА́НТ — скульптурна прикраса, що має форму великого зубчастого листя.

АКВАРЕ́ЛЬ — фарби, розчинювані водою; твір малярства, виконаний такими фарбами.

БАРЕЛЬЄ́Ф — скульптурний твір, у якому опукле зображення виступає над плоскою поверхнею менше, ніж на половину своєї товщини.

БАРО́КО — художній стиль у мистецтві (насамперед у архітектурі) XVI–XVIII ст. Головні ознаки — значна кількість декору (прикрас), вигадливість і урочистість.

ВО́ХРА — природна мінеральна фарба червоно-брунатного або жовтого кольору.

ГУА́Ш — непрозора водяна фарба; малюнок, виконаний такою фарбою.

ДЕКО́Р — сукупність прикрас (в архітектурі).

КАРНИ́З — виступ, що завершує верхню частину стіни або міститься над вікнами чи дверима.

КОЛОНА́ДА — ряд колон, об'єднаних загальним перекриттям.

ЛАНДШАФТ — 1. Загальний вигляд місцевості. 2. Зображення місцевості, переважно сільської, в образотворчому мистецтві — пейзаж.

ЛЕЙТМОТИВ — 1. Провідний повторювальний мотив у музичному творі. 2. Основна думка, тема, що пронизує твір і підкреслює його головну ідею.

МОЗАЇКА — зображення або візерунок із шматочків скла, каменю та ін., закріплених на цементі або мастиці.

МОНОГРАМА — сплетіння кількох початкових літер імені й прізвища у вигляді вензеля.

МОНУМЕНТ — архітектурна або скульптурна споруда на честь визначної події або особи; пам'ятник.

ОЛІЯ — фарба, виготовлена з рідкої жирової речовини.

ОРНАМЕНТ — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

ПЕЙЗАЖ — краєвид, зображення місцевості; твір живопису або графіки, основний предмет зображення якого — природа. *Міський пейзаж. Морський пейзаж.*

ПІЛІАСТР — плоский, схожий на колону виступ на поверхні стіни або стовпа.

ПОРТАЛ — архітектурно оформлений вхід до будівлі.

СКУЛЬПТУРА — 1. Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму і виконувані способом витісування, виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини та ін.). 2. Твір цього виду мистецтва (статуя, бюст, барельєф і под.).

СМАЛЬТА — кольорове непрозоре скло, застосовуване в мозаїці.

СТАТУА — скульптурне тривимірне зображення людини або тварини.

СТЕЛА — вертикальна кам'яна плита чи стовп з рельєфним зображенням або написом на відзначення якоїсь події, на згадку про когось.

СТИЛЬ — сукупність ознак, які характеризують мистецтво певного часу або індивідуальну манеру митця.

ФРЕСКА — зображення, виконане на вологому тиньку спеціальними фарбами.

ФРОНТОН — верхня частина фасаду будинку, колонади та ін. у вигляді трикутної площини.

ЯРУС — один з горизонтальних рядів чого-небудь, розміщених один над одним; однотипна частина будівлі, предмета або пристрою.

• СЛОВНИЧОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

АЛЕГОРІЯ (грец. *allegoria*, від *allos* — інший і *agoreuo* — говорю) — образне інакомовлення, яскраве втілення в конкретному образі абстрактного поняття чи думки. У літературі її використовують у різних жанрах: байках, притчах, казках, загадках.

АЛГОРИТМ — інструкція щодо виконання завдання певного типу, послідовність виконання дій.

ЕПІТЕТ (від грец. *epitheton* — прикладка) — художнє означення, що виділяє й образно змальовує характерну ознаку предмета (явища), дає цій ознаці оцінку й викликає або передає певне до неї ставлення.

ЗАВ'ЯЗКА — елемент сюжету: початок розвитку подій, що про них ідеться в художньому творі (оповіданні, повісті, романі тощо).

ЗАГОЛОВОК — назва тексту чи його частин; здебільшого визначає тему тексту чи його головну думку.

КЛЮЧОВІ (ОПОРНІ) СЛОВА — найважливіші для розуміння змісту висловлювання слова.

КОМПОЗИЦІЯ (від лат. *compositio* — складання, створення) — будова літературного твору, розташування його частин (розділів, епізодів, образів) у певній послідовності та взаємозв'язку.

КУЛЬМІНАЦІЯ (від лат. *culmen* — вершина) — момент найвищого напруження в розвитку сюжетної дії художнього твору. Надзвичайно важлива для розкриття характерів дійових осіб.

ОБРАМЛЕННЯ — початкова або початкова й остання частини композиції художнього твору, які, ніби в рамку, вкладають сюжет (кілька сюжетів) художнього твору.

ОЦІННІ СЛОВА — слова, за допомогою яких автор висловлювання дає оцінку предметам, ознакам, явищам, передає своє від них враження.

РОЗВ'ЯЗКА — у розвитку сюжету художнього твору подія, яка завершує протистояння (конфлікт) між персонажами.

СІМВОЛ — умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища.

• ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

А́вгієві стайні — запущене й забруднене місце; заплутані справи, безлад, плутанина.

Аріа́днина нитка — дороговказ, спосіб, за допомогою якого можна вийти зі скрутного становища.

Ахі́ллєсова п'ята — слабе, вразливе місце.

Ба́бине літо — останні ясній теплі дні осені.

Безри́дний Іван (Іван Непомнящий) — духовно обмежена людина, зрадник традицій, безбатченко.

Без штанів під стіл ходити — бути зовсім малим, у дитячому віці.

Бити (кресати) словами — дорікати когось, дошкуляти, сварити.

Біла вороба́ — характеристика людини, яка виразно виділяється своєю поведінкою або зовнішнім виглядом.

Брати ноги на плечі — тікати.

Вийти (виходити) сухим із води — уміло уникнути покарання; залишитися непокараним або незаплямованим.

Віддати останню сорочку — поділитися з кимось усім, що маєш.

Віддати (віддавати) серце комусь — щиро любити.

Відкряяти (відірвати) від серця — з болем позбавитися чогось особливо дорогого.

Від третіх півнів — удосвіта, дуже рано.

Від чистого серця — щиро, з добрим наміром.

Впасти в око — бути поміченим, потрапити в центр уваги.

Го́рдіїв вузол — складні обставини, заплутана справа.

Дати по шапці — вигнати когось звідкись; зняти з посади (звичайно з ганьбою).

Дев'ятий вал — найбурхливіший вияв, злет чогось.

До сьомого поту (працювати) — до крайньої втоми.

Душа перевертається — хтось переймається співчуттям до когось, відчуває жалість.

Душа не з лопуцька — про сміливу, принципову людину.

Душа болить — хтось переживає, страждає.

Душа в душу — дружно, злагоджено.

Езопова (езопівська) мова — алегорична мова, замаскований спосіб висловлювати думки; тонкі натяки.

Ждати манни з неба — сподіватися на несподівані життєві блага.

Заварити кашу — затіяти щось клопітне, що загрожує неприємними наслідками.

За сімома замками (заховати) — надійно.

Заткнути за пояс — перемогти, подолати.

Затуляти рота — не давати змоги висловитися.

Знайти себе — чітко визначити свої наміри, життєву мету.

Знайти спільну мову — порозумітися, домовитись про щось.

Золоті слова — мудрі думки.

Зціпити зуби — докласти зусиль, виявити терпіння.

З відкритою душею — хтось прихильно, щиро до когось ставиться.

Канути (впасти) в Лету — бути навіки забутим, не залишити після себе сліду, зникнути з пам'яті.

Каші не зварити — не домовитися з кимось про спільні дії, не дійти згоди.

Крутити веремія — зчиняти галас, гамір.

Лишитися без сорочки — збідніти

Ловити гав — марно витрачати час; байдикувати.

Ловити кожне слово — уважно, з цікавістю слухати когось.

Меткий (гострий) на слово — дотепний.

Мбцарт і Сальєрі — позначення двох протилежних людських характерів, один із яких є втіленням благородства й щирості, а другий — підступності й заздрисності.

Муляти очі — набридати; бути нав'язливим.

М'яти шапку — запобігати перед кимось, принижуватися, просити когось про щось.

На всі чотири сторони — куди завгодно, будь-куди.

На рівній нозі (бути) — як рівний із рівним.

Народитись у сорочці — бути щасливим, успішним.

Народитися під щасливою зіркою — бути щасливим, успішним.

Небо (сонце) прихилити — зробити для когось усе, навіть неможливе.

Неопалима купина — уособлення безсмертя, незборимості.

Ні пуху ні пера — доброзичливе побажання успіху.

Ні риба ні м'ясо — характеристика безвольної, безхарактерної людини.

Обливатися потом — тяжко працювати.

Обгинати крила — обмежувати можливості; позбавляти натхнення.

Одинадцятий номер (на одинадцятому номері) — про пересування пішки.

Пандорина скринька — вмістилище зла; лиховісний подарунок.
Відкрити скриньку Пандори — спричинити неприємності.

Пекти раки — червоніти з сорому.

Піймати (схопити) облизня — зазнати невдачі.

Піррова перемога — сумнівна перемога, не варта здійснених заради неї жертв та понесених витрат.

Плести кренделі ногами — спотикатися.

Позичати в сірка очі — втратити сором, почуття власної гідності.

Продавати вітрішки — байдикувати.

Прокру́стове ложе — штучно вигадане мірило, до якого силоміць припасовують факти або якості.

Прометéївський дух — незламність, непохитність у боротьбі.

Робити з мухи слона — значно щось перебільшувати.

Сізіфова праця — тяжка безплідна і безконечна робота.

Скидати шапку — цінувати когось або щось, виявляти свою пошану до когось (чогось).

Сократове чоло — характеристика розумної, мудрої людини.

Соломонове рішення — рішення, висновок мудрої людини.

Спочивати на лаврах — заспокоїтися на досягнутому.

Спустивши рукава — абияк.

Сцілла і Харібда — непереборні перешкоди.

Тайна (таємна) вечеря — зібрання людей, серед яких є і однодумці, і відступники, зрадники.

Танта́лові муки — страждання, викликані неможливістю досягти бажаної мети, незважаючи на її близькість.

Тихі води, ясні зорі — традиційне визначення України.

Товкти просо — наполегливо працювати.

Топтати ряст — жити.

Три кити — основа, підґрунтя чогось.

Тримати хвіст бубликом — бути впевненим у собі, бадьорим.

Шапкою докинути — зовсім близько.

Шукати квітку папороті — шукати щастя.

Як реп'ях до штанів — про когось настирливого, надокучливого.

• НЕ БІЙТЕСЬ ЗАГЛЯДАТИ В... ІНТЕРНЕТ

vesna.sammit.kiev.ua

ingresua.tripod.com/domivka.htm

www.museum.org.ua

www.honchar.org.ua

www.ostrivznan.org.ua

uk.wikipedia.org

www.7chudes.in.ua/

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1.		20... / ...			
2.		20... / ...			
3.		20... / ...			
4.		20... / ...			
5.		20... / ...			

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна, КУЗНЕЦОВ Юрій Борисович

РІДНА МОВА

Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Світлини А. Віксенка, Ц. Ганушкевича, В. Гогільчина,
Е. Золотарьової, С. Клименка, М. Козака, І. Красуцького, В. Соловйова

У підручнику використано ілюстративний матеріал з таких видань:

«Україна: скарби музеїв і заповідників» (К., 1997), «Україна на стародавніх картах» (К., 2006),
«Чигирин 2005 (Третій всеукраїнський молодіжний симпозіум гончарного мистецтва)» (К., 2006),
«Українська образотворчість: пошуки істини» (К., 2007), а також журналів «Музейний провулок», «Образотворче мистецтво», «Українська культура», «Чумацький шлях»

Редактор І. Красуцька

Макет, художнє оформлення Ц. Ганушкевича

Технічний редактор Л. Аленіна

Коректори І. Васильцова, Г. Жембровська, Н. Савіна

Комп'ютерний дизайн і верстка В. Гогільчина

Підписано до друку 18.03.2009. Формат 70х100¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура Шкільна, Прагматика. Друк офсет. Умов.-друк арк. 19,5+0,33 форзац.

Обл.-вид. арк. 19,8+0,4 форзац. Умов. фарбовідб. 80,0. Наклад 6000 пр. Зам. 133/03

Видавництво «Педагогічна преса»

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 123 від 17.07.2000 р.

01004 Київ, вул. Басейна, 1/2

Видруковано з готових діапозитивів ПП «ЮНІСОФТ»

м. Харків, вул. Космічна, 21а

Глазова, О. П.

Г52 Рідна мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. /

О.П.Глазова, Ю.Б.Кузнецов ; наук. ред. І.Вихованець. —

К. : «Педагогічна преса», 2009. — 240 с. : іл.

ISBN 978-966-2137-09-5.

Ця навчальна книжка є концептуальним продовженням системи підручників нового покоління, в основі якої — спеціальна розробка педагогічних функцій усіх елементів, спрямованих на формування стійких компетенцій мовної особистості, розвиток творчих навичок відповідно до чинної програми.

ББК 81.2УКР-922



ПЕРЕЛІК ВИВЧЕНИХ ОРФОГРАМ

Велика літера і лапки
у власних назвах

Перенос слів
із рядка в рядок

Літери **е, и**, що
позначають ненаголошені
голосні в коренях слів

Літери **и — і** після ж, ч, ш,
щ та г, к, х в коренях слів

Літери **а — о**
на позначення
ненаголошених голосних
у коренях слів

Літери **и — і** в словах
іншомовного походження

Літери, що позначають
приголосні, які
уподібнюються

Буквосполуки **-ться,**
-шся у дієсловах

Спрощення
в групах приголосних

М'який знак

Апостроф

Буквосполуки **йо, ьо**

Літери **о — і, е — і, є — ї**
в коренях слів

Літери **е — і**
в коренях дієслів

Літери **е — и**
в коренях дієслів

Літери **о — а**
в коренях дієслів

Літери **е — о**
після ж, ч, ш, щ, дж та й

Подвоєні літери

Літера **з** у кінці префіксів

Літери **з — с**
у префіксі з- (с-)

Літери **е, и** у префіксах

Літери **щ, чч** в іменниках
із суфіксом -инн(а)

Літери **о, е, є**
у складних словах

Написання складних слів
через дефіс або разом

ПІДРУЧНИКОМ!

Буквосполука **-чн-**
у прикметниках
із суфіксом **-н-**

Буквосполуки **-цьк-**,
-зьк-, **-ськ-**, **-цтв-**,
-зтв-, **-ств-**

Літери **о, е, є**
в закінченнях орудного
відмінка однини
іменників I відміни

Літери **о, е, є**
в закінченнях кличного
відмінка однини
іменників I відміни

Літери **а (я), у (ю)**
в закінченнях родового
відмінка однини
іменників II відміни

Літери **о, е, є**
в закінченнях давального
і орудного відмінків
однини іменників II відміни

Подвоєні літери перед
закінченням орудного
відмінка однини
іменників III відміни

Літера **о** в суфіксі **-ович**
та літери **і, ї** у суфіксах
-івн(а), **-ївн(а)**

Літери **и, е (є)**
в суфіксах **-ичк-**, **-ичок**,
-ечк-(-ечк-), **-ечок(-ечок)**

Літери **и, е**
в суфіксах **-ив-**, **-ев-**

Літери **и, і, е** в суфіксах
-инн-, **-інн-**, **-енн-(-енн-)**

Літери **о, е (є)**
в суфіксах **-ов-**, **-ев-(-ев-)**

Ні в заперечних
займенниках

Дефіс у неозначених
займенниках

Ні (ані) з різними
частинами мови

Літери **е (є), и (ї)**
в особових закінченнях
дієслів

Частка **би (б)**
з дієсловами
умовного способу

Літера **и**
у дієприкметниках
на **-ний**

Літери **у (ю), а (я)**
в дієприслівникових
суфіксах

Не з іменниками,
прикметниками,
прислівниками

Не з дієсловом та його
особливими формами —
дієприкметником
і дієприслівником

Літера **и** в суфіксах
дієприслівників

Літери **и, і**
в кінці прислівників

Н та **нн** у прислівниках

Написання прислівників
разом, окремо
і через дефіс

Правопис прийменників

Написання часток
і сполучників разом,
окремо і через дефіс